

„...egy, ki mikor születték, aludt...”

„A hetedik csak abban van meg, aki éppen a verset csinálja. A hetedik az ő egyszerűsége, egyedülvalósága, ami több mint az, amit egyéniségnek szokás nevezni.”

„Mert hát, légy bölcs, légy balga, pap,
Laikus, gazdag vagy szegény,
Fösvény, tékozló, kicsi, nagy,
Úr, paraszt, szép, rút, bűn s erény,
Bármily rangú földi szirén,
Csupa nyakék, dísz, kincs, sugár,
Hiába: e föld kerekén
Mindenkit elvisz a halál.”

„Hetedfél esztendeig tartó rabságomban mindig az volt az én legkedvesebb álmom, hogy ha majd a' szabadulás órája üt, miként fogok a' gazdálkodáshoz, 's miként hozom helyre, a' mit velem a' mostoha idők elmulasztattak. Égtem magamé lenni, 's érezni, hogy végtére magamtól függök, hogy végtére igazán szabad vagyok.”

„Munkácsi fogságomból 1801. Júl. első napján értem Regmeczre. Lángoltam minél előbb láthatni Széphalmomat, de József öcsém attól észrevehetetlen örvök alatt mindég elvont. Későn vettem észre fortélyait és szándékát. Akkor kijöttem. Melly változások! Oltványaim, ültetésem ki voltak vagdalva; irtásaimat parasztok szántották; az épület téli állja volt az öcsém juhainak, 's a' ganéj három lábnyi magasságra töltötte be a' szobákat; a' vaskapcsok, melyek a' falakat öszevonták, ki voltak tördelve, 's el voltak lopdosva; a' juhászok a' béboltozott pitvarból jobbra nyiló szobában tüzeltek egész télen, és ez olly kormos volt, hogy ha bévakoltatott volna is, a' koromzsír általütött volna a' meszelésen.”

„Az asszonyok, szép leányok nagy gyengén élnek,
Az asztalnál ők sem esznek, nagy fittyel élnek,
Maga még reggel szép sölt kappant ők elnyeltenek.
Ezöst kannácskát az pincébe eligazítanak,
Regtől fogva kit éfélig meg sem száraztnak,
Két rossz tálat ők zörgetnek, szöknek, tombolnak.”

„El köll vágni a madzagot!”

Irodalomtörténeti Közlemények

A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2024/2

2

2024

ItK

József Attila
Tinódi Sebestyén
Toposztörténet
Radnóti szülei

Publications on the History of Literature

Volume 128. Nr. 2. 2024

EDITORIAL BOARD

Gábor Kecskeméti
editor-in-chief

Eszter Draskóczy
senior editor

Mihály Balázs
Sándor Bene
Ferenc Bíró

István Bitskey

Tünde Császtvay

Rumen István Csörsz

Péter Dávidházi

Péter Kőszeghy

László Szörényi

György Tverdota

András Vizkelety

*

Zoltán Szénási

editor of the Book Review column

*

Áron Szatmári

Botond Szemes

technical editor

ADDRESS

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

<http://itk.iti.mta.hu>

itk@abtk.hu

Contents

Knapp, Éva: The literary and artistic aspects of the topos of the bastion
in light of Mindszenti Antal's *Propugnaculum Reipublicae Christianae*
(1724–1725) 141

Literary analysis

Tverdota, György: Two versions of József Attila's human portrait 164

Workshop

Szigeti Molnár, Dávid: The distorted smile. On late medieval Hungarian poetry,
the composition of Tinódi Sebestyén's *Cronica* and the genre
of the historical song 181

Völgyesi, Orsolya: Kazinczy Ferenc and his siblings in the early 1800s 199

Documents

Krähling, Edit: "Would that we could be together now, in the best days of our lives!"
Tracing Radnóti Miklós's parents 219

Book reviews

Mercs, István (ed.): Mindenütt felyül ég. Gyász, temetések és újratemetések
a magyar kultusz- és irodalomtörténetben (Mourning, funerals and
reburials in the history of Hungarian culture and literature) (*Bartók, István*) 240

Teleki, Domokos: Les Espagnols au Mexique (*Tüskés, Gábor*) 245

Szilágyi, Márton: „Az utolsó magyar”. Arany János élete és költészete
("The last Hungarian." The life and poetry of Arany János) (*Imre, László*) 252

Hansági, Ágnes, and Márton Mészáros (eds.): „Ha feltámadnak mind az álmok,
ha fölkeresnek mind az árnyak –”. Egy életmű utóéletének első száz éve.
Tanulmányok Ady Endre halálának századik évfordulójára ("When all the
dreams arise, when all the shadows fall." The first hundred years of the
afterlife of an oeuvre. Studies for the centenary of the death of Ady Endre)
(*Márton-Simon, Anna*) 256

Chronicle

László Ferenc Novák (1947–2023) (*Szörényi, László*) 261

Ferenc Bíró (1937–2024) (*Csörsz, Rumen István*) 263

Irodalomtörténeti Közlemények

2024. CXXVIII. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Draskóczy Eszter

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Csörsz Rumen István

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Szatmári Áron

Szemes Botond

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@abtk.hu

Tartalom

<i>Knapp Éva</i> : A védőbástya toposz irodalomtörténeti és képzőművészeti vonatkozásai Mindszenti Antal <i>Propugnaculum Reipublicae Christianae</i> (1724–1725) című műve tükrében	141
Műelemzés	
<i>Tverdota György</i> : József Attila emberképének két változata	164
Műhely	
<i>Szigeti Molnár Dávid</i> : Elrajzolt mosoly. A Mohács előtti líráról, Tinódi <i>Cronicájának</i> kompozíciójáról és a „históriás ének” műfajáról	181
<i>Völgyesi Orsolya</i> : Kazinczy Ferenc és testvérei az 1800-as évek elején	199
Adattár	
<i>Krähling Edit</i> : „Bár együtt lehetnénk most, a midőn életünk legszebb napjait éljük!” Radnóti Miklós szüleinek nyomában	219
Szemle	
Mercs István (szerk.): Mindenütt felyül ég. Gyász, temetések és újratemetések a magyar kultusz- és irodalomtörténetben (<i>Bartók István</i>)	240
Domokos Teleki: <i>Les Espagnols au Mexique (Tüskés Gábor)</i>	245
Szilágyi Márton: „Az utolsó magyar”. Arany János élete és költészete (<i>Imre László</i>)	252
Hansági Ágnes és Mészáros Márton (szerk.): „Ha feltámadnak mind az álmok, ha fölkeresnek mind az árnyak –”. Egy életmű utóéletének első száz éve. Tanulmányok Ady Endre halálának századik évfordulójára (<i>Márton-Simon Anna</i>)	256
Krónika	
Novák László Ferenc (1947–2023) (<i>Szörényi László</i>)	261
Bíró Ferenc (1937–2024) (<i>Csörsz Rumen István</i>)	263

A védőbástya toposz irodalomtörténeti és képzőművészeti vonatkozásai Mindszenti Antal *Propugnaculum Reipublicae Christianae* (1724–1725) című műve tükrében

KNAPP Éva

irodalomtörténész, az MTA doktora
ORCID: 0000-0002-5387-3556

The literary and artistic aspects of the topos of the bastion in light of MINDSZENTI Antal's *Propugnaculum Reipublicae Christianae* (1724–1725)

Abstract | The subject of this study is an engraving, which has been removed from its original function and studied as a separate etching for almost twenty-five years. The precise definition and historical placement of this representative depiction combines approaches from the fields of bibliography, literary history and art history. The fundamental lesson of the study is that to solve this type of problem, it is first worth analysing the surviving 'work' itself, with particular attention to the image–text relationships. The formulation of hypotheses and assumptions has proven to be a useful method for considering all possible approaches. The method has allowed an anonymous etching, long treated as an art object in its own right, to be returned to its original context.

In the uncertain period following the expulsion of the Turks and the Rákóczi War of Independence, MINDSZENTI Antal's work on Hungarian history renewed thinking about historical issues in many respects. The engraving is as much a part of and an illustration of MINDSZENTI's philosophy of history as it is of the centuries-old idea of the "antemurale" and the Jesuit idea of providentia, which had been around for centuries by the early 18th century. According to the latter, the whole of Hungarian history was shaped by divine providence, and Hungaria became the bastion of Christianity, defending the Roman faith, Rome and Catholic Europe against paganism, as a result of a divine plan. The engraving effectively sums up the basic idea of MINDSZENTI Antal's work, that God has made Hungary a bastion of defence, confronting the pagan 'ancestral' enemy in the world of religio as well as in the realm of military valour, through fortitude.

Keywords | antemurale, MINDSZENTI Antal, providentia, etching, Nagyszombat (Trnava), topos

A magyar államalapítás ezredik évfordulója ünneplésének tiszteletére kiadott, részben reprezentatív kiállításokhoz kapcsolódó munkákban jelentős mennyiségű, korábban figyelembe nem vett vagy lappangó dokumentumot mutattak be.¹ Közülük csaknem huszonöt éve folyamatos tudományos érdeklődés övezi azt a szignálatlan rézmetszetet (1. kép),² melynek két példányát a sokszorosítást szolgáló rézlemezzel (2. kép) együtt a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka őrzi.³ Az ábrázolást különlegessé teszi – többek között – a körülmény, hogy a metszet a középkor vége óta használt *Magyarország a kereszténység védőbástyája* toposz – mai ismereteink szerinti – egyedülállóan pontos képi megfogalmazása, szövegkörnyezetével együtt a propugnaculum-retorika kiteljesedése.⁴ Az ábrázolás egésze és minden részlete hatásosan közvetíti ezt a gondolatot.

A metszet felső részén a római Angyalvár látható, alatta az Angyalhíd vártól távoli részén a középbástya felső része, valamint az előbástya középső része helyezkednek el. Az előtérben a Tiberis bal partján egy, a 17. századi hadászatban általánossá vált, itáliai rendszerű, úgynevezett előbástyás újolasz védmű látható, mely az angyalszobrokkal díszített hidat (Angyalhíd, pons Angelus) és a pápák egykori menedékének tekin-

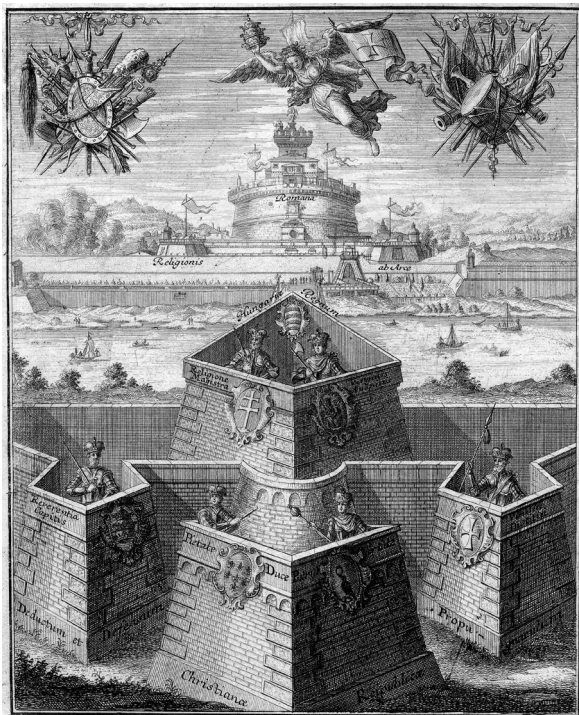
1 Lásd például: Sándor ŐZE és Luc DUERLOO, szerk., *Hungaria Regia, 1000–1800: Fastes et défis* (Turnhout: Brepols, 1999); Sándor ŐZE és Luc DUERLOO, szerk., *Hungaria Regia, 1000–1800: Schittering en strijd* (Turnhout: Brepols, 1999).

2 A 2000. millenniumi évhez kapcsolódó, kiállításához nem kötődő munkák közé tartozik a „Gyönyörű volt szál alakja”: *Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában a XV. századtól a XIX. század közepéig* című munka is, melyből a szerzőtől független ok miatt hiányzik ez a Szent Istvánt is ábrázoló rézmetszet. KNAPP ÉVA, „Gyönyörű volt szál alakja”: *Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában a XV. századtól a XIX. század közepéig* (Budapest: Borda Antikvárium, 2001).

3 Első közlése ismereteim szerint: ŐZE és DUERLOO, *Hungaria Regia: Fastes...*, 224 (nr. 243). Az őrzőhelyen a két levonat leltári száma 58.3704, 58.3705, a rézlemez egykori száma a leltári karton szerint 155, a restaurált lemez hátoldalán a leltári szám jelenleg 58.422. Az 58.3704 leltári számú metszet Sárospatakon a Vármúzeum *Rákócziak dicső kora* című kiállításán látható a 17. századi dokumentumok közé besorolva, a másik példány és a frissen restaurált rézlemez helyben kutatható. A Történelmi Képcsarnok regisztere szerint mindkét levonatot a rézlemezzel együtt 1958-ban leltározták. Az általam megvizsgált, Magyar Nemzeti Múzeumban található példány régi (tehát nem 20. századi) levonat, és restaurált (tisztított és kivasalt), hátoldalán 19. századi provenienciá bélyegzővel (felirata: „A M. N. Muzeum / Könyv- / tárából”) – azaz a jelenlegi Országos Széchényi Könyvtár állományából származik. A levonat mérete: lemez 210×170 mm, ebből a kép 205×163 mm, a teljes lap pedig 220×185 mm. A rézlemez kissé deformálódott, a bal oldalán bepedt, mivel a II. világháborúban a múzeum lapidáriumában elhelyezett rézlemezek tűzkárt szenvedtek. Mérete a restaurálás alatt a kiegyenesítés során módosult: a rézlemez teljes mérete 210×175 mm, a lemez belső képmérete 207×165 mm. A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában őrzött lemez és levonat megvizsgálását Serfőző Szabolcs tette lehetővé, kollegiális segítségét itt köszönöm meg.

4 A régóta kutatott témához lásd például: HOPP Lajos, *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban* (Budapest: Balassi Kiadó, 1992); Sándor ŐZE és Norbert SPANNENBERGER, „»Hungaria vulgo appellatur propugnaculum Christianitatis«: Zur politischen Instrumentalisierung eines Topos in Ungarn”, in *Beruf und Berufung: Geschichtswissenschaft und Nationsbildung in Ostmittel- und Südosteuropa im 19 und 20. Jahrhundert*, szerk. Markus KRZOSKA és Hans Christian MAUER, 19–39 (Münster: LIT Verlag, 2005); BITSKEY István, „A nemzetsors toposzai a kora újkori magyar irodalomban”, in BITSKEY István, *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, 37–60 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006).

tett Angyalvárat védi. A híd nagy részét középbástya takarja el, melyen két király áll egymás mellett, fejük felett az Árpád-ház címerével. Az előbástyákon további négy király alakja látható. Az összesen hat uralkodó alakjához egy-egy mottószerű felirat és címerre emlékeztető, ovális keretbe helyezett képi motívum tartozik. A Tiberisen hajók úsznak, a folyóparton emberi alakok láthatók. Egy közelebről meg nem határozott hadi győzelem ünneplésére utalnak az Angyalvár lobogói, valamint a pápai tiarát és egy keresztet zászlót tartó, lebegő angyal figura. A triumfáló angyal két oldalán elhelyezett hadi trófeumok közül a bal oldali török hadieszközöket és méltóságjelvényt (tug), a jobb oldali a keresztény hadviselés fegyvertárát reprezentálja.

1. kép

A képelemeket horizontálisan sorra véve két képmező különíthető el az ábrázoláson, melyeket egy, a bástyákon álló királyokat bemutató rész mögött, a Tiberis partján futó kettős lénia választ el egymástól. A két képmező szervesen illeszkedik egymáshoz egy függőleges falnak látszó keskeny, magas felülettel, úgy, mintha ezt a védművet a Tiberis bal partján emelték volna. A két részt összeköti, hogy a felső képmezőbe a hidat nagyjából eltakarva mintegy beelég az alsó képmezőből a középbástya felső része, így teremtve kapcsolatot a kompozíció két része között. A kompozíció alsó és felső részének eltérő kidolgozása két különböző kéz munkájára utal.

A feliratok közül összetartozni látszik az Angyalváron és a vár talapzatán elhelyezett „Romana Religionis ab Arce”, alatta a középbástya tetejére helyezett „Hungariae Regnum” és az előbástya talapzatán végigfutó „Deductum et Defensum Christianae Reipublicae Propugnaculum” felirat. Ezek egybeolvasva az ábrázolás témájának volta-képpeni megnevezéseként értelmezhetők.⁵

5 Az alsó felirathoz hasonló címmel könyvek jelentek meg a 17. században, így például: Wolfgang Jacob CHRISTMANN, *Propugnaculum fidei Christianae* (Kempton, 1623). A propugnaculum toposz mint szófordulat csaknem ugyanebben a nyelvi formában bevettnek számított a 16–17. századi levelezésekben is.

2. kép

Kutatástörténet

A rézmetszettel az elmúlt közel huszonöt évben többen foglalkoztak, elsősorban művészettörténeti kontextusban értelmezve a kompozíciót. Elsőként Basics Beatrix írta le az ábrázolást az 1999-ben *Hungaria Regia, 1000–1800* címmel Brüsszelben rendezett kiállításához (1999. október 9. – 2000. január 9.) készült, szaktanulmányokat és tárgyleírásokat tartalmazó, francia és holland nyelven egyaránt megjelent katalógusban. A *La Hongrie, bastion de la chrétienté* címen leírt rézmetszetet Basics indoklás nélkül a 17. század második felére datálta, a királyok kilétét nem azonosította, sorrendjüket összekeverte, a hozzájuk tartozó feliratokat részben tévesen olvasta el.⁶ A szövegrészeket mechanikusan, bástyaoldalanként olvasta össze úgy, hogy azok kontextuális értelmezése

figyelmén kívül maradt. Basics szerint a metszeten Magyarországot a kereszténység utolsó bástyájaként („l’ultime bastion de la chrétienne”) ábrázolták; az allegorikus kompozíciót indoklás nélkül a 17. század végi török–magyar hadviselés keretében helyezte el.

A magyar kereszténység ezer éve – Hungariae Christianae Millennium címmel 2001-ben a Magyar Katolikus Püspöki Kar kiadásában megjelent reprezentatív munkában⁷ Basics Beatrix monogramjával ugyanez a leírás jelent meg, megismételve a korábbi köz-

Így például Verancsics Antal egy 1538 augusztusában kelt, Nikola de Borganiciónak, Mostar-Duvno püspökének címzett levelében olvasható: „[...] sciens Hungariae regnum semper Christianae reipublicae fortissimum ac indefessum existisse propugnaculum” (‘tudván, hogy a magyar királyság mindenkor a kereszténység/keresztény köztársaság legerősebb és legfáradhatatlanabb védőbástyája volt’). VERANCICS Antal, *Vegyes levelek 1538–1549*, szerk. SZALAY László, Verancsics Antal összes munkái 6 (Pest: Egenberger, 1860), 23. További példa Lorenzo Casoni 1686. március 8-án Rómában kelt, Esterházy Pál nádorhoz címzett levelének részlete: „[...] regnum istud [ti. Magyarország] firmissimum propugnaculum Christianae reipublicae” (‘ez a királyság a kereszténység/keresztény köztársaság legerősebb védőbástyája’). Idézi TUSOR Péter, „Esterházy Pál nádor levelezése a római szentszékekkel: Forrásközlés a vatikáni levéltárból”, *Magyar Könyvszemle* 135 (2019): 125–137, 134, 34. jegyzet, doi: [10.17167/mksz.2019.2.125-137](https://doi.org/10.17167/mksz.2019.2.125-137).

6 ÓZE és DUERLOO, *Hungaria Regia: Fastes...*, 224 (nr. 243); ÓZE és DUERLOO, *Hungaria Regia: Schittering...*, 224 (nr. 243). Például: „Retate duce christianae – Patria – Fortute – Reipublicae” (helyesen: „Pietate duce”, „Patria virtute”, a középső előbástya alján futó, itt indokolatlanul önállóított szövegrész pedig a „Christiane Reipublicae”).

7 ZOMBORI István, CSÉFALVAY Pál és MARIA ANTONIETTA DE ANGELIS, szerk., *A magyar kereszténység ezer éve – Hungariae Christianae Millennium* (Budapest: Magyar Katolikus Püspöki Kar, 2001), 344–345 (nr. 4.18/a). Külön kiadványként angol, illetve olasz nyelven is megjelent.

lemény hibáit, azt hivatkozva. 2004-ben egy, a Magyar Nemzeti Múzeumban megrendezett kiállítás kapcsán Basics újraközölte a rézmetszetet. Az ábrázolás értelmezési lehetőségét nem bővítette, az ismeretlen művész munkájaként bemutatott ábrázolásról sommásan azt írta, hogy az „mára már közismertté vált eszmék képi megfogalmazása”.⁸

Bitskey István *A magyar kereszténység ezer éve* című kötetre hivatkozva, Basics Beatrix nevét nem említve írta a rézmetszetről.⁹ Száraz Orsolya *A kereszténység védőbástyája* című dolgozatában ugyanerre a millenniumi kötetre hivatkozva hozta szóba a metszetet egy lábjegyzetben, elhallgatva annak értelmezési problematikáját.¹⁰ Bubryák Orsolya 2014-ben tanulmányban közölte újra az ábrázolást,¹¹ „Ungarn als Bollwerk des Christentums, Kupferstich von einem unbekanntem Meister 1. Hälfte des 17. Jahrhunderts” megnevezéssel, indoklás nélkül hagyva a fél évszázaddal korábbi datálást. A rézmetszethez kapcsolódó problémaegyüttest ő sem érintette. A tanulmány egyik lábjegyzetében hivatkozta a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában dolgozó Gödölle Mátyás szakmuzeológustól származó szóbeli információt a metszet feltehetően nagyszombati eredetéről. A korai datálás kapcsán Bubryák egyrészt elfeledkezett a körülményről, hogy a nagyszombati jezsuita nyomda csak 1648-ban kezdett működni, így valószínűleg a 17. század első felére történő datálás. Másrészt az Angyalhídon ábrázolt két kiterjesztett szárnyú angyallal kapcsolatban közismert, hogy az angyalszobrok elkészítésével IX. Kelemen pápa 1669-ben bízta meg Giovanni Lorenzo Berninit, s maguk a szobrok 1671-ben készültek el.

Paul Srodecki a 2015-ben megjelent *Antemurale Christianitatis* című monográfiájának borítóján és a kötetben is közölte a metszetet, melynek őrzőhelyeként a Magyar Nemzeti Múzeumot hivatkozta. Készítőjeként a 17. század második felében dolgozó ismeretlen itáliai művészt feltételezett.¹² A hipotézis hátterét nem fejtette ki, a feliratokat – Basicshoz hasonlóan, valószínűleg őt követve – értelmezés nélkül, jobbára téves olvasattal közölte. Szerinte a háttérben látható Angyalvár a pápaság szimbóluma, mely tágabb értelemben az egész európai katolikus kereszténységet példázza.

Szilágyi András *Clipeus sive propugnaculum christianitatis* című, 2020-ban megjelent tanulmányában elsőként igyekezett túllépni a korábbi említéseken és formális le-

8 Basics Beatrix, „Magyarország és Európa: Történelem és kultúra évszázadokon át”, *Magyar Múzeumok* 10, 2. sz. (2004): 3–5, 3.

9 A Magyarországot megnevező feliratot fordított olvasatban („Regnum Hungariae”) közli: BITSKEY, „A nemzetsors toposzai...”, 42, 16. jegyzet.

10 SZÁRAZ Orsolya, „A kereszténység védőbástyája”, *Studia Litteraria* 51 (2012): 51–67, 60 (51. jegyzet), doi: 10.37415/studia/2012/51/4001.

11 Orsolya BUBRYÁK, „Rahmenbedingungen für Kunst und Kultur im Königreich Ungarn im 17. Jahrhundert”, in *Barocke Kunst und Kultur im Donauraum*, szerk. Karl MÖSENER, 2 köt., 1:160–176 (Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2014), 1:162–163, 174, 18. jegyzet.

12 Paul SRODECKI, *Antemurale Christianitatis: Zur Genese der Bollwerksrhetorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur frühen Neuzeit*, Historische Studien 508 (Husum: Matthiesen Verlag, 2015). Képalírása: „Das Königreich Ungarn als Bollwerk der Christenheit”. A monográfia 307. oldalán a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában őrzött 58.3705 számú példányt hivatkozva, utalva Basics Beatrix képleírására a két millenniumi kötetben: ÖZE és DUERLOO, *Hungaria Regia: Fastes...*, 224 (nr. 243); ZOMBORI, CSÉFALVAY és DE ANGELIS, *A magyar kereszténység ezer éve...*, 344–345 (nr. 4.18/a).

írásokon, amikor a török hódítás európai terjeszkedésével Magyarországra is vonatkoztatott szállóige képi vonatkozásait vizsgálva foglalkozott az ábrázolással.¹³ Szilágyi indoklás nélkül átvette több korábbi közlés datálását (17. század második fele). A metszet felső részén látható hadi trófeumok között lebegő angyal értelmezésében a „*Fides catholica* égi oltalmazója”.¹⁴ Az Angyalvár előterében az „erődrendszer” bástyáin álló uralkodókat heraldikai motívumok alapján igyekezett azonosítani. Közülük mindössze Hunyadi Mátyást nevesítette a csőrében gyűrűt tartó holló nyomán, s a „mellé rendelt” személy „címer”-ének nevezett ábrázolásban felismerni vélte „Alsó-Ausztriának a régi, tradicionális címerképé”-t.¹⁵ A képelemeket kísérő feliratokat nem szöveggként, hanem a belőlük származtatott kulcsszavak – a részben hibás olvasatú *pietas, virtus, justitia, patria, fortuna* – segítségével értelmezte. Véleménye szerint a metszeten „a rekatolizáló Hungaria, azaz a királyi Magyarország vezető politikusainak és Bécs, azaz a birodalmi politika irányítóinak a céljai és szándékai összetalálkoznak”.¹⁶ A metszet készítésének helyeként Itáliát vagy Németalföldet jelölte meg, megrendelőjeként Nádasdy Ferenc országbíró feltételezte, s ellenségként – az ábrázolás általa valószínűsített tágabb képzőművészeti környezetét bevonva – a törököt tematizálta, akitől védelmezni kellett Rómát és a keresztény Európát.¹⁷

Szilágyi dolgozatának 2019-ben előadásként elhangzott változatához Serfőző Szabolcs hozzászólásában megjegyezte, hogy a propugnaculum-metszet rézlemezre az ELTE Egyetemi Könyvtárból „került”¹⁸ a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokába „a nagyszombati nyomdához kapcsolódó dúcokkal együtt, ezért feltételezhető, hogy egy ottani, latin nyelvű kiadványban, címlapelőzékként jelent meg. A proveniencia és a lemez méret (20,6×16,5 cm) alapján feltételezhető, hogy a metszet egy negyedrért formátumú nagyszombati nyomtatvány címlapelőzékeként jelent meg.” Véleményét Serfőző egy 2022. február 10-én kelt, hozzám címzett levelében megismételte, hozzátéve: „Korábban konzultáltam erről Bíró Csillával az OSZK-ban, de nem sikerült beazonosítani a nyomtatványt”.

A tudománytörténethez tartozik végül az is, hogy a Pázmány Péter Katolikus Egyetem *Felekezet és identitás fogalmai és kérdései a kollektív szimbólumok tükrében az ózmán-keresztény határregióban a 15–19. században* elnevezésű kutatócsoportja ezt a rézmetszetet választotta logójának. A választás jelzi, hogy a csoport véleménye szerint az ábrázolás eszmei tartalma a fenti időszakra vonatkozik.

13 SZILÁGYI András, „Clipeus sive propugnaculum christianitatis: Egy európai szállóige időszerűsége és képi megjelenítésének változatai a 17. század második felében”, in *Irodalomtörténet, tudománytörténet, esztétörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerk. PAPP Ingrid, 231–250, Reciti konferenciakötetek 7 (Budapest: Reciti, 2020). Előadásként elhangzott a Tarnai-émlékkonferencia első napján, 2019. szeptember 24-én. Srodecki könyvéhez hasonlóan ez a metszet díszíti a konferenciakötet borítóját.

14 Uo., 234.

15 A címerképen szerinte hét kiterjesztett szárnyú pacsirtamadár látható: uo., 235.

16 Uo., 238.

17 Uo., 238–240.

18 A megállapítást semmiféle írásos adat nem támasztja alá.

Összefoglalva a kutatástörténet megállapításait és feltételezéseit, a rézmetszet a 17. század első (Bubryák) vagy második (Basics, Srodecki, Szilágyi) felében készülhetett Németalföldön vagy Itáliában (Szilágyi), megrendelője Nádasdy Ferenc országbíró (Szilágyi), készítője pedig egy itáliai művész lehetett (Srodecki). A feltételezett proveniencia többek (Gödölle és az ő nyomán Bubryák, Serfőző) véleménye szerint Nagyszombat, ahol egy ismeretlen nyomtatvány címlapelőzékeként jelenhetett meg (Serfőző). Az ábrázolt uralkodói személyek megnevezésével – Hunyadi Mátyás kivételével (Szilágyi) – és a kompozíció két része közti kidolgozásbeli különbség kérdésével a kutatás nem foglalkozott. A feliratok olvasatai részben hibásnak (Basics, Srodecki, Szilágyi) bizonyultak, sorrendjük, összefüggésük és értelmezésük megoldatlan maradt.

Figyelembe véve az eddigieket, megállapítható, hogy a magyar vonatkozású történeti üzenetet hordozó ábrázolás halmozottan problematikus, a datálás, a megrendelés, a kivitelezés, a tartalom, a funkció és a mondanivaló kérdése egyaránt megoldatlan, illetőleg további pontosításra szorul. A problémaegyüttes ösztönzött arra, hogy feltárjam a rézmetszet könyvészeti hátterét, és meghatározzam irodalom- és művészettörténeti szövegkörnyezetét.

Könyvészeti meghatározás

A vizsgálatot a rézmetszet és a hozzá tartozó restaurált nyomólemez kézbevitelével kezdem. Mindkettőt lemértem, és nem jelentéktelen méretbeli különbségeket észleltem. Az eltérések és a levonat hátoldalán lévő, provenienciára (Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára, ma Országos Széchényi Könyvtár) utaló 19. századi bélyegző felirata meggyőztek arról, hogy a két restaurált levonat nem készülhetett 1945 után az ekkor tűzben megsérült és deformálódott rézlemezről.

A következő lépésben elemeztem a rézmetszet szövegeit, hogy azonosítani tudjam a személyek kilétét. Az ábrázolás szerkezete bizonyos tekintetben emlékeztet az emblematiszta ábrázolásmód 17–18. század fordulóján kiteljesedett, többkomponensű változójára. E variáns sajátosságait figyelembe véve elkülönítettem azokat a szövegrészeket, melyek nem személyekhez társulnak, azaz nem mottófunkciót töltenek be. Ezek – következetesen balról jobbra olvasva – a „Romana Religionis ab Arce – Hungariae Regnum – Deductum et Defensum Christianae Reipublicae Propugnaculum” feliratot eredményezték, amely megnevezi egyrészt az Angyalvárral szimbolizált római katolikus kereszténységet, másrészt a bástyarendszerrel jellemzett Magyar Királyságot. Az utóbbi tényből arra következtettem, hogy a bástyákon álló személyek valószínűleg kivétel nélkül magyar uralkodók. A harmadik szövegrészről úgy véltem, hogy az lehet az ábrázolás témájának összefoglaló megnevezése (‘A kereszténység/keresztény köztársaság útmutató és védelmező bástyája’).

A bástyákon álló alakokhoz rendelt feliratokat és a címerképekre emlékeztető szimbolikus ábrázolásokat kettős, megduplázott mottókként magyarítottam, feltételezve, hogy ezek pontosan definiálják a mögöttük álló uralkodókat. Balról jobbra és fentről lefelé haladva a következő előzetes eredményre jutottam:

1. Szent István első magyar király – „*religione magistra*” (hitoktató) – kettős, úgynevezett Nagy Konstantin-kereszt.
2. Szent László király (a csatabárdal) – „*Virginis auspiciis*” (Szűz Mária védelme alatt) – trónon ülő, jogart tartó Szűz Mária a gyermek Jézussal.

A két szent király további jellemzője a hátuk mögé, kettejük közös bástyájának belsejére függesztett Árpád-házi címer.

3. [Egy pápasághoz hű vagy a pápa által támogatott király] – „*Reverentia Capitis*” (a főség tisztelete) – pápai tiara.

A középkori magyar történelmet átgondolva feltételeztem Károly Róbert személyét, akinek magyar trónigényét a pápa messzemenően és eredményesen támogatta, és aki tisztelettel fordult a pápához/pápasághoz.

4. [Egy keresztes király, hadi vitéz] – „*Virtute Iustitiae*” (az igazság erejével) – kereszt.

A középkori magyar történelemből II. András királyra, a Jeruzsálemet járt keresztes vitézre gondoltam.

5. [Egy Anjou király] – „*Pietate Duce*” (kegyességtől vezérelve) – Anjou liliumok.

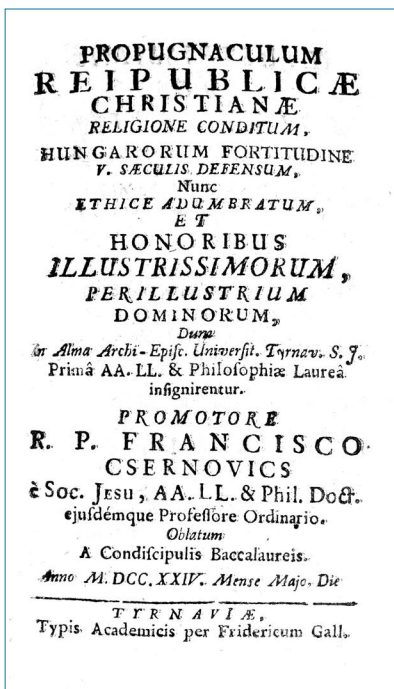
A fiatal királyként ábrázolt Nagy Lajost feltételeztem, aki a harmadik király, apja, a feltételezett Károly Róbert melletti bástyán áll.

6. Hunyadi Mátyás – „*Patria virtute*” (hazai vitézség/vitézséggel) – holló a csőrében gyűrűvel.

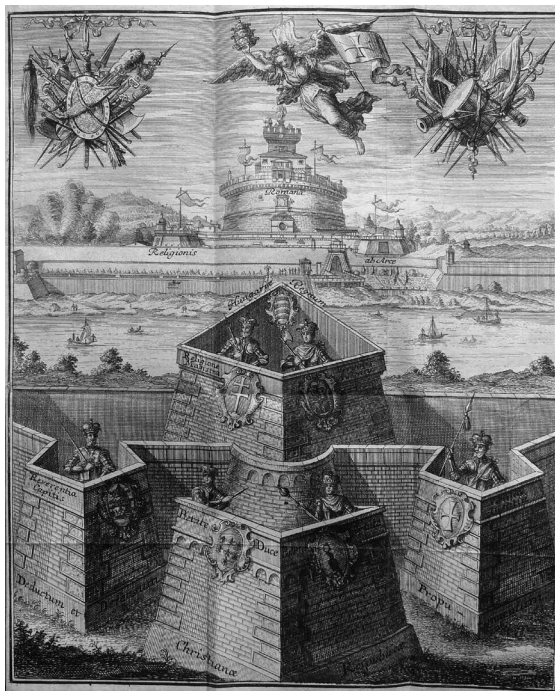
A pápaság tiszteletének és védelmezésének hangsúlyozásaként értékeltem a körülményt, hogy a hat uralkodó közül öt a pápai tiarával és a „*Reverentia Capitis*” mottóval jellemzett király felé fordítja tekintetét.

A megvizsgált levonat hátoldalán lévő pecsét igazolja, hogy a lap a Nemzeti Múzeum Könyvtárából került át a Történelmi Képcsarnok állományába. Ez a körülmény ösztönözte a feltételezést, hogy ha a rézmetszet egy történelmi tárgyú nyomtatvány címlapelőzéke lenne, lehetséges, hogy a könyvcímet vagy annak elemét/elemeit – a díszcímlapok mintájára – tartalmazza az alsó sorba szerkesztett felirat („*Deductum et Defensum Christianae Reipublicae Propugnaculum*”). A régi magyarországi nyomtatványok között¹⁹ egyetlen ilyen toposzszerű címet találtam: egy, a szerzői név (Mindszenti Antal jezsuita) elhallgatásával megjelent, kétkötetes művet a magyar történe-

¹⁹ A jelenleg érvényes meghatározás szerint ez az 1850 előtti nyomtatványanyag egészét jelenti.

3. kép

4. kép

lemről, melynek főcíme *Propugnaculum Reipublicae Christianae*,²⁰ azaz a metszettelírat három utolsó szava fordított sorrendben.

A mű első (1724–1725) és második kiadása (1729–1730) egyaránt Nagyszombatban jelent meg az akadémiai nyomdában, szerzője Mindszenti Antal jezsuita. Mivel az első kötet foglalkozik a Mohács előtti magyar történelemmel, először ezt vettem kézbe a budapesti Egyetemi Könyvtárban,²¹ azt keresve, hogy a mű tartalmában megtalálható-e a rézmetszeten látható személyekhez társított mottók. Négy esetben pozitív lett az eredmény: a mű megfelelő fejezeteiben Szent István személyéhez a „Religione Magistra” kifejezés társul, a Szent Lászlóról szóló részben szerepel a „Virginis Auspiciis”, Nagy Lajosnál a „Pietate Duce” és Hunyadi Mátyásnál a „Patriae Virtuti” összetétel olvasható. Ugyanakkor a kis méretű, tizenkettedrét formátumú kötetnek ez a példánya nem tartalmaz rézmetszetet.

Ezt követően kézbe vettem három kiválasztott budapesti nagykönyvtár összes példányát, hogy közelebb kerüljek a mű és a rézmetszet lehetséges kapcsolatához. (3. kép) Elsőként a Magyar Tudományos Akadémia külső raktárában tárolt, első tulajdonos-

20 [Antal MINDSZENTI], *Propugnaculum Reipublicae Christianae*, 2 köt. (Nagyszombat: Typus Academicus, 1724–1725).

21 ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Gb 71.

ként 1755-ből a nagyszombati jezsuita kollégiumot jelző, majd a rátóti Vigyázó-könyvtár pecsétjét, végül az MTA Vigyázó Ferenc Könyvtára jelzetét (9359) tartalmazó, az első és második kötetet egybekötve őrző példányt vettem kézbe (érvényes jelzete: M Tört. 0.6154). Megállapítottam, hogy a példány címlapelőzékként tartalmazza a Magyar Nemzeti Múzeumból ismert rézmetszet egy levonatát vízszintesen és függőlegesen egyaránt kétszer – azaz három-három részre osztva – behajtogatva. (4. kép)

A három nagykönyvtár²² teljes vonatkozó állományának áttekintését táblázatban összegeztem az egykori tulajdonosok megnevezésével:

Őrőhely	Jelzet	Kötet	Kiadás	Megjegyzés	Possessor	Címlapelőzék
MTA KIK	M.Tört. 0.6154	1–2. egybe- kötve	1724		Coll. Tyrnau.S.J.1755 Bojári Gróf Vigyázó Rátóth A M. Tud. Aka- démia Vigyázó Ferenc könyvtá- ra 9359	1. köt.: van
MTA KIK	552.549	1.	1724	Korábbi jelzet: M.Tört. 0.1100 Ad usum Fr. Leonis Mariae Száicz Ord. Serv.B:M:V.1770	Sig. Prior Conv. Agriens. SS. Ord. Servorum B:M:V	nincs
MTA KIK	527.546	1.	1724		Kovats mp.	nincs
ELTE EKL	Gb 71	1.	1724			nincs
ELTE EKL	Gb 185coll.1	1.	1724	coll.2: [J. Bissel], Tuba Jambica, [Amberg], 1670		nincs
OSZK	213.967	1.	1724	colligálva volt, de a coll.2 hiányzik	Ex Bibl. Com. F. Szechenyi	nincs
OSZK	213.985	1.	1724			van
OSZK	279.947[:1]	1.	1724			nincs

22 Rövidítések: MTA KIK = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ; ELTE EKL = Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltár; OSZK = Országos Szechenyi Könyvtár.

Örözhely	Jelzet	Kötet	Kiadás	Megjegyzés	Possessor	Címlap-előzék
OSZK	M 279.947:2	1.	1724	leírását láttam a katalógusban, de a muzeális példányt nem kaptam kézbe		van
OSZK	M 279.947:3	1.	1724	leírását láttam a katalógusban, de a muzeális példányt nem kaptam kézbe		van
MTA KIK	M.Tört. 0.290[:1]	2.	1725		Collegij S.J. Claudipol. Ex dono R.P. Johannis Fridvaldszki e Soc. Jesu libellum suis adnumeret Anno 1767. d.31. Januar	nincs
MTA KIK	M.Tört. 0.290:2	2.	1725	Korábbi jelzet: M.Tört. 0.33	Emerici Moseny Possidet hunc librum Steph: Bijdeskutij Anno Dni 1757. Die 4.Maji I. Erdödy mp.	nincs
MTA KIK	M.Tört. 0.290:3	2.	1725	Korábbi jelzet: M.Tört. 0.884	Ex libris Josephi Dombay Viennae die [...?] Decembri 1730	nincs
MTA KIK	552.865	2.	1725		Conv:S:Martini ad Sabar[iensis] Ord. Praed.	nincs
ELTE EKL	Gb 4:1	2.	1725		Inscriptus Bibliothecae Conv. Pestiensis O.S.P.P.E 1749	nincs

Őrzőhely	Jelzet	Kötet	Kiadás	Megjegyzés	Possessor	Címlap-előzék
ELTE EKL	Gb 4:2	2.	1725		Inscriptus Coll. Bud. S. J. 1760	nincs
ELTE EKL	Gb 4:3	2.	1725			nincs
OSZK	213.971	2.	1725		Bibl. Hung. Jankov. H. ord. 2.	nincs
OSZK	213.969	1.	1729		Ex libr. Josephi Mich. Dongo [?] m.p. 1735	nincs
OSZK	319.446	2.	1730		A Budapesti Belvárosi Ferencendi Zárda könyvtárából	nincs

Az áttekintés szerint Mindszenti Antal munkája nem tekinthető ritka műnek. Mindkét kiadása Fridericus Gall nyomdavezetése idején jelent meg 1724–1725-ben, illetve 1729–1730-ban Nagyszombatban. Az első és a második kötet alcímei kissé eltérnek a két kiadásban:

1. kötet: 1724 religione conditum, Hungarorum fortitudine V. Saeculis defensum, Nunc ethice adumbratum
1729 religione conditum, Hungarorum fortitudine V. Saeculis defensum
2. kötet: 1725 in Hungaria iniquis casibus prodita, At sibi virtutibus paternarum aemulis glorioso heroum sanguine, et magnorum imprimis Ex Austriaco Domo Regum pietate reddita restitutum, et ethice adumbratum
1730 in Hungaria iniquis casibus prodita, At sibi virtutibus paternarum aemulis glorioso heroum sanguine, et magnorum imprimis Ex Austriaco Domo Regum pietate reddita restitutum

Míg az első kiadás a nagyszombati jezsuita egyetemen, a második Nyitrán a Szent Péter és Szent Pál mariánus ferences konventben volt promóciós kiadvány. A két kiadás könyvtestének, azaz a keretszövegek és kiegészítések nélküli műnek a szedése azonos, tehát a második kiadás a korábbinak olyan címlapkiadása, melyet a nyitrai mariánus ferencesek saját promóciós szokásaikhoz igazítva rendeltek meg. Ez az eltérő célzat érintette az első kiadás mindkét kötetének címében az alcímhez tartozónak tekinthető „Nunc ethice adumbratum”, illetve „ethice adumbratum” kitételét. Az első kiadás főszövegében, valamint a hozzá illesztett függelékben több helyen megtalálhatók „ethice

adumbratum”, azaz erkölcsfilozófiai szempontból előadott részek.²³ Ezek közül a második kiadásban a könyvtesthez nem tartozó első kötetbeli „Problema Ethicum” és a második kötet végén a „Problemata in actu decisa” című részek hiányoznak, bizonyítva, hogy ezek a szövegegységek nem részei Mindszenti munkájának, így annak címéhez sem tartozhatnak hozzá.²⁴ A vonatkozó „ethice adumbratum” címfüggelék a nagyszombati vizsga helyi aktualitásához igazítva jelent meg az első kiadás első és második kötetének címlapján, valószínűleg a vizsgáztató (promotor), Csernovics Ferenc kérésére, illetve általa beillesztve. A két kiadás közötti további eltérés a keretszövegek kicserélődése, a természetszerűen különböző diáknevek, valamint az eltérő alkalmakhoz illoen átalakított címeket kiegészítő egységek.

A két kiadás könyvészeti azonosítását, az első és második kötet egymáshoz rendelését nehezíti, hogy Petrik Géza magyar nemzeti bibliográfiaként kezelte összeállításában és annak pótlásaiban²⁵ Mindszenti munkája eltérő szerzői nevek, illetve a cím alatt található meg. Így az első kiadás első és második kötetét Csernovics Ferenc promotor neve alatt lelhető fel (I:466), ugyanakkor az első kötetet felvették a cím alatt is (III:149). A második kiadás első kötetét Mindszenti Antal nevéen (V:324), a második Hargas Márk mariánus ferences nevéen (II:69) szerepel.

A három könyvtár állományában a propugnaculum-rézmetszet kizárólag az első kiadás első kötetéből adatolható: a tíz megvizsgált kötetből négy tartalmazza. Ennek alapján valószínű, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában őrzött két levonat az egykor a Nemzeti Múzeum Könyvtárának nevezett jelenlegi nemzeti könyvtár állományának valamelyik metszet nélküli példányából származik, s a levélasztás után a restauráláskor kivastalták belőlük a hajtásnyomokat.²⁶

Mindszenti Antal²⁷ összefoglalása a jezsuita rend egyik sarkalatos történetfilozófiai elképzelését, az isteni providentia által irányított és meghatározott történelem elgon-

23 Az első kötet végén a „Caput ultimum” és a K_{12v} levélen a „Problema Ethicum” rész; a második kötet végén a „Problemata in actu decisa” című rész.

24 Szörényi László, nem ismerve a mű második kiadását, a Mindszenti-mű címének részeként értelmezte az „ethice adumbratum” kifejezést, amit megkérdőjelez az első kötet címében a „Nunc ethice adumbratum” (‘most/ezúttal erkölcsfilozófiai szempontból előadva’) kifejezés. Szörényi László, „A 18. századi magyarországi jezsuiták Mátyás királyról alkotott képe”, in Szörényi László, *A mindenküi eltöltő balgaság dicsérete: Tárcaék és tanulmányok*, 86–99 (Budapest: Nap Kiadó, 2019), 88. A dolgozat korábbi kiadása: *Napút* 20, 4. sz. (2018): 84–92.

25 PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, 1–4. köt. (Budapest: Dobrowsky, 1888–1892); KOMJÁTHY MIKLÓSNÉ és mások, szerk., *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, 5–9. köt. (Budapest: OSZK, 1971–2017).

26 Az ELTE EKL metszettára is a saját könyvtári állományból levélasztott metszetekkel bővült a könyvtár történetének egy szakaszában.

27 Mindszenti Antal Nagyszombatban született 1687. július 24-én, jezsuita tanulmányi éveit megfordult Bécsben, Leobenben, Győrben, Besztercebányán és Egerben, majd négyes fogadalmát 1720. augusztus 15-én Kassán tette le. Kassáról 1722-ben Nagyszombatba került, majd ismét Kassára (1727–1730) irányították. 1731–1734-ben Nagyszombatban a *Szentírás* professzora, innen Kolozsvárra került, ahol pályafutása csúcására érve a jezsuita kollégium rektora (1735–1736) lett holtáig (1736. április 15). Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, 3 köt. (Roma: Institutum Historicum S. I., 1987–1988), 2:1026–1027. Az életút ismeretében

magnanima voluere, sicut in summis manibus
 signa sapientie, iuxta frateri beatus nostri tem-
 poris; atq; hinc fides an quieti datura conuenit
 an salutem patrie in tuto posuerit, emeritis bella
 Ducer, nullisque vallibus ex omni hoste coronis,
 adhibens evas regiorum propugnaculis. Vos
 acies dallas exereat conlites, experitur virtutem,
 acies vires, excolit sapientiam, ut invictos im-
 petat vires patrie propugnaculo. Hæretis ad ar-
 cana consilia accipite propofium:

Hungaria, è oia genus & sanguinem & nomi-
 na fratris, curia inedit capui, ornata circuli
 arcibus, manibus, propugnaculis, sicut quid d' ter-
 minales iuxta & penates Divi arcibus plavique do-
 spiciantur, nisi qua Europe regio, hic patrie ve-
 jira sit frequentissima, eaque nomine dicta pu-
 eberrime acis castrosum, sive quia Pro II. & me-
 liori Europe solium fuerit è devotus Patrum Ve-
 jitorum adit, ut Christiana Reipublice, arcibus
 fides audire propugnaculum. En arcis mentis,
 in qua Vos inducere contendit sapientia! En fron-
 tem propugnaculi.

Roma & Imperij moles invicta, Religionis ar-
 xis inlida, ab hac ingenti terrarum irachia de-
 curtu Hungaria opere quadrato ac perovicta, la-
 tus hinc gemitus sine posse pitis vocantur fide-
 bus, non longè tendentes sanctissimi Regis, hinc
 Stephanus aspici figuræ, in quo vincat olim
 Constantinus, ac geminatum cum leuare: Reli-
 gionis Magistra. Inde Ladislaus Hungarorum Do-
 minus in solo regio sepe servatis magnam assen-
 tas ac circumscriptio: Virginia au Picula. Hu-
 militer plane in geminum procurrat cornu inus-
 ducere, dexteras quidem Caroli Neapolitani &
 tyram Pontificum intra scutum imponere &
 circumscriptio: Reverentiæ Capitis, Romanæ
 nempè Pontificis operæ in solium ac inclita gyllo
 evolo 3

evellè; & inlitas Andrà Terofolymitand, cuius
 seuum similitem ferebat crucem cum epigrapha:
 Vindice iustitia; ut pote qui condicanda in liber-
 quon Palajina orna suscepit Princes ultra
 conjugalem amorem iustus. Inlita vestione in
 aciem angulam produxere ejus Tudonice &
 Matibis Humiades, ejus quidem onoi vltim-
 sur propugnaculo, hinc fere iustis figuræ. Unam
 propugnaculi oram Neapole inlita hit & vef-
 toni ornat cum lemmate: Pietate Vindice, non
 dum indignam fratris necem ulciferetur, Nea-
 polim Hungaria adiecit. Alteram oram Hun-
 midis corvus annulum vofiro profrens coronæ
 bat subfcripfit: Patria virtute seu fortitudine, quæ
 non movet, & fuflicitas imperium Hungaror-
 rum. En formam propugnaculi, quod miran-
 dam orbi Colitævæque possit Imperator.

At quorlum ista inclita moles? Habete arebi-
 yelli providentiam: Grecia ben Grecia! seu bo-
 ninum providentia! seu admittant! Grecia
 Palladis utriusque regia, sapientia factorum,
 arrium domitiam, Christiana ara altera Reipub-
 lica, Constantini delictum, cura, gloria! èd
 favores deflexit, ut illius contra imperis nova
 moenia condiderunt; èd vinctatem imperis de-
 vici avogantur, velut augustam iuxta pro-
 volvit Alis, sanctitatem religionis poluit super-
 stitio & impietas, ut dimidium illud imperij in
 lucris nequitia numeraverit ingeniorum tenebras,
 errorum chaos, superstitionum colluvium, in-
 equum tyrandem; èd auclitis indignior, quæ Ro-
 mane fidei, sanctitati religionis non libentis
 evat pericula, pontis infidat, furias & arma im-
 militat barbaris Otomannis. Et hac est illa de-
 jicit acies, cuius afultibus Hungarum DEUS
 appofuit in propugnaculum.

Hic ipfura est, in quod involvit vos, & propa-
 gna

5. kép

dolását példázza. Korábban ehhez hasonló, a magyar történelmet a honfoglalást köve-
 tő keresztény hitre téréstől a 18. század második évtizedéig bemutató áttekintés nem
 jelent meg.²⁸ A mű első része a mohácsi csatáig, a második része 1526-tól az 1720-as éve-
 kig, azaz a megírás egykori „jelenkoráig” terjed.

A mű tartalma röviden úgy foglalható össze, hogy a keresztény hitre térés utáni el-
 ső ötszáz évben Magyarország folyamatosan a kereszténység védőbástyájául szolgált,
 és ezt a bástyát maga a keresztény vallás építette fel (1. kötet). Később ez a propugnacu-
 lum különféle okok, mindenekelőtt a magyarok bűnei miatt leomlott, de újra felépült a
 mohácsi csata utáni kétszáz évben, elsősorban az Ausztriai-házból származó magyar
 királyok kegyesség révén (2. kötet).

Nagyszombtatban a kiadvány felajánló a felavatott hallgatók évfolyamtársai vol-
 tak.²⁹ Az első kötetet a „Studiosissimi Physici Condiscipuli” ajánlották az új baccalau-
 reusok közül hat személynek, akik kiegyenlítették a mű kiadásának költségeit.³⁰ A má-
 sodik kötetet a „Studiosissimi Philosophi emeriti” ajánlották az új filozófiai magisterek

megkérdőjeleződik Szörényi László véleménye, mely szerint Mindszentit műve első kötetének tartal-
 ma miatt, mintegy büntetésből helyezték Nagyszombtatból Kolozsvárra. SZÖRÉNYI, „A 18. századi...”,
 99. Mindszenti ugyanis a munka első kiadása után, a kassai éveket követően ismét Nagyszombtatban
 tevékenykedett.

28 SZÖRÉNYI László, „Szent István szerepe a jezsuita Mindszenti Antal (1687–1736) történetfilozófijában”,
 in SZÖRÉNYI László, *Titkos örök kötet: Tanulmányok*, 138–147 (Budapest: Nap Kiadó, 2020).

29 SZENTPÉTERY Imre, *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935* (Budapest: Pázmány Péter Tudomány-
 egyetem, 1935), 57–58.

30 Az újonnan avatottak teljes névsora a kötet végén található.

közül a kötet két mecénásának.³¹ Mindkét évben az adott fokozatot elérők promotora Csernovics Ferenc,³² a filozófia tanára (1724-ben „professor physicae”, 1725-ben „professor metaphysicae”),³³ a kötet szerzőjének tanártársa volt.

Irodalomtörténeti szövegkörnyezet

A könyvészeti meghatározás nyomán a propugnaculum-rézmetszet jelenleg ismert állapotában címlapelőzők funkcióban datálható 1724-ből. Megrendelése a nyomtatvány megjelentetéséhez köthető, kivitelezése az őrzőkönyvvel együtt a nagyszombati akadémiai nyomdához kapcsolható.³⁴ Mivel a rézmetszet Mindszenti Antal magyar történelmet áttekintő munkája³⁵ első kiadásának első, az eseményeket a mohácsi csatáig követő kötetében található, magában a műben kerestem további nyomot a rézmetszet tartalmának pontosításához. Az évfolyamtársak (condiscipuli) által az új baccalaureusokhoz címzett ajánlásban, melyet minden valószínűség szerint nem Mindszenti, hanem az ő munkáját ajándékkönyv-kontextusba helyező promotor, Csernovics Ferenc fogalmazott meg (5. kép) Mindszenti munkájának ismeretében, részletes és pontos leírás és értelmezés olvasható a rézmetszetről, „En frontem propugnaculi” (‘íme/nézd a propugnaculum [ti. a nyomtatott mű] elején [ti. a címlapelőzőkén]’) megjegyzéssel (6–7. kép).³⁶ A címlapelőzőkre vonatkozó részt teljes terjedelmében idézem, alatta pedig saját fordításomat adom:

-
- 31 Az új magisterek teljes névsora itt is a kötet végén szerepel, ők jobbra azonosak az előző évi új baccalaureusokkal.
 - 32 Csernovics Ferenc (Csernovich, 1684–1736) 1723–1725 között volt a filozófia nagyszombati tanára, előtte és utána (1721–1722, 1726) Kolozsváron oktatott. LUKÁCS, *Catalogus Generalis...*, 2:199.
 - 33 Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I.*, 7. köt., 1718–1733 (Roma: Institutum Historicum S. I., 1993), 343, 398.
 - 34 A propugnaculum-rézmetszet rézlemezének Magyar Nemzeti Múzeumba kerülését továbbra is homály fedi.
 - 35 Mindszenti Antal e művével Szörényi László eddig hat tanulmányban foglalkozott: SZÖRÉNYI László, „Az Amade család keresztes lovag őseiről szóló genealógiai legenda”, in SZÖRÉNYI, *A mindenkint eltöltő...*, 81–85; korábbi megjelenése: *Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita, 424–427 (Budapest: MTA–PPKE, 2017); SZÖRÉNYI, „A 18. századi...”; SZÖRÉNYI László, „A mohácsi csata emlékezete a 18. századi magyarországi neolatin irodalomban”, in SZÖRÉNYI, *Titkos örök kötélt*, 99–137; korábbi megjelenése: *Több mint egy csata: Mohács; Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*, szerk. FODOR Pál és VARGA Szabolcs, 209–232, Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet (Budapest: MTA BTK, 2019); SZÖRÉNYI, „Szent István...”; SZÖRÉNYI László, „Mindszenti Antal a Zrínyiekről”, in SZÖRÉNYI, *Titkos örök kötélt*, 148–159; korábbi megjelenése: *Hortus amicorum: Köszöntőkötet Egyed Emese tiszteletére*, szerk. BARTHA Katalin, 92–97 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017); SZÖRÉNYI László, „Gyászének és újjáépítési tervzet”, in *Barokk történetirők Magyarországról, Magyarországon*, szerk. FEHÉR Bence és TÓTH Anna Judit, 93–104 (Budapest, Magyarországtudató Intézet, 2022). Szörényi László szóbeli közlése szerint a Mindszenti-munkát xeroxmásolatból használta.
 - 36 A rézmetszet ismeretének hiányában Szörényi László nem egy valóságos, konkrét képként, hanem elképzelt képleírásként értelmezte a leírást, melyet – mint írja – maga Mindszenti fogalmazott meg „egységes történetfilozófiája”-ként. SZÖRÉNYI, „Szent István...”, 139–142.

in qua Vos inducere contendit sapientia! En frontem propugnaculi.

Roma & Imperij moles invicta, Religionis arx petra insidet, ab hac ingenti terrarum tractu decurrit Hungaria opere quadrato ac pervetusto, latus huic geminum bina prope pinnas exornant scuta, non longe tendentes sanctissimi Reges, hinc Stephanus aspiciit signum, in quo vincebat olim Constantinus, at geminatum cum lemmate: Religione Magistrâ. Inde Ladislaus Hungarorum Dominae in solio regia sceptra ferentis imaginem ostentat his circumscriptam: Virginis auspiciis. Humiliore plano in geminum procurrit cornu lineas ducente dexterâ quidem Carolo Neapolitano & tyram Pontificiam intra scutum imponente et circumscribente: Reverentiâ Capitis, Romani nempe Pontificis operâ in solium ac in clyta gesta evectro;

evectro; sinistras Andream Jerosolymitanum, ejus scutum simplicem ferebat crucem cum epigrapha: Vindice iustitiâ; utpote qui vindicande in libertatem Palestina arma susceperat Princeps ultra conjugalem amorem justus. Infima regione in acutum angulum produxere opus Ludovicus & Matthias Hunniades, ejus quidem quot visuntur propugnacula, hæc fere sunt figurâ. Unam propugnaculi oram Neapolis insigne lilii referentem ornat cum lemmate: Pietate Vindice, nam dum indignam fratris necem ulcisceretur, Neapolim Hungariae adjecit. Alteram oram Hunniadis corvus annulum rostro præferens coronabat subscripto: Patriâ virtute seu fortitudine, quâ una meruit, & sustinuit imperium Hungarorum. En formam propugnaculi, quod mirandum orbi Coeli terraeque posuit Imperator.

6–7. kép

En frontem propugnaculi. Roma et Imperij moles invicta, Religionis arx petrae insidet, ah hac ingenti terrarum tractu decurrit Hungaria opere quadrato ac pervetusto, latus huic geminum bina prope pinnas exornant scuta, non longe tendentes sanctissimi Reges, hinc Stephanus aspiciit signum, in quo vincebat olim Constantinus, at geminatum cum lemmate: Religione Magistrâ. Inde Ladislaus Hungarorum Dominae in solio regia sceptra ferentis imaginem ostentat his circumscriptam: Virginis auspiciis. Humiliore plano in geminum procurrit cornu lineas ducente dexterâ quidem Carolo Neapolitano et tyram Pontificiam intra scutum imponente et circumscribente: Reverentiâ Capitis, Romani nempe Pontificis in solium ac in clyta gesta evectro; sinistras Andreas Jerosolymitano, ejus scutum simplicem ferebat crucem cum epigrapha: Vindice justitia; utpote cui vindicandae in libertatem Palestinae arma susceperat Princeps ultra conjugalem amorem justus. Infima regione in acutum angulum produxere opus Ludovicus et Matthias Hunniades, ejus quidem quot visuntur propugnacula, hac fere sunt figura. Unam propugnaculi oram Neapolis insigne lilii referentem ornat cum lemmate: Pietate Vindice,³⁷ nam dum indignam fratris necem ulcisceretur, Neapolim Hungariae adjecit. Alteram oram Hunniadis corvus annulum rostro præferens coronabat subscripto: Patria virtute seu fortitudine,³⁸ qua una meruit, et sustinuit imperium Hungarorum. En formam propugnaculi, quod mirandum orbi Coeli terraeque posuit Imperator.³⁹

Róma és az Imperium, valamint a vallás [azaz mindezeknek a jelképe a rézmetszeten az Angyalvár] védőbástyája Hungaria, melyen védőeszközök [pajzsok] és oltalmazók [személyek] láthatók. Így két ikerpajzzsal egymás közelében a legszentebb királyok [állnak]: István [pajzsán] azzal a kereszttel, melynek jegyében egykor Konstantin győzött, és ezt megkettőzve a vallás mestere mottóval, valamint László [pajzsán] a királyi trónon [ülő] pálcát [jogart] tartó Magyarok Asszonyával [Űrnőjével] és a Szűzanya égisze alatt mot-

37 A rézmetszeten a „Pietate duce” olvasható.

38 A rézmetszeten a „Patria Virtute” olvasható.

39 [MINDSZENTI], *Propugnaculum...*, 1:)_{2v}-(_{3r}.

tóval. Alattuk a két további iker [uralkodó] Nápolyi Károly, az ő pajzsában pápai tiara, és ezt körülveszi a felirat [mottó]: *a főség tisztelete*, azaz ő [az, aki] a római pápa tiszteletét és tetteit trónra emelte. Mellette Jeruzsálemi András, aki a pajzsán egyszerű keresztet hordozott, és az ő felirata *az igazság bajnoka*, ő [volt az], aki a házastársa szereteten túl[lépve – utalás felesége, Meráni Gertrúd 1213. évi megölésére] fegyvert fogott Palesztina felszabadítására [ötödik kereszties hadjárat, 1217–1221 – II. András ennek első szakaszában vett részt seregével 1217–1218-ban]. Az alsó régióban a bástyán Lajos és Hunyadi Mátyás. Egyikük [ti. Nagy Lajos] bástyáján nápolyi [ti. Anjou] lilimokkal teli pajzs azal a mottóval, [hogy] *a jámborság oltalmazója*, ugyanis miközben bosszút állt testvére [András/Endre] haláláért, Magyarországhoz csatolta Nápolyt. Hunyadi [Mátyás] a [bástya] másik felén, pajzsán holló a csórében gyűrűvel és megkoronázva a felirattal: *a haza erényéért* vagy *vitézségéért*, amellyel kiérdemelte és fenntartotta a Magyarok Birodalmát. Íme ez az erőd [védőbástya] formája, melyet a menny és a föld uralkodója [ti. Isten] a világ csodájára emelt.

Az új baccalaureusoknak szóló ajánlás ezt követően bemutatja az ellenséget, azaz a törököt, akivel szemben áll Hungaria a kereszténység védőbástyájaként, hozzátéve: „Et haec est illa hostilis acies, cujus assaultibus Hungariam DEUS opposuit in propugnaculum.” (‘Ez pedig az ellenség, amelynek támadásai ellenében Magyarországot Isten erődként állította szembe.’)⁴⁰

Eszerint a címlapelőzők szorosan kapcsolódik a keresztény Magyarország történetének első ötszáz évéhez, annak mintegy sommás képi megjelenítése, háttérben a jezsuita providentiagondolattal. Az Angyalvár egyként szimbolizálja Rómát, a Német-római Birodalmat és a kereszténységet; a bástyarendszer a rajta elhelyezett személyekkel, a hozzájuk társított pajzsokkal és mottókkal maga a Hungaria-védőbástya (propugnaculum), melyet az ellenség egészen a mohácsi csatáig nem tudott lerontani. Az ajánlás megerősíti és pontosítja a párba állított uralkodóalakok azonosítására tett kísérlet eredményét: Szent István és Szent László, Károly Róbert és II. (Jeruzsálemi) András, valamint I. (Nagy) Lajos és Hunyadi Mátyás. Az ajánlás szerint mindez az isteni providentia alkotásaként értelmezendő.

A történelmi munka után a kötet közli a nagyszombati egyetem aulájában felavatott új filozófiai baccalaureusok teljes névsorát.⁴¹ Végül a kötetet – a rézmetszet leírásához hasonlóan – újabb kontextusba is elhelyezték egy, már a cím részeként hangsúlyozott („Nunc ethice adumbratum”) erkölcsfilozófiai kérdésfelvetéssel:

Problema ethicum. An Religio, an vero Fortitudo militaris plus ornamenta attulerit Hungariae per prima quinque saecula ab ejus in regnum institutione? Vide pag. 222.⁴²

40 Uo.,)3r.

41 Köztük azzal a hat diákkal, akik mecénálták a kötet megjelenését.

42 Ezt követi egy matematikai kérdésfelvetés is, amely azonban nem az ajándékkötet tartalmára reflektál.

Etikai probléma. Vajon a vallás vagy pedig a hadi vitézség [erő] tette-e Magyarországot eredményesebbé a királyság megalapításától kezdődően az első öt évszázad során? Lásd a 222. oldalt.

Mindszenti munkájának hivatkozott 222. oldalán egy, a fentivel lényegében egyező értelmű eldöntendő kérdés olvasható:

[...] pro coronide totius laboris quaerere contigit, ac in utramque partem disceptare coram senatu populoque Academico in eo honoris acta, pro quo hoc propugnaculum construebatur, an ad Hungarorum, de quibus evoluta est pagina, salutem, felicitatem, gloriam plus contulisse videatur, an fortitudo?

A kérdés megvitatásához a mű huszadik fejezete után, a „Caput ultimum”-ban két alfejezet olvasható a lehetséges főbb érveket összefoglalva: „Momenta religionis” (222–229), illetve „Momenta fortitudinis” (229–234) címmel.

Az ajándékkötétként megjelent történelmi mű, annak átgondolt invenciót tükröző címlapelőzéke, kép és szöveg együttes tudatos belehelyezése az erkölcsfilozófiai vita-kérdésbe nem tekinthető egy szokványos baccalaureusi vizsga részének. Ez arra ösztönzött, hogy a vonatkozó nagyszombati historia domusban⁴³ megkeressem, vajon miként írták le az eseményt, kitértek-e a leírásban Mindszenti művére, különös tekintettel a címlapelőzékre? A vonatkozó feljegyzést a historia domust ekkor hivatalból vezető Georgius Naymayr készítette.⁴⁴ Maga a bejegyzés a „Scholae” rész cím alatt található, tárgyalja Mindszenti művének első kötetét,⁴⁵ de nem tér ki a címlapelőzésekre.

Az ábrázolás további kontextusának nyomon követése érdekében kézbe vettem Mindszenti Antal munkájának második kötetét is. Ezt az 1724-ben baccalaureussá avatott diákok egy része kapta 1725-ben sikeres magisteri vizsgájuk alkalmából ajándékkötétként a diáktársaktól. Ez utóbbi vizsgának ugyancsak Csernovics Ferenc volt a promotora. A kiadvány ajánlása az első kötet hat mecénása közül két személynek szól, akik pénzadománnyal lehetővé tették a második kötet megjelenését. A kötet „Perillustres Domini” megszólítású ajánlásának egyik gondolata felidézi az első kötetet, melyhez – mint írja valószínűleg itt is a vizsgáztató Csernovics – „addidimus in fronte ima-

43 „Annuae Collegij Tyrnaviensis”, 1711–1768, Kézirat, ELTE EKL Kézirattár Ab 123.

44 LUKÁCS, *Catalogi*, 343.

45 „Libellus sub titulo propugnaculum reipublicae Christianae quod religione fuerit conditum est Ungarorum fortitudine quinque saecula defensum praeter Ungariae originem bella, variam, fortunam foedere Magistratus et leges, quo in Universam pene historiam non plus donis stilleris egregiis relatum refellebantur ea quae de indole, ac moribus Ungarorum res Ungaricas non aliter et dubia fama docti, et noviores cum Ungaris saepe numero et familiariter versati, scripsere falso historiographi. Quanquam illi proinde ne hi in veritatem deliquerint non tamen perinde et venia digni. Quandoquidem afamatur pariter decepti commiserationem mereantur si alijs credilitatem illuserint; Virgam ut minimum censoriam, qui a gentis auae splendor illa aciem oculorum at mentis habetari, ut nihil sincere intueantur, Labes tamen alienas videre se narrent, an diserte et sine ambigibus, jam ex abliquo, dum sic laudent, ut demum quae laudarent vitia esse interpretentur.” „Annuae...”, Anno 1724, fol. 117r.

ginem, ut e primo antemuralis aspectu, totius intima propugnaculi conjiceretis”⁴⁶ Majd áttér a mű folytatásának bevezetésére, a második kötetben tárgyalt kétszáz évre, melyben Isten akaratából újra felépült a Hungaria védőbástya (propugnaculum). Az utóbbi – mint a kötet alcíme előre jelzi – „Et magnorum imprimis Ex Austriaca Domo regum pietate Reddita restitutum”, azaz nagyobbrészt az Ausztriai-házból való királyok kegyessége következtében állíttatott vissza. Az ajánlás szövegében hosszú leírás olvasható a mohácsi csatavesztés utáni kétszáz évben felépült új propugnaculumról. A védőbástya „megjavítói”-hoz, azaz az Ausztriai-házból származó magyar uralkodókhoz – az első kötet címlapelőzőkének nyomán – a leírásban cselekedetek, jelvények, ére nyek és mottók kapcsolódnak az allegorizáló képiség jegyében. A magyar történelem első ötszáz évének uralkodóitól eltérően ezek a királyok azonban – hangsúlyozza az ajánlás – tevélegesen nem voltak harcosok, egyikük sem állt bástyafalon, mégis sikerült győzniük. A képzeletben részletesen „kivetíthető” és követhető leírásról nem derül ki a szövegből, hogy az képi formában megvalósult-e. Valószínűleg ezért szólította fel az ajánlás írója az új magistereket arra, hogy gondolatban töprengjenek el a leírt képen („Quam imaginem dum animo concipitis [...], ’amíg ezen a képen töprengsz...’”).⁴⁷

Az első és második kiadás második kötetének megvizsgált példányaiban⁴⁸ nincs nyoma a kiadványhoz tartozó rézmetszetnek. Az ajánlásban leírt „ábrázolás” („imago”) valószínűleg egy, az első kötet címlapelőzőkétől ihletett „képes” gondolat, azaz a propugnaculum-metszet újabb kontextusa.⁴⁹

46 [MINDSZENTI], *Propugnaculum...*, 1:)(2_v.

47 Uo.,)(2_v-)(3_v.

48 Kilenc példány 1725-ből és egy példány 1730-ból.

49 Az első kötet végén olvasható erkölcsfilozófiai kérdésfelvetés „mintájára” a második kötetben szintén a filozófia új magistereinek név szerinti felsorolását követően kaptak újabb megválaszolandó kérdéseket a diákok – visszautalással a megállapításra, hogy az Ausztriai-házból származó magyar királyok tevélegesen nem vettek/vesznek részt a harcokban: „Problemata in actu decisa. I.Utrum plus conferat ad belli eventum et salutem regnorum summos Principes praelijs interesse? an per inferiores belliduces administrare bellum? II.Utrum ad restauratam e suis ruinis Hungariam plus Religio contulerit? an bellica fortitudo? Finis.” (1. Mennyiben járul hozzá a háború kimeneteléhez és a királyságok üdvéhez/ biztonságához az, hogy fő fejedelmek részt vesznek-e a csatákban? vagy inkább vívják meg a háborúkat az alsóbbrendű harcosok? 2. Vajon a vallás járult-e jobban hozzá ahhoz, hogy Magyarország újra felépüljön romjaiból? vagy a hadi vitézség?) A kötet kapcsán a nagyszombati *Annuae litterae* 1725. évi bejegyzésében, melyet az íráskép alapján ebben az évben is Georgius Naymayr vezetett, mindössze erre a két kérdésfelvetésre vonatkozóan olvasható megjegyzés a „Res literaria” részcím alatt: „Problemata occasione fecit libellus a condiscipulis oblatus ac inscriptus: propugnaculum Reipublicae Christianae multis erroribus proditu, sed virtute Majorum aemula, haeroum Sanguine, ac Maximorum ex Austriaca domo Caesarum pietate, et providentia restitutum: qui libellus cum Hungariae fata usque ad presentem, id e ducentesimum Annum a Clade Mohatsiane persequate, postquam Rex ex infelici praelio fugus interijt; Dubium fecit: an expedit Principes maximos prolijs, ut factitatum, inetresse: et placuit disceptare.” „Annuae...”, fol. 122v.

A vizsgálat e pontján talán nem elhamarkodott feltenni a kérdést, vajon kinek az invenciója nyomán, és ki által valósult meg a tárgyalt rézmetszet? A kérdés megválaszolásához meg kellett vizsgálni a metszet technikai kivitelezését.

Az eltérő stílus és mesterségbeli tudás alapján a restaurált nyomólemezen és a levonatokon feltűnően elválik egymástól a bevezetőben említett két képréteg. Az Angyalvár és háttere – a trófeumok, a vonatkozó felirat („Romana Religionis ab Arce”) és a szárnyaló angyal kivételével – az Angyalhíd látható részével és a Tiberis mindkét partjának ábrázolásával együtt kvalitásos művészt sejtet, akinek stílusa jelentősen eltér az ábrázolás többi részétől. Ez a rész a lemezen és minden megtekintett levonaton kivétel nélkül halványabb, a metszés vonalai finomabbak, és a többi részhez viszonyítva kevésbé mélyednek bele a lemezbe.

A metszetnek ez a részlete teljes egészében azonosnak bizonyult Giovanni Battista Falda (1648–1678)⁵⁰ *Veduta del Castello, e Ponte Sant’ Angelo* címen ismert ábrázolásának felső részével. (8. kép) Falda e munkája 1671-ben vagy utána nem sokkal készült, mivel a hídon ott láthatók a Bernini műhelyében készült, IX. Kelemen pápa által megrendelt angyalszobrok. Falda életművében a „Tiberis bal partján az Angyalhíd végének közepéről nézve az Angyalvárra” témájú ábrázolás különféle méretekben adatolható.⁵¹ Falda munkáit a római Giacomo De Rossi kiadó és kereskedőcég,⁵² majd a Rossi utódok (így például Domenico De Rossi és Lorenzo Filippo De Rossi) tették közzé, terjesztették és árusították, s ez a cég gondoskodott Falda kvalitásos és kedvelt metszeteinek további másoltatásáról is. Így például Falda *Angyalvár a híddal* című metszete ugyanabból a nézetből ismert egy Israel Silvestre (1621–1691) által szignált metszetről is.⁵³ A kedvelt ábrázolás a Rossi cég katalógusaiban 1677-től folyamatosan megtalálható.⁵⁴ Falda e vedutája önálló lapként készült, és ismereteim szerint nem került be a Rossi cég által ki-

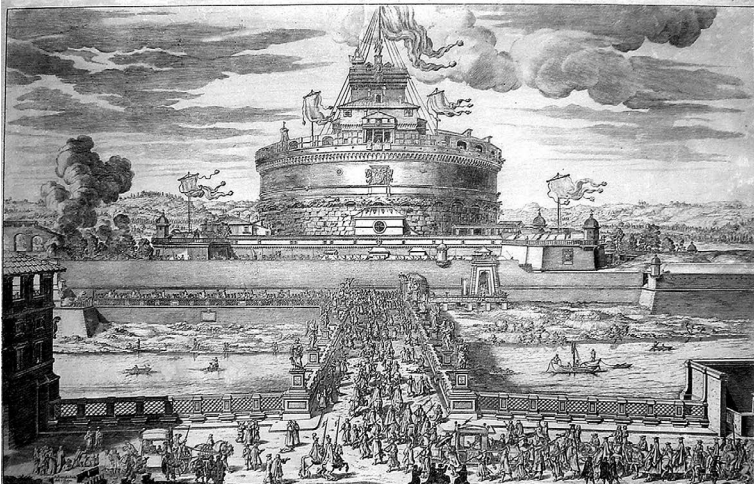
50 Anita MARGIOTTA és Simonetta TOZZI, „Falda, Giovanni Battista”, in *Dizionario biografico degli italiani*, 100 köt. (Roma: Istituto dell’Enciclopedia Italiana, 1960–2020), 44:403–406, https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-battista-falda_%28Dizionario-Biografico%29/. Falda rézmetsző művészete magas színvonalú, összevethető például Giovanni Battista Piranesi (1720–1778) munkáinak kvalitásával.

51 Paolo BELLINI, szerk., *The Illustrated Bartsch*, vol. 47 (formerly vol. 21, part 2): *Italian Masters of the Seventeenth Century* (New York: Abaris Books, 1983), nr. 79(251) [359], nr. 6(253) [371]; Paolo BELLINI, szerk., *The Illustrated Bartsch*, vol. 47, Commentary, part 2 (formerly vol. 21 [part 2]): *Italian Masters of the Seventeenth Century; Giovanni Battista Falda* (New York: Abaris Books, 1993), 4725.278 (részlet a jobb alsó sarokban) [314–315], 4725.285[B.6(253)]-[322], 4725.285[C1]-[322], vö. 4725.315.

52 Johann Jacob Rubeis, azaz Giovanni Giacomo De Rossi (1627–1691).

53 Israel Silvestre 1669–1678 között élt Rómában. BELLINI, *The Illustrated Bartsch* 47 (Commentary...), VII; Paul KRISTELLER, „Kupferstichkabinett: Zeichnungen von Giovanni Battista Falda”, in *Amtliche Berichte aus den Königlichen Kunstsammlungen* 36, 6. sz. (1915): 109–114.

54 Így például: Giovanni Giacomo DE ROSSI, *Indice delle Stampe [...] di Gio. Giacomo De Rossi [...]* (Roma: Stamperia della Camera Apostolica, 1677), 16–17; Giovanni Giacomo DE ROSSI, *Indice delle Stampe [...] di Gio. Giacomo De Rossi [...]* (Roma, 1689), 29. A katalógusokat 1735-ig tekintetem át.

8. kép

adott, római vedutákat ábrázoló Falda-albumokba. Ez a metszet és annak egykorú másolatai máig kedvelt aukciós tételeknek számítanak.⁵⁵

A propugnaculum-címlapelőzők nyomólemezeről a sokszorosítás Nagyszombatban készülhetett, s a lemez az egyetemi nyomda költözésével kerülhetett Budára, majd onnan ismeretlen módon a Magyar Nemzeti Múzeumba. Kérdés, ki és hol metszette át a nyomólemez alsó részét, és metszette rá a felső részre az eredetileg ott nem szereplő motívumokat és szöveget? A római Rossi cégnek kiterjedt európai kapcsolatrendszere volt; egy Buda 1686-os ostromáról készült rézmetszettel például egykorúan Giovanni Giacomo De Rossi kereskedett, amely megjelent például az általa forgalmazott, *Teatro della Guerra contro Turco* (1687) című albumban. A cég több neves magyar személyről, így Szelepcsényi György érsekről, Esterházy Pál nádorról, illetve Thököly Imréről („Emerico Tekeli Ribelle di S.M.C.” felirattal) készült portrét is kínált megvásárlásra.⁵⁶

A címlapelőzőket tartalmazó Mindszenti-kiadvány ajánlása – benne a frontispicium és szövegeinek leírásával – feltehetően korábban készült, mint a nyomólemez, mivel a dedikációban a metszetfeliratok közül kettő eltér a rézmetszeten olvashatóktól.⁵⁷ E módosításokat minden valószínűség szerint a lemezen rendelkezésre álló hely szűkössége miatt kellett érvényesíteni. Egy lekopott Falda-, vagy talán Faldát másoló réz-

55 Lásd például a Galleria Trincia, Stampe Antiche Roma (Roma, Via Laurina 12), a Ex Libris (Roma, Via dell'Umiltà 77/a) vagy a Bernaerts Auctioneers (Atwerpen) kínálatát.

56 Lásd például DE ROSSI, *Indice delle Stampe...* (1689), 101, 102. Az Esterházy Párról készült rézmetszeten kiadóként a következő felirat olvasható: „Joannes Jacobus de Rubeis [...] Romae ad Templum S. M. de Pace 1685”, ennek szignálása „Thiboust sculp.” A Szelepcsényi-portrén 1680-as év szerepel, metszője Jacques Blondeau (1655–1698), a metszet egyik példányát lásd: ELTE EKL, KEP1093.

57 Lásd a 37. és 38. jegyzetet.

lemez átmetszésére a fenti körülmény miatt nagy valószínűség szerint nem Rómában, hanem Nagyszombatban, esetleg Bécsben kerülhetett sor.

A módosított rézlemez útját egyelőre homály fedi. Az életutak tanúsága szerint Mindszenti Antal és Csernovics Ferenc nem jártak Rómában, ugyanakkor a jezsuita renden belüli kapcsolatrendszer nem zárja ki az alaplemez Rómából indult mozgását. A nyomólemezen az Angyalvár melletti trófeumok, a fölötte lebegő angyal, a várra metszett szöveg és a Tiberis bal partjára helyezett bástyarendszer metszésvonalai az Angyalvárhoz képest mélyek, erőteljesebbek, nem kopottak, miközben stílusuk és kvalitásuk is eltér attól. Nagyszombatból a tipográfia által foglalkoztatott rézmetsző 1724–1725-ből nem ismert, s a nyomdának ebben az időben dolgozó metszők közül – jelenlegi ismereteink szerint – ketten, Prokes Márton és Elias Schaffhausen jöhetnek szóba. Az utóbbi Augsburgból indult, majd 1720-ig folytatott bécsi rézmetsző tevékenység után Nagyszombatban dolgozott. Innen jelenleg két szignált metszete ismert 1726-ból.⁵⁸ Elképzelhető az is, hogy a lemez átmetszését az inventor előírásai szerint Bécsből rendelték meg.

A címlapelőzők koncepciója szorosan kötődik Mindszenti Antal *Propugnaculum reipublicae christianae* című munkája első kötetének tartalmához. A metszet másik lehetséges inventora az első kiadás ajánlásának írója, az 1724. évi nagyszombati vizsga promotora, Csernovics Ferenc.⁵⁹ A kérdést, hogy kettejük közül kié vagy kié inkább a metszet koncepciója, újabb források előkerüléséig érdemes nyitva hagyni.

Összegzés

A vizsgálatból nyilvánvaló, hogy az eredeti funkciójából kiemelt, csaknem huszonöt éven át önálló rézmetszetként vizsgált ábrázolás pontos meghatározása és elhelyezése számos nehézségbe ütközött. A könyvészeti, irodalomtörténeti és művészettörténeti megközelítés együttesen vezetett a kérdés tisztázásához.

A vizsgálat tanulsága, hogy egy ilyen típusú problémaegyüttes körülírásához először érdemes magát a fennmaradt „művet” elemezni, különös tekintettel a kép-szöveg

58 Prokes Márton rézmetsző 1730–1761 között hat nagyszombati kiadványt illusztrált, Elias Schaffhausen (1684–1738) augsburgi, majd 1720-ig bécsi rézmetsző bécsi tevékenysége után Nagyszombatban dolgozott, de innen mindössze két, 1726-ban készített szignált rézmetszete ismert. HAIMAN György, MUSZKA Erzsébet és BORSÁ Gedeon, *A nagyszombati jezsuita kollégium és az egyetemi nyomda leltára, 1773*, Fehetetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 16 (Budapest: Balassi Kiadó, 1997), 141–146, 301–306, 304. Lásd még: PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története* (Budapest: Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1951), 26–27, 35–36, 207, 216. Prokes Márton az újabb kutatások szerint már 1727-ben is Nagyszombatban dolgozhatott. Soós Sándor, „Prokes Márton eddig azonosítatlan rézmetszete a Kassai Vértanúkról”, *Magyar Sion* 4, 2. sz. (2010): 268–275; Soós Sándor, „A nagyszombati Szent Anna-kongregáció 1746-os felvételi lapja”, *Magyar Sion* 6, 1. sz. (2012): 37–51.

59 Mindszenti nekrológja a Bécsben őrzött *Litterae Annuae Viennenses* sorozatban olvasható. Az 1736-os évnél szereplő szűkszavú leírás nem tér ki Mindszenti Antal történetírói munkásságára. *Litterae Annuae Viennenses*, Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 12130, 122v–123r. Lásd még: *Protocolium Promotionum ad gradus philosophicos in Universitate Tyrnaviensi, Tomus Quintus ab Anno Domini 1720[–1766]*, OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 82, 56r–64r, 86r–92v.

kapcsolatokra. A további gondolkodásnak sem szabad előfeltevés(ek)hez kötődnie, a lehetséges hipotézisek sorát célravezető a lehető legtágabbra nyitni. A jelen esetben e módszer nyomán egy hosszú időn át önálló műtárgyként kezelt anonim rézmetszet kerülhetett vissza eredeti kontextusába.

A török kiűzését és a Rákóczi-szabadságharcot követő bizonytalan időszakban Mindszenti Antal magyar történelemről készített munkája számos tekintetben megújította a történelemről való gondolkodást, ahogy ezt Szörényi László több tanulmányában is megfogalmazta.⁶⁰ A rézmetszet éppúgy része és illusztrációja Mindszenti történetfilozófiájának, mint a 18. század elején már több évszázados múltra visszatekintő „antemurale” eszmének, és a jezsuita providentiagondolatnak. Az utóbbi felfogás szerint a magyar történelem egészét isteni előrelátás alakította, Hungaria isteni terv megvalósulása nyomán lett a kereszténység védőbástyája, védve a római hitet, Rómát és a katolikus Európát a pogánysággal szemben.⁶¹ A metszet hatásosan összegzi Mindszenti művének alap gondolatát, mely szerint Isten védőbástyának állította Magyarországot, szembehelyezve a pogány „ős”-ellenséggel a religio világában éppúgy, mint a hadi vívesség terén, a fortitudo által.

60 Lásd Szörényi korábban idézett írásait.

61 „Et haec est illa hostilis acies, cujus assultibus Hungariam DEUS opposuit in propugnaculum.” (‘Ez pedig az ellenség, amelynek támadásai ellenében Magyarországot Isten erődiként állította szembe.’) [MINDSZENTI], *Propugnaculum...*, 1:)₃.

József Attila emberképének két változata

TVERDOTA György

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, professor emeritus
ORCID: 0009-0006-9926-8796

Two versions of József Attila's human portrait

Abstract | The study connects the analysis of two poems by József Attila, "Tell me, what ripens..." and "The Seventh". Both poems first appeared in the volume entitled *Night on the Outskirts* and reflect developments in the poet's thinking following the events of 1932. The two works shed light on changes in the poet's portrayal of humanity from different aspects. Written at the beginning of the year, "Tell me, what ripens..." presents humanity as a sum of social conditions, depicting from a certain distance the poet himself as one type of an exploited individuals. Renewing the Villon ballad structure, this masterpiece of style imitation formulates a cross-section of society composed of existentially troubled human beings of the era. "The Seventh", which follows the editing style of VILLON's "ballad of small pictures" and can be dated to the summer of 1932, does not build a societal mosaic but rather carves out a single individual, the first-person singular (or, as it is a self-addressing poem, the second-person singular), from the whole community. Developing the Marxist human portrait somewhat further, dynamizing it in the manner of BERGSON, it presents the individual journeying from birth to death as a social process and depicts it in six sections of stanzas. The fact that, in the self-assuring "The Seventh", the subject has returned to the center of world-building can be seen as a result of a deep psychological orientation. However, the image of human personality and behavior was formed before the poet's instinctual turn, and can therefore not be credited to FREUD's well-known model of mental structure. Instead, this image is broken down into small, one-dimensional sections that then follow the process of gathering these images back to the first person while reserving the "seventh" place for the "empty" ego-function in the process of being realized.

Keywords | József Attila, 20th-century Hungarian poetry, human essence, the individual as social process, self-encouragement, Villon ballad, mosaic structure

József Attila költészetében kivételesen mély belátásokat nyújt embervoltunkról. Pályája során újabb és újabb metszeteket készít, ahogyan az évek során költői gondolkodása alakul. E metszetek közül elemzésemben kettőt emelek ki és vizsgálók meg közelebbről, amelyek 1932 folyamán születtek és a *Külvárosi éj* kötetben voltak olvashatók: a *Mondd, mit érlel* és *A hetedik* című versekről van szó. Hozzászoktunk ahhoz, hogy ha az „ember” fogalmat kijelentjük, nyomban ugrást követünk el, és szemünk előtt egy adott, egyén, egyéniség, individuum jelenik meg. Pedig a fogalom képzetek egész skáláját foglalja magába az antropológiai általánosságtól a biológiai, fiziológiai lényünkig, társadalmi, közösségi mivoltunkig a magára zárt egóval bezárólag. A költő minden vállalkozásában e skálának azt a fokát élezi ki, amelyen az emberi mivoltunk jelenségéről mondandója van.

E munka során nem teljesen szabadon jár el, mert a világról való gondolkodása során magára vett korlátai között mozog. Anélkül, hogy elvesznének a részletekben, jelezhetjük, hogy József Attila az 1932-es év során érvényesülő paraméterek által kijelölt mozgástérben gondolkodott az emberről. E paraméterek közül az egyik legfontosabb a marxista társadalomkép volt. Indoktrinációs korszakán, ortodox marxista fejlődési stádiumán a költő 1932 tavaszán, a mozgalmi körökben nagy botrányt okozó *Egyéniség és valóság* című tanulmánya révén lépett túl. E korábbi időszak örökségeként továbbra is fenntartotta osztályszemléletét, amely a társadalmat kibékíthetetlen osztályokra, a burzsoáziára és a proletariátusra, elnyomókra és elnyomottakra, kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra tagolta. *Mondd, mit érlel* című versében teljes figyelmét az elnyomott, kizsákmányolt proletariátusra összpontosította.

Az embert tehát társadalmi mivoltában, egy közösség tagjaként vette szemügyre. Ez az az emberkép, amely Marx *Feuerbach-téziseinek* 6. pontjában fogalmazódik meg: „az emberi lényeg nem valami az egyes egyénben benne lakozó elvontság. Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége.”¹ A *Mondd mit érlel* tökéletesen kielégíti ezt a marxi definíciót.

A vers szépségét még Németh László is elismerte, akinek véleménye a *Külvárosi éj* kötet egészéről lesújtó volt: „Van egy szép verse (Mondd mit érlel), amely megérdemelne, hogy a magyar szegények újsága, ha volna ilyen, vezető helyen hozza”.² A *Mondd, mit érlel...* valóban a szegénység verse, de nem olyan banális értelemben, ahogy Németh László felfogta. A kritikus nem érzékelte az ’ér’ és az ’érlel’ különbségét. Számításából kimaradt a verset indító, majd minden strófa elején megismétlődő formula: „Mondd, mit érlel annak a sorsa, / akinek...” legsúlyosabb szava, a ’sors’. Baljóslatú szó, jelzi, hogy nem a stabil, tartós szegénység állóvizéről szól a vers, hanem arról a végállapotról, ahová az ínség elviselhetetlenné fokozódása vezet. „Mit érlel?” – a költő nem mondja ki, csak sugallja, hogy a szegénység tüneteinek az a halmozódása, amelyről a kompozíció egésze ad panorámát, vagy az önfeladáshoz, a halálhoz, vagy a

1 Karl MARX, „Tézisek Feuerbachról”, in Karl MARX és Friedrich ENGELS, *A német ideológia*, szerk. BENCE György, ford. KISLÉGI NAGY Dénes, 5–13 (Budapest: Magyar Helikon, 1974), 9.

2 NÉMETH László, „Magyar líra 1932-ben”, *Tanu* 1 (1932–1933): 174–189, 187–188.

szembeforduláshoz, a lázadáshoz vezet. Ezek a sorsok, üzeni a hét strófa, halállá vagy lázadássá érlelődnek.

A költemény tárgyát tehát nem a szegénység, hanem annak határeseti stádiuma képezi. Abban az értelemben is, hogy visszatekintve tudjuk, hogy József Attila műve a nagy gazdasági világválság mélypontján született, amelyből nem látszott más kiút, mint annak a rendszernek a megdőntése, amely ilyen egzisztenciális helyzeteket idézett elő a társadalomban. Ha valamikor, hát ebben a hullámvölgyben látszott indokoltnak az ember lényegét a 6. *Feuerbach-tézis* szerint meghatározni. Minden strófa középpontjában egy emberalak áll, aki a társadalmi viszonyok összességének egyik változatát képviseli: a napszámosét, a kisbirtokosét, az egyedül élő munkásét, a családos proletárét, a munkanélküliét, a kiskereskedőt és a költőét, akik egyaránt egzisztenciális katasztrófával néznek farkasszemet. A vers alanyai számára a társadalomban egy hely van kijelölve szűk mozgástérrel, megoldásra váró, elháríthatatlan gondokkal és felemás sikerrel biztató, inkább kudarcra fenyegető megoldási kísérletekkel. A vers erősen egyénítve, pontosabban a tipizálás alacsony fokán veszi sorra a világválság által nyomorba taszított rétegeket.

A mozgalomban elterjedt felfogás szerint a világválság fő kárvallottja a nagyvárosi gyári munkásság. Már a *Munkások* is részletezi a városi nyomor problémáját. Ami ott kevésbé strukturáltan, halmazban mutatkozik, ebben a versben rendezett listában sorakozik. A proletariátus gondjai részletezésének három versszakot szentelt a költő: az egyedül élő proliáról, a családja ellátásának terhét viselő felnőttől és a munkanélküliről szóló szakaszokban. Ez utóbbiban az elbocsátott gyári munkás mellett feltűnik a női munka kizsákmányolása és az olcsó gyermekmunka igénybevétele. A férfi-nő munkamegosztás, ha redukáltan is, helyet kap: „a nő mindig mos – lucskot holtja –”. A prostitúció problémája itt nem jut önálló szerephez. A generációs különbségek a gyermekmunkán túl csak a proli család „fényűzésének”, a mozi élményének kapcsán villannak fel: „és csak a nagylány néz mozit”. A világitással való spórolás esetében is áthallásokat érhetünk tetten a korszak verseiben. Számos jelenet rembrandti félhomályban játszódik le: „s ült egy kicsit a félhomályban” – olvassuk az *Anyámban*. „Gondolkodva ülnek im a / sötétben” – kezdődik a *Holt vidék* záró része. A *Mondd, mit érlel...*-ben így: „s a szigor a lámpát ha eloltja, / csend fülel, motoz a setét.” Egészen a *Külvárosi éjjel*, amely „egy kevés holdat gyűjt, hogy égjen”, illetve a *Téli éjszaka* „ezüst sötétség”-ével bezárólag.

Az első két strófában azonban, megelőzve a nagyvárosi proletárok típusait, a falusi szegénységről készült láttelep kap helyet. Az első portrét a költő az agrárproletárról, a napszámosról készíti. Az iskolás kezdéstől való eltérésre talán a világválság egyik legfeltűnőbb anomáliája adott okot: a falu népe a túltermelési válság következtében nem tudta eladni, amit termelt, s a megélhetés parancsa a föld munkásainak tömeges városba özönlését vont maga után (az én szüleim is ezért költöztek szülőfalujukból a fővárosba, munkát keresni.) Az „ültetne krumplit harmadába / s nincs szabad föld egy kapa se”, erre a falusi munkanélküliségre utal. De talán több falusi nemzedék negatív tapasztalata torlódik itt össze egyetlen képbe. Már a költő édesanyja is Szabadszállásról menekült a fővárosba cselédnek, takarító és mosóasszonynak. A háziállatait elvesztő kisparaszt, akinek a baromfijainak az ellátása is gondot okoz, akinek a verme kiürült,

akinek családtagjai is nélkülöznek, az édesanya szülőhelyére tett látogatásaiból ismerős lehetett számára. A nélkülöző parasztcsalád vacsoráját rajzolva az *Anyám* nevezetes mondatait alakította át: „Kis lábaskában hazahozta / kegyelmeséktől vacsoráját” – „s mélyéről párolog a bögre, / ha kis családját eteti”. Az 1932-es versek valóságos bokrot alkotnak, amelyben jól láthatóan lépten-nyomon újra a felszínre tör a költőnek a szegénység kultúrájáról szerzett gyermekkori tapasztalata.

A tablóról nem hiányzik a kispolgár sem. Az osztálykorlátokat áthágó együttérzés megnyilvánulását a forradalmi munkásmozgalom korabeli álláspontja magyarázza, amely szerint a világválság a polgárság egzisztenciális megrázkódtatását hozza magával. Legalsó rétegei nem lesznek képesek megőrizni egzisztenciájukat, életnívójuk meredeken lesüllyed, és beleolvadnak a proletariátusba. A hagyományosan szegénységben tengődő kizsákmányolt osztályok mellett ezért terjed ki a költő figyelme a szűkös jólétekből az ínségbe lecsúszó réteg gondjaira, amelyeken a kiskereskedő apró családokkal akar felülkerekedni.

A vers beszédhelyzete nem az izgatásé, nem a toborzásé, hanem a csendes, nyugodt kérdezősködés és higgadt helyzetfeltárás hangja. A beszélő a vers záró strófájának hőse, a költő, az értelmiségi, aki magáról is, mint minden felsorolt és jellemzett ember típusról egyes szám harmadik személyben, bizonyos távolságtartással beszél. Az egyes versszakok hőseinek helyzetrajza, az alakok cselekvései emberközeli, hétköznapiak, keserves mivoltukban is banálisak. A beszéd maga ráismertetés, a közös tapasztalat rezignált, együttérzésre felhívó tudatosítása. Az utolsó strófában az elkészülőben lévő szöveg öntükrözése megy végbe. „Így dalol” – utal éppen ezt a verset író önmagára a költő.

A záró szakasz különlegességét az adja, hogy megfogalmazódik benne az 1931-ben kialakuló új költészeteszmény egyik összetevője, a termelésesztétika. Hódmezővásárhelyi beszélgetéseiket felidézve Vizi Albert írja, hogy „éles elmével fejtegette, hogy a művészet is termelés, és a műalkotások társadalmi szükséglete[k]nek kielégítésére szolgálnak, akárcsak a mosópor. Természetesen, ahogy a mosóporoknak egyének testi szennyét és szennyesét kell eltüntetni, a költőknek verseikkel a közösségi élet szennyét és bajait kell eltüntetniük, az ezernyi népbetegségeket s a többi fekélyt, melyeket a *Hazánk* című versében felsorol.”³ Az idézet a hódmezővásárhelyi tanító barát megfogalmazásában talán kissé leegyszerűsíti, eltorzítja a költő szavait, de mégis ráismerünk a művészet: termelés’ József Attila-i definíciójára.

Egyik kollégám információja szerint a harmincas években létezett „Attila” márkájú mosószer, és így az utolsó versszak hasonlatának volt konkrét szemléleti alapja. Kétségtelen, hogy az adott szövegkörnyezetben a költői hírnév és a mosószermárka elnevezése közötti összefüggés úgy tekinthető, mint a művész polgári társadalomban elfoglalt helyzetéről alkotott pejoratív, lefokozó minősítés. Mindazonáltal a szükségletek kielégítése közös alapot teremt a különleges szellemi termék és a közönséges árucikk státusza között. Azaz az analógia nem kritikus, hanem leíró jellegű. Mint már korábban kifejtet-

3 VIZI ALBERT, „Vásárhelyen”, in *József Attila emlékkönyv*, szerk. SZABOLCSI MIKLÓS és SZÁSZ IMRE, 234–238 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957), 237.

tük, ezzel megnyílik az út a művészet szociológiai megközelítése felé. Redukált formájában ez a felfogás mindazonáltal nehezen kerülhetné el az utilitarisztikus jelzőt. Nem véletlen, hogy a költő még 1931 folyamán melléje állította a művészet öncélúságának elvét, amely szerint 'a művészet: kifejezés'. A mélylélektan iránti érdeklődésének épp ennek a dimenzióinak a kidolgozása lehetett az egyik legfőbb motívuma. Mellesleg a Vizi Alberttől idézett sorokban sem maradt meg a költő a szűken vett pragmatizmusnál, a művészet terápiás funkciója felé bővítette a gondolatmenetét, ahogy magát a vers zárlatában is a proletariátus ügye szolgálatának rendelte alá.

Az elemzés felútján érdemes visszapillantani a *Mondd, mit érlel...*-ről eddig elmondottakra. Voltaképpen csak az emberi, társadalmi tapasztalat, tehát a műnyersanyagának az elrendezését rekonstruáltuk. De ennek alapján is megállapíthatjuk, hogy anyagában is új típusú költészetet látunk kibontakozni, amely ilyen magas szinten mindeddig még nem kapott hangot a magyar költészettörténetben. A naturalizmus eszközeivel dolgozó, munkásnyomort ábrázoló szociáldemokrata lírával összevetve megállapíthatjuk, hogy a versben a szocialista világfelfogás testesül meg kiérlelt állapotában. A magyar társadalom alsó osztályairól, a „nemzetfenntartó rétegről” nyújtott keresztmetszet közmegegyezést tükröz, olyannyira, hogy még a költővel szemben ellenséges Németh László egyetértésével is találkozott. A tapasztalat esztétikai átlénygítése, poétikai megformálása méltó a feldolgozott anyaghoz.

A vers címe, *Mondd, mit érlel...* az egész kompozíciót összefogó, az első strófát nyitó alárendelt mondatból lett lerövidítve. A strófa élén megismételt mondat modalitása, retorikai szerepe mellett érdemes röviden megállni. Látszólag felelet adására felhívó kérdő mondatról van szó. De a felelet benne foglaltatik magában a kérdésben, mert minden strófa egyetlen többszörösen összetett mondat, amelynek tagmondatai az indító alárendelő főmondat után következő, egymásnak felsorolásszerűen mellérendelt egy- vagy kétsoros tagmondatok, amelyek látéleletet nyújtanak az adott embertípus és társadalmi csoport tarthatatlan helyzetéről. A minden egyes strófát záró kérdőjel tehát valójában állításokat kérdés gyanánt megfogalmazó kijelentő, konstatáló körmondatoakat rekeszt be. Kisszerkezetekből felépülő nagyszerkezet, amely az összetevők addíciós jellegű, láncszerű összekapcsolódásával jön létre.

Mivel a főmondat nem valóságos kérdést tartalmaz, hanem a beszélgetést élénkítő, a beszélgető társhoz való bensőséges, bizalmi viszonyt hangsúlyozó formula, ezért az olyan fordulatokhoz hasonló, mint amilyenekkel például Kosztolányi *Hajnali részegségében* találkozunk: „Várj csak, hogy is kezdjem, hogy magyarázzam?”, ahol nem tényleges várakozást vár el a beszélő a hallgatótól. Vagy: „Nézd csak, tudom, hogy nincsen mibe hinnem”. Itt sem azt kéri a versbeli beszélő, hogy partnere bármit is nézzen meg. József Attila [*Hová forduljon az ember...*] című versében találkozunk hasonló tanakodással: „Nézd! szólnék, de mit is mondjak?” A „Mondd, mit érlel...” formula olyan, a kommunikációra visszautaló funkciót tölt be, mint amilyen a „Na most mondd meg!” vagy: „Hát szólj hozzá!” vagy: „Mit lehet erre mondani?” elcsodálkozást, elképedést kifejező mondatokban találkozunk.

Az egyes szakaszokban megfigyelhetjük József Attila egyik kedvelt kompozíciós eljárását, a sorozatképző szerkesztést. Többféle változata van, s már korán élt vele a költő:

a whitmani ihletésű *Szép, nyári este van* esetén szabadverses formában, majd szabályos prozódiaival *Az oroszán idézésében*, az *Ülni, állni, ölni, halni* című versben, a *Párizsi aniziban*, a *Végül* című versben, majd a pálya későbbi szakaszán is használta ezt a módszert. A korábbi változatokat az egy- vagy kétsornyi egységek közötti kohézió lazasága és a felsorolt képek diszparát jellege jellemezte. Az egyes soroknak képeseknek kellett lenniük arra, hogy az olvasó figyelme rájuk irányuljon, s rövid időre megpihenjen rajtuk a tekintet. Tömöreknak, keményre kalapáltaknak, éles körvonalakkal lezártaknak kellett lenniük. A *Mondd, mit érlel...* megoldása abban különbözik tőlük, hogy a felsorolt részletek itt egy-egy jól körülhatárolt embertípus, illetve társadalmi réteg gondjainak, megoldási kísérleteinek körében maradnak. A sorméretű kis egységek hét nagyobb egységet építenek föl. Következésképp a szövegkohézió sokkal erősebb, a képanyag sokkal homogénabb, miközben az apró képek felsorolt erényeiben osztoznak korábbi társaikkal.

A vers több sajátossága villoni inspirációra vezethető vissza. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a villoni strófa, az huitain, a 9, 8, 9, 8, 8, 9, 8, 9 szótaghosszúságú, jambikus lejtésű, a, b, a, b, b, c, b, c rimelhelyezésű strófa, e József Attilánál nagy jövőjű, továbbfejlesztett változatában az *Eszmélet* strófaszerkezetét képező képlet első igazi átsajátítása a *Mondd, mit érlel...*-ben történt. Olyan forma ez, amely szoros egységbe vonja a versszakot összetevő sorokat, amelyekben a sorhatár általában mondathatár is egyben. Két kiugró enjambement töri meg ezt az egyöntetűséget: a „sem ökre / nem bög” (2. strófa) és a „számol / többet” (6. strófa).

A verset emlékezetessé a nyelvi megfogalmazás telitalálatai teszik, az apró, egy- vagy kétsoros életképek, amelyek beleégnek emlékezetünkbe. A képek közül gyakoriságukkal kitűnnek az evéssel kapcsolatos részletek. Ebben a műveletsorban a költő az előrefrén igen szerencsésen kiválasztott rímhívó szavában rejlő lehetőségeket aknázza ki, amennyiben a „sorsa” válaszoló rímei: „morzsa, torsra, (sava)-borsa, torzsa” egyaránt a táplálék asszociációs köréből kerülnek ki. Az ábrázolás felidéző erejét megsokszorozza az ételnek az arcszörzettel való találkozását fókuszba helyező részlet: „kinek bajszán nem billeg morzsa”. A levágott fű száraz tarlóján (Arany János szavát kölcsönvéve) a „tors közt” kapirgáló és panaszosan „éneklő” tyúk az éhség emblémája lehetne: „lompos tyúkjá kárál a torsra”. Az evés témaköréhez sorolható a második szakaszban a *Családi kör* egyetlen képbe tömörített, szívszorító fonákját felvillantó (és egyben az *Anyám* nevezetes soraira visszaülő) részlet is: „s mélyéről párolog a bögre, / ha kis családját eteti.”

Közvetve ugyan, de az evés jelenségéből kiinduló tartozó asszociáció a „szájíze mint a főzelék” sor. Rapaport könyvében foglalkozott az étkezés anomáliáival, köztük az étel ízlelése során tapasztalt rendellenességekkel, a bevont nyelvvel, a szájszárazsággal stb. A „főzelék íze a szájban” kérdését nem érinti ugyan, de ez lehetett József Attila saját személyes panasa is, a rossz szájíz egyik megnyilvánulása, amely Rapaport elemzését igazolta, kiegészítve a *Végül* című versben már korábban felvázolt szindrómát egy újabb tünettel.

Érdekes egybeesésre bukkanunk Reviczky Gyula egy verses egyfelvonásosában, az *Álarcz alólban* olvasható strófával. Nem zárható ki, hogy a magyar költészetben szél-tében-hosszában búvárkodó költő ismerte a 19. század végi előd versrészletét. Az egy-

felvonásos részletében a társalkodónőjével beszélgető grófnő az életével való elégedetlenségét panaszolja: „Óh, milyen élet! Gyermeknek való, / Kit még mulattat ostor, síp, fa-ló; / Kinek gyümölcsnél ízesebb a torzsa. / Én eldobom, mert nincsen sava-borsa.” Itt együtt találjuk a *Mondd, mit érlel...* két rímzavát. Reviczky a gyermekeknek a felnőtt számára furcsa, torz ízlésére utal, arra, hogy a kiskorúak olykor az ízes gyümölcs helyett a káposztalevelek lehántása után megmaradt, friss ízű, húsos, néha szálkás torzsát részesítik előnyben. József Attila ugyanerre a jelenségre utal: „veszekszenek, kié a torzsa”. Gyermekkoromból emlékszem társaimra, akik – velem ellentétben – versengtek a káposztafejből kivágott torzsáért. A másik elem az a panasz, amely az élet unalmasságát úgy fejezi ki az egyfelvonásosban, hogy „nincsen sava-borsa”. Az anyagelvű József Attila ezt a panaszt az ételre irányítja: „levesének nincs sava-borsa”. Rapaport könyve szerint az ételek ízetlenségének tünete mögött a gyomorbetegnél mindig az élet unalmas, ízetlen voltával való elégedetlenséget fedezhetjük föl. A „torzsa – sorsa” rímpár egyébként már évekkel korábban felbukkant József Attilánál az *Ákácokhoz* című versben: „Törzs vagyok-e, vagy már csak torzsa? / Nem sors az egyes ember sorsa!”

A verset olvasva lépten-nyomon rábukkanunk hasonló *trouvaillé*-okra. Ilyen a gondok megoldása fölötti intenzív töprengés fiziológiai következményének formulája: „s csomókban hull a hajszála”. Petőfi édesapjáról tett tréfás megjegyzésével állíthatjuk párhuzamba, akinek „Nem sok hajszála hullt ki / A tudományokért”. A harmadik szakasz „repedt kályháján macska ül” sorát Szabolcsi Miklós „szinte emblémaszerű motívum”-nak értékeli.⁴ Említést érdemel az élet által kitermelt paradoxon, a munkánélkülivé váló ember kényszerű tétlenségéről, „ki setét gondok közt henyél”. Az ötödik versszakban megismétlődik a gyámoltalanná, kiszolgáltatottá váló, állását veszített *munkás* alakjának felidézése, „ki a gyár körül ögyeleg”.

Ha lehet fontossági sorrendet megállapítani, akkor a vers egyik legfontosabb új fejleménye az elvont fogalmak, minőségek (idő, úr, semmi, csend, sötét, fény stb.) termékeny bevonása a képalakítás műveleteibe, ami a *Holt vidékben*, *Külvárosi éjben*, az *Elégiában*, a *Téli éjszakában*, az *Ódában*, az *Eszméletben* bontakozik ki, de az olyan darabokban is, mint a *Reménytelenül*: „csend fülel, motoz a setét”. A sor első fele variációsan szó szerint megismétlődött az *Eszméletben*: „Fülelt a csend”. Az elvontságok metaforikus megelevenítése természetesen a pályakezdése óta jelen volt költői gyakorlatában, például a *Homály borult az erdőre...* című zsengejében, amellyel már az önképzőkörben sikert aratott: „A csend susog ki belőle”. De nagy költői erővel és sorozatszerű gyakorisággal a harmincas évek eleji versekben találkozunk ezzel a megoldással.

*

Az embernek társadalmi kontextusban történő megjelenítése 1932-ben érvényben maradt, de egy, már a húszas évek vége óta jelenlévő eszmei befolyás, a Bergson-hatás újabb hulláma módosította az emberi lényegről a 6. *Feuerbach-tézisben* nyújtott definí-

4 SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár: József Attila élete és pályája 1930–1936*, Irodalomtörténeti könyvtár 41 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998), 88.

ciót. A gondolatmenet, ahol ez a módosítás végbement, a mozgalmi körökben botrányt okozó, 1932 tavaszán írt *Egyéniség és valóság* második, *Az egyén* címet viselő alfejezetében olvasható. Az alfejezet tárgya az egyén, illetve a vele azonos jelentésben használt egyéniség. A bevezető mondatból következik, hogy a két terminus az individuum fogalmának magyar megfelelője. Az egyénről a 6. *Feuerbach-tézis* szellemében elismeri, hogy „társadalmilag föltételezett”. A definícióval azonban nem elégedett, mert az nem zárja ki annak lehetőségét, hogy „az egyén a társadalommal szemben valami fix alany” lenne. (A kissé frivol „fix” jelzót valószínűleg helyettesíthetjük a „változatlan”, „véglegesen megrögzített” szavakkal.) Az egyén tehát változik, „a valóságnak megfelelően csakis úgy szemlélhető, mint társadalmi folyamat”.⁵ A „társadalmi viszonyok összessége”-ként, egyszerű, strukturálatlan halmazként felfogott emberi lényeket tehát a költő bergsoni színezettel eleven folyamattá oldja föl és egységesíti. Annak a kiinduló állításának alapján, hogy a társadalom *sem* osztható, az egyén is oszthatatlan, de folytonos változás állapotában lévő lény.

Az igazi botránykő azonban az ortodox marxista mozgalmi értelmiségiek szemében a pszichoanalízis integrálása volt. A tanulmányban ugyanis a freudi tanra támaszkodva hajtott végre döntő lépéseket a költő a marxi ortodoxia, a korabeli hivatalos kommunista pártmegegyezés felmondása irányában. Az *Egyéniség és valóság* világosan kimondta, hogy a marxi ihletésű emberkép modernizálásra szorul. A modernizálás legmarkánsabb műveletére, a freudi emberkép bekapcsolására a 4. *A neurózis* alfejezetben került sor. Ezzel 1932-ben önálló figyelmet kapott a költő részéről a társadalmi összefüggéseiben működő, de szuverén mivoltában önálló emberi személyiség problematikája, annak freudi fogalmi hátterével. A költő elméleti töprengéseiben az első jelentős erőfeszítés az egyén problémájának végig gondolására az *Egyéniség és valóság* című tanulmányban történt. Ez a munka a tanulmányban jelentős lépésekkel haladt előre, de *A hetedik* című vers születésekor, 1932 nyarán még nem jutott el nyugvópontjára, addig a pontig, amely József Attila gondolkodását ettől kezdve haláláig jellemezni fogja, az 1932 őszére tehető ösztöntani fordulatig.

A hetedik a költői pálya egyik csúcsteljesítménye, az új irányvétel, az egyén fontosságával újra, immár nem valamiféle énkultuszban kicsúcsosodó, egotista korlátozottsággal, de nyomatékkal számoló lírai szakasz gyönyörű nyitánya. József Attila egyik legrejtélyesebb, legnehezebben megközelíthető verse. A rejtélyesség azonban nem árt a mű értékének, csak növeli a becsét. A megközelíthetlenség egyik oka bizonyosan az, hogy ugyan olyan időszakban született, amikor a költő tájékozódásában a marxi eszmeiség központi szerepet játszott, és amikor a freudi hatás már túljutott a kezdeti, csírázási szakaszán. S ez kijelölni látszik az elemzés irányát. Szinte kötelező kimutatni benne a marxi és a freudi szellemiség nyomait. Aki keres, az talál is. A „szerető után ha járnál” sorral kezdődő strófát éppenséggel visszavezethetnénk a libidó jelenségére. Az „Ellenség ha elődbe áll” sorral kezdődő szakaszt az agresszivitással hozhatjuk ösz-

5 JÓZSEF Attila, „Egyéniség és valóság”, in JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937*, szerk. TVERDOTA György és VERES András, 2 kötet, 1:539–567 (Budapest: József Attila Társaság–L'Harmattan, 2018), 540.

szefüggésbe, és akár még az osztályharc jelenségére is alkalmazhatjuk. A „Ha költenél s van rá költség”-gel bevezetett versszak tárgyalhatná a szublimáció kérdését. De ez a visszavezetés csak ideológiai alibinek jó. Egyik eszmerendszer sem nyújt az értelmezéshez biztos és a szöveg értelmét megnyugtató módon megvilágító szempontokat. Közben érezzük: sem egyik, sem másik nélkül nemigen születetett volna meg a vers.

Ajánlatos tehát lassan, óvatosan haladni. Álljunk meg rögtön a vers első szókapcsolatánál: „E világon”. Minél hamarabb szeretnénk eljutni az énsokszorozás tűzijátékához, ezért ezt a verskezdő szintagmát szívesen átugorják az elemzők, nem szokás elgondolkodni rajta. Pedig nem közömbös, hogy mit gondolunk róla. „E világon” a totalitás képzete, vele indul az első strófa, s az egyetemesre irányultság, látni fogjuk, a költemény egészét uralja. A „világ” képzetével a költők mondandójukat a lehető legtágabb keretbe helyezik. „Háború van most a nagy világban” – írja Vörösmarty. „Egész világ szóttje kibomlott” – visszhangozza Ady. „Világ van a szegényember vállán” – idézi a Szent Kristóf-legendát, a keresztényiesített Atlasz-képzetet a fiatal József Attila. „Világ, bekap a tömeg!” – kiáltja később a *Tömeg* című versében, a belátható teret uralma alá hajtó sokaság látványának ígézetében.

A *hetedik* verskezdetéhez legközelebb azonban Babits *Cigány a siralomházban* című költeményének az emberi létfeltételeket minősítő képzete áll: „Szomorú világ ez! s a vers oly riadva muzsikál mint cigány a siralomházban.” Az „e világon” formula kifejtett formában így hangzana: „Ez egy olyan világ, amelyben...” Ez egy olyan világ tehát, amelyben az egyénnek nem lesz könnyű dolga, bármibe fogna. Fel kell kötnie a lenge magyart, ha helyt akar állni. Kihívásokkal, veszélyekkel, csábításokkal telített világ. A vers egy ilyen világban veszi sorra az emberi lét alaptényeit: a születést, a szerelmet, a harcot, a hivatást és a halált. A keretet az emberi lét végessége húzza meg, az azon belüli mozgást az egyén kezdeményezései vagy a számára kiosztott szerepek szabályozzák. Sőt, még a születés és a halál sem független az egyéni találékonyaságtól. A sikeres „tanyázás”-hoz e helyszínen, „e világon” jelentős erőfeszítéseket kell tenni. Ugyanahhoz a funkcióhoz (születéshez, szerelemhez, harchoz, hivatáshoz és halálhoz) többféleképpen kell hozzáállni. Ez az embervilág, ez az egyéniség és valóság reláció alapozza meg a vers voltaképpeni mondandóját: annak szükségességét, hogy az egyéniségnek meg kell sokszoroznia magát, de úgy, hogy élje egyik dimenzióját mégis tisztán, ha úgy tetszik, üresen megőrizhesse. A világ teljességével tehát az egyén teljessége áll szemben.

Ember és világ feszültséggel teli viszonya folytán válik *A hetedik* önmegszólítása az egyén önbiztatásává. Hogy az első (azaz pontosabban, mivel megszólító-önmegszólító versről van szó: második) személy áll a centrumban, a világgal átellenben, ahhoz nem fér kétség. Az elemzés során mindenekelőtt azt kell felgöngyölítenünk, mit mond a vers erről a világba beletaszított első-második személyről. Az egyénről, az egyéniségről alkotott kép József Attila szubjektumról alakuló elgondolásainak leginkább az *Egyéniség és valóság*ban kialakult képletével áll összhangban.

A *Mondd, mit érlel...*-hez képest határozott szemléleti (de nem esztétikai!) előrelépést állapíthatunk meg, hiszen a versben az emberi lényeknek a társadalmi viszonyok összességétől független, azon innen és túl megjelenő képi asszociációi válnak láthatóvá. A versbeli énnék, illetve te-nek nincs szembeötlő társadalmi meghatározottsá-

ga, az osztálytudatnak nyomát sem találjuk. De nem rendelkezik ez az én vagy te lélektani struktúrával sem. A költő gondolkodásában 1932 második felére bekövetkezett ösztöntani fordulat még nem fedezhető fel benne. Így egy nagyon különleges metszet készült az emberi egyedről, s ezt a képet egy megismételhetetlenül egyszerű struktúrára építette föl.

A *hetedik* énje vagy te-je egydimenziós egyéniség. Az „e világ” egészével szembenálló első vagy második személy teljességként határozható meg, de ez a totalitás nem egy alárendeléses szerkezetű, belsőleg összetett személyiség, hanem mellérendelt alkotóelemekből, egymással egyenrangú sajátos metszetekből, metszetek sorozataiból áll össze. Ezek a metszetek, az öt strófa megannyi apró, egysoros képe közelebből nézve különböző tudatos élettevékenységeket jelölnek. Marx *Gazdasági-filozófiai kézírataiban* az ember és az állat tevékenységének megkülönböztetése során ezeket mint az ember mivolt kritériumát állította föl: „Az ember magát az élettevékenységét akarása és tudása tárgyává teszi. Tudatos élettevékenysége van... A tudatos élettevékenység különbözőti meg az embert az állati élettevékenységtől.”⁶

A tudatos élettevékenységek sorozata többé-kevésbé megfeleltethető annak, ami a 6. *Feuerbach-tételben* emberi lényegként van meghatározva, a „társadalmi viszonyok összességé”-nek. Mivel az *Egyéniség és valóságban* József Attila (bergsoni mintára) feloldja a „társadalmi viszonyok” halmazát folyamattá, a *hetedik* öt strófájában sorakozó apró képeket úgy tekinthetjük, mint az emberi egyéniség, mint társadalmi folyamat alkotóelemeit. Abból tehát, hogy az egyéniség nem fix alany, hanem társadalmi folyamat, elég természetesen levezethető a vers személyiségképlete. Ami folyamatszerű, folyton változik. Nem lehet kétszer belelépni ugyanabba az egyéniségbe. Ahány reláció, annyi egyéniség. Ahány fordulat, annyi személyiség. Ez a végtelenül variábilis sokféleség mint társadalmi folyamat az egyéniség egységében oldódik föl. Amíg élünk, nyitott társadalmi folyamat vagyunk. Kész, végleges, szilárd egyénné életünk két vége: a születés és a halál tesz. A *hetedik* a magunknak e világgal mint teljességgel szembesített teljességét mutatja fel öt strófa tükrében: a társadalmi folyamatot éppúgy, mint az azt lezáró két eseményt: a születést és a halált.

Eme eszmetörténeti-gondolati előkészítés után hozzáférhetővé vált a *hetedik* szövegének értelme. Az alapvető, a vers egész felépítését meghatározó formaalkotó megoldás a beszélő és a megszólított szereposztása. Egy mély belátások birtokában lévő alany részelteti tanításaiban a megszólítottat. Madártávlatból tehát olyan közlésmód jellemzi a költeményt, amely először hangsúlyosan a korai *Tanítások* ciklusban (én–ti oppozícióban) jelent meg, de a *Nem én kiáltok* című versben is felfedezhető. Azzal a különbséggel, hogy itt a beszélő alany nem mutatkozik, csak a hangját halljuk. A beszélő tevékenységét tanításnak nevezni azonban legalábbis pontatlan, mert a tanítást az jellemzi, hogy nincs közvetlen aktualitása. Általánosabban, időben nagyobb távlatban határolja körül a megszólított kívánatos magatartását. Nem annyira azt mondja meg, mit tegyél most, hanem azt, hogy milyen legyél.

6 Karl MARX, „Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből”, in Karl MARX és Friedrich ENGELS, *Művei* 42, 1844–1848 (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1981), 88.

A háttér és az alap persze a tanítás, hiszen a vers az önmagunkról való tudás gazdag tárháza. Az önmegszólítási formula korlátai között maradó elemzők azonban nem ismerik föl a modalitás döntő jelentőségét. Azt, hogy a vers nem leíró, konstatáló, hogy ez vagyunk, ilyenek vagyunk, hanem a megszólított akaratának befolyásolására irányul. E modalitásnak számos fokozatát ismerjük, a javaslattól a biztatáson át az utasításig és a parancsig. Negatív irányú javaslattal, tehát tiltással *A hetedikben* nem találkozunk. Nem nehéz megállapítani, hogy az akarat befolyásolásának mérsékelt változatával, a biztatással, illetve, amennyiben önmegszólító versnek tekintjük, önbiztatással van dolgunk. Ez a modalitás harmonikusan illeszkedik a költő által sugallt szubjektumfelfogáshoz, a biztatás ugyanis annak szólhat, aki már és még változékony, aki választhat, és választásait korrigálhatja vagy kiegészítheti. A biztatás a mindenkori optimális megoldás választására és kivitelezésére hív fel. A cselekvésre kész vagy arra késztetett embernek szól, hogy az előtte kinyíló mozgásteret aknázza ki.

Ez a jelleg diktálja minden strofa felszólító módú második sorát: „hétszer szüljön meg az anyád!”, „hét legyen, kit előtalál”, „hét legyen, ki lány után jár”, „azt a verset heten költésék”, „hét emberként szállj a sírba” és a strófazáró refréneket: „A hetedik te magad légy”. Ezen kívül a harmadik strófába, az udvarlás képei közé is becsúszik egy felszólító mondat: „dongják körül, mint húst a légy!” A hét felszólításból öt túlzó, de reális biztatást tartalmaz. Két esetben a felszólító mód az irrealitás területére kalauzol. A „hétszer szüljön meg az anyád!” sor rendhagyó voltát részben az idézi elő, hogy a felszólítás a születés tárgyára, a megszülető csecsemőre irányul. De az újszülött szenvedő alanya a születésnek, őt ebben a tárgyban nem lehet felszólítani. Ahogy Marxnál olvashatta a költő: „az egyén, illetve egyéniség már keletkezésében tárgya más emberek tevékenységének”.⁷ Ez a lehetetlenség döbönt rá arra, hogy a biztatás nem a gyermeknek szól, hanem az őt szülő anyának: „szüljön meg az anyád”. Azaz csak a forma felszólító. A mondat értelme a megszólított alany felvilágosítása: 'Arra van szükség a sikeres élet érdekében, hogy az anyád hétszer szüljön meg'. Más szóval: 'Hétszer kell megszületned ahhoz, hogy e világban megfelelően helyt tudjál állni.' A szülés felelősségét az anyára sem lehet igazán ráhárítani, hiszen, ha a szülési folyamat elindul, azon az anya is szenvedő alanyként esik át. Ráadásul a verskezdet nyelvtanilag is megosztja a felelősséget a szülő anya és a megszületett fiú között, amennyiben a világrajövetel tényét a vers a megszólított cselekvéseként is leírja: „ha ütsz tanyát”: a születés itt az élet helyszínének tudatos, szándékos kiválasztását jelenti. Tanyát ütni annyi, mint megtelepedni valahol, hont foglalni vagy kivándorolni.

Nem kevésbé irreális felszólítás található a záró strofa második sorában: „hét emberként szállj a sírba”. A meghalás, eltemetés konvencionális kifejezését használja itt

7 József Attila prózai művei kritikai kiadásának jegyzete a *Német ideológia* egy helyére vezeti vissza az idézett mondatot: „Marx és Engels a *Német ideológiában* az emberi élet keletkezését a munkatevékenységhez sorolja, az egyén tehát születésében valóban tárgya más emberek tevékenységének, amikor is a nemzés társadalmi viszony... Így értelmezi Marx és Engels a családot: »A harmadik viszony, amely itt már eleve belép a történelmi fejlődésbe, az, hogy az emberek, akik a saját életüket naponként újra megtermelik, kezdenek más embereket termelni, szaporodni – a férfi és nő, szülők és gyermekek közti viszony a család.«” JÓZSEF, „Egyéniség és valóság”, 553. (Az idézet helye: MARX és ENGELS, *A német ideológia*, 37.)

József Attila, amely mintegy tudatos cselekedetként beszél az élet záró aktusáról. Irodalmi példákat is említhetünk esetleges szövegelőzmény gyanánt, így Antonius gyászbeszédének részletét Shakespeare *Julius Caesar*jából: „A rossz, mit ember tesz, túléli őt; / A jó gyakorta sírba száll vele. / Ez legyen Caesar sorsa is.” vagy egy evangélikus éneket: „Jézus, Megváltónk sírba szállt”, de nem kell mindenáron irodalmi előzményeket keresnünk. Ami József Attila sorát egyedivé teszi, az épp a felszólító mód: „szállj a sírba”. A felszólítás itt is formális, valójában azt jelenti, hogy ’Ha meg kell halnod, halj meg hét emberként’. Egyébként a „dongják körül, mint húst a légy” felszólítása is irreális, valójában megengedő értelmű mondat: ’Sebaj, csak hadd dongják körül...’

A kompozíciónak van még két fontos konstans eleme, tartópillére: az egyik az egyes strófák első sora, amely az adott strófa témáját jelenti be. A sorok mondattanilag is azonos szerkezetűek: „Ha” határozószóval induló feltételes mondatok. Ezt a nyelvi megoldást valamelyest az inverzió művelete homályosítja el: „E világon ha ütsz tanyát” (a születés); „Ellenség ha elődbe áll” (harc); „Szerető után ha járnál” (szerelem); „Ha költenél s van rá költség” (költészet); „S ha mindez volt, ahogy írva” (halál). A másik a strófák utolsó előtti sora, a felsorolt 6 megoldás elégtelenségét kinyilvánító mondat: „Fölsír a hat, de mire mégy?”; „csellel, gánccsal mind nem elég, -”; „dongják körül, mint húst a légy!”. Illetve az utolsó két figyelmeztető közlés jelentése némileg eltérő: „Kettő vitéz és tudós négy,-”; „Világ sírköve alatt mégy!” Ezt a gondolati és egyben szerkezeti vázat tölti ki 30 egysoros apró kép, 30 egyetlen sorba tömörített, emlékezetes metszet az alanyról, amelyek nagy hányada tudatos élettevékenységek sorozata. Az elmondottakhoz pótlólag még egy szerkezeti tartóelemet hozzáfűzhetünk. Az apró képek összekapcsolása során alkalmazott, visszatérő kötőelemet. Ez az első strófában az „egyszer”, a többi szakaszban pedig az „egy, ki”.

Ez az alaposan megkomponált strófaszerkezet öt versszaknyi diszparát halmozást fog össze, amelyek egy közös pontból, az egyéniség meghatározásának műveletétől csillag irányban futnának szét, ha az erős formai-nyelvi keret nem tartaná őket össze. A felsorolások egy részében az alkotóelemek között nincs belső logikai összefüggés. Ezek az elemek főleg az első, a születést felidéző szakaszban összpontosulnak. Formai egységet az biztosít közöttük, hogy a születés hat lehetséges helyszínét sorolják föl, de sem a szülőotthon, sem a saját lakás, tehát a legtermészetesebb helyszínek sem szerepelnek a felsorolásban. Az égő ház, a jeges áradás, a bolondok háza, a kongó kolostor, a disznóól egyaránt a képtelenségig kiélezetten rendhagyó helynek számít a gyermekszülés szempontjából. A „hajló, szép búza” annyiban természetesebb, hogy számos történet szól arról, hogy a szülési fájdalmak a parasztasszonyokat a szántóföldön végzett munka közben fogják el. Érdekes, hogy egy születési kép elkalandozott, s a költészetről szóló negyedik versszakba került: „egy, ki mikor szülték, aludt”.

Hiba lenne lebecsülni ezt a sziporkázást. A képek friss, leleményes, emlékezetesen erős hatása leküzdí esetleges ellenállásunkat a szabad ötletek szeszélyes kapcsolódásával szemben. Számos példát találunk József Attila életművében erre a megoldásra, amelyet egy korábbi elemzésemben „anzix-szerkezetnek” neveztem a *Párizsi anzix* című vers kapcsán. A diszparát halmozás kiteljesedett, szélsőségesen szeszélyes, semmilyen tematikai korlátozást nem tartalmazó változatával az *Ülni, állni, ölni, halni* című vers-

ben vagy a *Medáliák* 4. darabjában találkozhatunk. József Attila számára Villon *Apró képek balladája* vagy a *Kiforgatott igazságok* című ballada felépítése szolgálhatott minta gyanánt.

Az első strófa szerepe kimerül a kezdet kijelölésében. A vers tárgya az egyén, születése pillanatától fogva. Ezen túl a születés lehetséges helyszínei inkább karikatúrisztikusan, sőt, groteszk módon elrajzoltak. Egyrészt rendhagyó helyszínek, érdekes módon a túlélés szempontjából nem éppen kockázatmentesek: az égő ház, a jeges áradás, részben méltatlan helyek: disznóól, bolondok háza. Ez szabadítja ki a szorosan vett realitás kereteiből és emeli a játékoság, a bolondozás szintjére a szöveget.

A második, harmadik és negyedik versszak sokkal közelebb kerül az egyén valóságos létfeltételeihez, és az egyes metszetek sokkal inkább megfelelnek a marxi megállapításnak: tudatos élettevékenységek. Itt már előtérbe lép egy olyan elem, amely a tudatos élettevékenységeket összeköti: felerősödik a szöveg önbiztató funkciója. Az életben való sikeres érvényesülés megkívánja az egyéntől, hogy erőit, képességeit, készségeit a legmagasabb szintre emelje. Az ember feladatmegoldó lény. Az „e világ”, ahol tanját ütöttünk, folytonosan kihívásokkal szembesít, amelyekre optimális válaszokat kell tudnunk adni. A második strófa azon az igazságon alapul, hogy az élet harc, amelyet nem feltétlenül mi kezdeményezünk, hanem amelyre kihívunk bennünket. A harcban ellenfelekkel, ellenségekkel kell ütköznünk. Akkor is „elénk állnak”, ha nem keressük őket. Fej fej ellen kiállni, vesztes esetén totális kockázattal jár. Ha a harcba szálló nincs egyedül, nőnek a győzelem esélyei. A Grimm-mese poénját némileg eltérítve: a vers hőse nem „hetet egy csapásra” pusztít el, hanem heten vannak, hogy a sikerre több esélyük legyen.

Az első strófa groteszk hangjának egyenes folytatásaként a kiállás paradox módon ki-nem-állással kezdődik: azzal, aki „kezdi szabad napját”, vagy ahogy a népdal mondja: „Az ellenség meg se tudja, hogy egy baka hiányzik a csatából”. Erre nyomban következik a kötelességét teljesítő harcos képe: „ki végzi szolgálatját”. Aki „magma erdőségnek” és akit „őse bögve védett”, magabiztosan bocsátkozhat küzdelembe. Egyiküket jóslat védi, amelyből tudható, hogy sok utód, leszármazott követi őt, másikat viszont, még ha ereje kevés lenne is, a halálból visszatérő mitikus elődök óvják a csatában. Akit pedig úgy tanítottak meg úszni, hogy „vízbe dobták”, boldoguljon, ahogy tud, a maga ügyességében, leleményességében bízhat a harc során. A felsorolásba egyetlen olyan tudatos élettevékenység csúszik be, amely ellenséggel szembeni küzdelemben való részvételének relevanciáját nehéz lenne belátni: aki „népet ingyen oktat”.

Az élet másik nagy kihívása a szerelmi ostrom sikeres megvívása. A strófa tárgya nem a szerelmi érzés, nem a férfi-női kapcsolat teljessége, hanem „a lány után járás”, tehát az udvarlás. Azaz hangsúlyosan a férfi szempontja érvényesül. A sorozatot a kölcsönös, szívbéli szerelem kezdi. Az, aki „szívet ad szaváért”, hogy rögtön utána a szerelmi üzlet, a prostitúció kapjon helyet, a pénz ellenében kapott ölelés: azé, „ki megfizet magáért”. Látjuk a szerelmi szerepjátékot: azét, „ki a merengőt adja”, és két változatban is a „rámenős” udvarlás manővereit: „egy, ki a szoknyát kutatja, / egy, ki tudja, hol a kapocs”. Az „egy, ki kendőcskére tapos” sorban mintha valamilyen népszokásra utalna a költő.

A Vikár Béla fordításában magyarul hozzáférhető *Kalevalából* vett, Varga Domokos által felfedezett párhuzam legközvetlenebb módon a harcról és a szerelmi ostromról szóló strófák esetében alkalmazható. A 23. énekben található az a részlet, amelyben a szüleitől elszakadt fiatalasszonyt arra oktatják, hogyan álljon helyt a férj házában: „Ha bemegy a házba, légyen / Négy, aki a házba mégyen: / Vizes dézsát vigy kezedbe, / Sűrű seprőt hónod alatt, / Fogad közt fenyőszilánkot, / Magad menj be, mint negyedik!”⁸ A részlet azt a felfogást tükrözi, amely szerint az embernek, hogy a kötelességeinek vagy általában az élet kihívásainak megfelelően, összpontosítania kell az erejét, felül kell múlnia önmagát, le kell győznie gyöngeségeit. A *hetedik* önbiztatásának ez az értelme, ez az egyik olyan összetartó erő, amely a szabad asszociációk tűzijátékát egységbe fogja vagy legalábbis az elemek széttartását lefékezi.

Ez a szabály jóval kisebb mértékben érvényesül a negyedik versszakban, amely a költői hivatás betöltését részletezi. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy hatféle ars poetica fogalmazódik meg a hat sorban. A versnek ez az egyetlen strófája, amelyhez maga a költő fűzött kommentárt a *Brassói Lapok*nak adott nevezetes 1936-os interjújában. „A költőről való felfogásomat tíz sorban foglaltam össze” – kezdi önértelmezését az interjúalany. Az általa nyújtott önkomentár azonban nem szoros szövegértelmezés, hanem inkább hitvallás a hivatásáról, ahogyan erről 1936-ban gondolkodott.

A bevezető sorhoz: „Ha költenél s van rá költség” fűzött megállapítás: „A költészet az a fölöslegessé vált természet, de amely mint fölösleg vált ismét szükségessé” a „művészet: termelés” meghatározás továbbgondolása.⁹ A művész emberi szükségletet elégít ki művével, ám ez a szükséglet nem a primér, nyers, állati éhség és szomjúság csillapítására, nem a pusztán túlélésre szolgál, hanem a társadalomban élő, kulturális feltételek között élő ember származékos szükséglete: fölöslegből születő szükséglet, nélkülözhetetlen luxus. A *hetedik* megírásának évében született *Emberi eszmélet és társadalmi haladás* című fogalmazványában foglalkozott először a költő intenzíven a termelés által ébresztett szükséglet kérdésével, amely a művészi gyakorlat szociológiai alapját képezi.

A második kommentár az „Egy, ki márványból rak falut” sor kapcsán közvetlenül a faluábrázolásra vonatkozik. József Attila számos tájverset írt, de a falu mint téma, eltekintve a makói korszakban írt kiszombori versektől, érett korszakában ritkán kap teret. Nem zárható ki, hogy az 1934-ben megjelent nagyszabású *Falu* című versének megírását már ekkor tervbe vette a költő, s a falu felmagasztalása, az esztétikai szépség kegyében részesítése valóban érvényes erre a költeményre, ahogy a három évvel korábban írt *Tiszazugra* is. A sor értelme mindazonáltal kiterjeszthető a külvárosi tájrészletekre is, amelyek a valóságot az eszményítő realizmus fényében állítják az olvasó elé, és kiterjeszhető annak a művészetnek egészére, amelyet a harmincas években József Attila nagy becsben tartott: Petőfi és Arany költészetére, Baudelaire Párizs-rajzaira, Verhaeren verstablóira, vagy Kosztolányi *A bús férfi panasza*i ciklusának Józsefvárosára.

József Attila önkomentárja ugyan beilleszti az „egy, ki mikor születték, aludt” sort a költői hivatásról tett reflexiók sorába, ennek ellenére ezt a különös képi erővel rendel-

8 VARGA Domokos, „József Attila és a magyar *Kalevala*”, *Kortárs* 11, 4. sz. (1967): 653–656, 655.

9 MOLNÁR Tibor, „Beszélgetés a magyar Panait Istratival”, *Brassói Lapok* 42, 5. sz. (1936): 4.

kező paradoxont, amely mintha az első strófából tévedt volna ide, nehéz lenne arspoe-tica-szerű gondolatnak tekinteni. Ugyanezt mondhatjuk el az „egy, ki patkányt boncol élve” mondatról, amely a rúttal, visszataszítóval való érdemi foglalkozás szükségességére utal, de legföljebb a költő kései korszakának egyik-másik darabját előlegezi meg, sőt inkább a pszichoanalitikus vallomásokra lesz érvényes, mint a költői termés bármely darabjára.

Sokkal inkább ide illik az *Ars poetica* „A mindenséggel mérd magad!” sorát megelő-lező: „egy, ki eget mér és bölint” mondata, amely „a költészet a világegész szemléleti helyettese” régi ambíciójának továbbélését sejteti az érett József Attila költészetében. Az egy sorba tömörített ars poeticák sorából is kitűnik bravúros megoldásával az „egy, kit a szó nevéen szólít” sor. Mögé vetíthetjük a költő névvarázselméletét, amely a költészetet a mágiával rokonította, ide hozhatjuk Kosztolányival folytatott nyelvészeti beszélgeté-seit, s ide idézhetnénk a *Kalevala* számos részletét. József Attila itt egy saját életéből vett példával kommentálta a sort, azzal az élménnyel, amelyet a párizsi tartózkodása után hazatérve az anyanyelvvel való új, intenzív találkozás okozott benne. A magyar szava-kat úgy észlelte, mintha saját nevét ismételtették volna a környezetében.

A legfontosabbként az 1936-os interjúban a következő sort emeli ki: „egy, ki lelkét üti nyélbe”. Kár, hogy bővebben nem indokolja a kiemelést. Pedig ismerve a költő 1931–1932-es írásait és marxista olvasmányait, nem nehéz felismerni, hogy az elméleti fejte-getésekben középpontba állított terminus, a termelőeszköz képzele bukkan itt fel. Az idézett sor azt mondja ki, hogy a költő saját lelkét nyéllal látja el, hogy kezébe foghas-sa, hogy dolgozni tudjon vele, hogy szerszámként, termelőeszközként tudja használni.

A záró strófa értelmezése érdekében a hagyomány egy másik köréhez kell folya-modnunk: a „memento mori” tradíciójához. Nem kellett ehhez a középkor vagy a ba-rokk képzetvilágában elmerülnie a költőnek. A megfelelő mintát Villon *Panasz a min-deneket lebíró halálról* című versében megtalálhatta, akire a vers írása során egyéb tekintetben is támaszkodott: „Mert hát, légy bölcs, légy balga, pap, / Laikus, gazdag vagy szegény, / Fösvény, tékozló, kicsi, nagy, / Úr, paraszt, szép, rút, bűn s erény, / Bár-mily rangú földi szirén, / Csupa nyakék, dísz, kincs, sugár, / Hiába: e föld kerekén / Mindenkit elvisz a halál.” (Szabó Lőrinc ford.) A záró strófa tehát arra figyelmezteti a világ dolgaiba belefeledkező embert, hogy élete véges. A metszetek időbeli bontása, sőt, ellentétezése a verskezdetben: „Egy, kit tejes kebel ringat, / egy, ki kemény mell után kap” azt emeli ki, hogy életünknek bármely pillanatban vége szakadhat, akár születé-sünk után, akár pályánk csúcspontján is. A strófa többi metszete azonban voltaképpen irreleváns a halál tényéhez képest. Nem betegségekre, kockázatokra, veszélyekre vo-natkozik, hanem bármilyen élethelyzetre. De a villoni példából is láthattuk, hogy a me-memento mori voltaképpeni üzenete éppen az, hogy az élet esetleges ügyeire figyelő em-bert figyelmeztesse arra, hogy a vég bármikor bekövetkezhet.

Legtöbb fejtörést az elemzőknek a „hetedik” kilétének kiderítése okozta. A *Kaleva-la* idézett sorai azonban szemléletesen bizonyítják, hogy nem kell ahhoz posztmodern költőnek lenni, sőt, még késő modernnek sem, hogy ilyen formula szülessen, hiszen Kosztolányi és József Attila szavával: egy őskölteményben is találunk rá példát: „Ma-gad menj be, mint negyedik!” József Attila a költészetéről szóló strófához írt komment-

tárjában nyilatkozott arról, mit ért a hetedik: „A hetedik csak abban van meg, aki éppen a verset csinálja. A hetedik az ő egyszerűsége, egyedülvalósága, ami több mint az, amit egyéniségnek szokás nevezni.”¹⁰ Az egyszerűség, egyedülvalóság tehát több, mint az egyéniség. A költő megkülönbözteti az egyéniségtől az egyszerűséget, egyedülvalóságot. Lehet azt gondolni, hogy az emberről az egyes strófákban adott hat metszet az egyéniségünket mutatja be a maga sorozatszerű mozzanataiban, vagy ha a határokat feloldjuk, akkor folyamatosságában. A hetedik ehhez képest ráadás. Az egyszerűséget és egyedülvalóságot tekinthetjük különlegesen érzékeny pontunknak, amelynek révén megkülönböztethetjük magunkat minden mástól, mindenki mástól. A hetedik a mi exkluzivitásunk lenne, mi magunk, de úgy, hogy ebből kizárunk minden mást. A költő által használt kifejezés: „aki éppen a verset csinálja” azonban egy egyszerűbb magyarázatot alapoz meg. Ha a versírást mint tudatos életmegnyilvánulást kiterjesztjük minden más életmegnyilvánulásunkra, akkor mondhatjuk, hogy bármely cselekvésünk a jelen pillanatban aktualizáljuk mindazt, ami egyéniségünk háttérben potenciálisan meghúzódik. A hetedik nem más, mint lehetséges énjünk aktuális megvalósulása.

A hetediket az elmondottak alapján nem önmagában, a többi hattól elválasztva, azokkal szembeállítva kell szemlélnünk, hanem azokkal egységben. A bibliai eredetű hetes szám a teljesség száma. Aligha érdemes számolgatni a „Kettő vitéz és tudós négy” sor alapján, hogy a költészetről szóló strófában melyik két életmegnyilvánulás tekinthető vitézinek és melyik négy tudományosnak. A hat életmegnyilvánulás ugyanis nem pontosan hat metszetet jelent, hanem a számosságot jelöli. A hat sziporkázó ötlet esetlegesen van kiválasztva, példaként kiemelve az emberi életmegnyilvánulások teljességéből vagy legalábbis sokaságából. A hat példával szemléltetett meghatározatlan számosság a hetedikkel válik teljessé, amely az „e világon” teljességével szembeállítható. A hat és a hetedik szembeállításuk tehát a potencialitás és az aktualitás ellentéte. Ebben az aktualitásban benne rejlik az előreláthatatlanság mozzanata, a megoldáskezesés eredetiségének, kreativitásának esélye. Ami kész, az a múlté, bizonyos értelemben halott, az elevenség abba költözik, ami éppen készül. A *Kalevala* „negyedik”-je: „Magad menj be, mint negyedik” ugyanezt a tettekkészséget várja el a fiatalasszonytól.

Az életmegnyilvánulásoknak ez a rendje korántsem véletlen. Az élen nem a hetedik áll, akinek a többi hat hierarchikusan lenne alárendelve, hanem fordítva. A hetedik a kontingens hat metszet betetőzése. Ezt a rendet a költő nyelvileg is alátámasztja. „Fölsír a hat, de mire még?” – jelzi az első szakasz végén a születés hat metszetének elégtelenségét. Ugyanezt a lezárást tapasztaljuk az ellenséggel való mérközést taglaló szakasz végén: „csellel, gáncsal mind nem elég”. Az udvarlást tárgyaló strófában nem ilyen közvetlenül, hanem metaforikusan sugallja ugyanezt az elégtelenséget: „dongják körül, mint húst a légy”.

Azzal, hogy *A hetedik* önmegszólító vers, még nem merítettük ki a jellemzését. A verstípus széles skálára terjeszkedik ki, a személyiség válságának megnyilatkozása, ahogyan Németh G. Béla állítja elének a *Tudod, hogy nincs bocsánat* példájával, csak az

10 Uo.

egyik végletes megvalósítási módja. A *hetedik* személyiségképlete a másik végleten, az önbiztatás tartományában bontakozik ki. Hacsak nem helyezkedünk arra az álláspont-ra, hogy az emberi egyed ab ovo permanens válságban van, ezt a végletet kivehetjük a krízishelyzetek fogságából. Az önbiztatás helyzetében van perspektíva a megszólított előtt. Van benne lendület a depresszió letörésére. Az önbiztatás konfrontatív, birtokba vevő s legrosszabb esetben is helytálló szellemiségről tanúskodik. A megszólító első személy azt sugallja: vannak választási lehetőségek előtted. A beszélő erőpróbák, kihívások, feladatok közé helyezi a személyiséget. Még a születést és a meghalást is feladatként jelöli ki. Az egyéniség aktív és hangsúlyos jelenlétét követeli meg. Olyan kép-let, amely a tudatos én égíse alatt áll. Bibliái, kalevalai, villoni, folklorisztikus rétegei folytán a hagyományőrzés, az avantgárd szimultaneista technika igénybevétele és esz-metörténeti kapcsolódásai miatt pedig a modernség példaversének tekinthetjük. Ha-gyományőrzés és úttörő modernség szétválaszthatatlan egységben jelenik meg benne.

A *hetedik* azt a szintet és azt az irányt példázza, amely József Attila költészetét 1932-ben egészében jellemzi. Töretlenül folytatja a forradalmi lendületű, a tőkés rend-del szembeni rendszerkritikus, mozgósító attitűdnek a *Döntsd a tőkét* kötetben képvi-selt változatát, de ugyanakkor napirendre tűzi a korszerű emberkép kimunkálásának programját.

Elrajzolt mosoly

A Mohács előtti líráról, Tinódi *Cronicájának* kompozíciójáról és a „históriás ének” műfajáról

SZIGETI MOLNÁR Dávid

SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszék, adjunktus

ORCID: 0000-0002-2398-4984

The distorted smile. On late medieval Hungarian poetry, the composition of TINÓDI Sebestyén's *Cronica* and the genre of the historical song

Abstract | The paper discusses the genre of historical song and the first Hungarian collection of poetry, the main work of TINÓDI Sebestyén, *Cronica* (Kolozsvár/Cluj, 1554), and makes the following claims. 1. The opening parts of one of the dedications of the *Cronica* and TINÓDI's letter of nobility are the same. 2. TINÓDI described the events of his time not until 1552, but until 1553. 3. The first of the two parts of the *Cronica* does not follow chronological order, because TINÓDI also took aspects of space into account for the relative unity of the plot. 4. In the second part of *Cronica*, the two works *A hadnagyoknak tanúság* and *Sokféle részögösről* separate not thematic blocks but countries from each other, namely Israel, the Turkish Empire, and Hungary. 5. In the case of historical songs, it should always be kept in mind that in the period it was customary to distinguish between biblical and nonbiblical stories, as seen by the frequent use of the term “external history” (*historia externa*) in sermons. 6. Based on the records of the RPHA, it seems that for several authors of the time it was a “taboo” to quote from a real biblical book, so we should also recognise the difference between a biblical story that is based on the *Holy Scriptures* and one that is “only” based on an apocrypha.

Keywords | TINÓDI Sebestyén, *Cronica*, composition, historical song, late medieval Hungarian poetry

Évfordulókban bővelkedő az idej esztendő. Szenci Molnár Albert lett a befutó, de ott van még Heltai Gáspár, és hogy mást ne említsek, Tinódi Sebestyén is. 470 éves ugyanis a *Cronica*, amelyet 1554-ben adtak ki Kolozsváron, s mégiscsak ez az első magyar nyelvű (és egyúttal egyébként világi) verseskönyvünk. Elsőszüöltt tehát, és olyanaira hajlamosak vagyunk így bánni vele, mintha a semmiből termett volna elénk, noha a *Mohács előtti magyar nyelvű líra néhány fordulatót, jellemző szókapcsolatót Echóként visszhangozza*. Erre már maga Szilády Áron is felfigyelt, aki, miután Tinódi énekeit¹ a lehető legtüzeteesebben összehasonlítgatta a *Szabács viadalával*, elképedt azon, hogy a históriászerező mily „áldozattal is ragaszkodott” a hagyományhoz. De mindezzel persze nem azt akarta állítani, hogy Tinódi esténeként a *Szabács viadalának* kéziratót bújta, hanem azt, hogy – és ezt muszáj szó szerint idéznem – „ha kevésbbé ruganyos léptekkel is – azon az ösvényen” igyekezett haladni, amelyet ugyanaz a nyelv nőtt be, mint a *Szabács viadalát*.² Szerintem ez nagyon lelkesítő. Nagyon lelkesítő annak ellenére is, hogy az ellenkezője teljesen illogikus. Azt is érdekelem viszont, hogy Szilády megállapítása másokat korántsem mozgat meg úgy, mint engem, egyébként aligha csak arra hívnák fel minduntalan a figyelmet, hogy miben és mennyiben előlegzi meg Tinódi a későbbi tradícióat.³ Tradíció itt természetesen főként Balassi Bálintot kell érteni. Gerézdi Rabán például nem is említette Tinódit a *Soproni virágének* kapcsán, s ez azóta sem vált szokássá, pedig *Az vég Temesváriban Losonczi Istvánnak haláláról* e töredék teljesen más értelmezési lehetőségét villantja meg, mint Balassinak az évtizedekkel későbbi *Eregy édes györömjé*.⁴ Csitít Tinódi a *Körmöcbányai tánczó „tombj”* szavának értelmezésében is, ugyanis a „tombol” és a „szökik” ige, valamint a „tombolás” és a „felszökés” főnév nála négyszer is egymás mellett fordul elő.⁵ Legalább ennyire izgalmasak azonban „pastiche”-ai is, Tinódi egyes strófáinak stílusa ugyanis támo(ly)gatni látszik Gerézdi azon állítását, miszerint Apáti Ferenc *Cantilenája* korántsem „darvadozott” oly társtalanul „Mohács előtti anyanyelvű költészetünk szegényes galériájában”,⁶ mint azt – mondjuk így – az ürességtől kongó vágáns regiszterre pillantva hinnénk.

1 A história és az ének szót – minthogy esetemben nincs relevanciája – csupán a szóismétlések elkerülése végett használom szinonimaként, de tisztában vagyok vele, hogy ezek korántsem ekvivalensek egymásnak. PAP Balázs, *Históriák és énekek* (Pécs: Pro Pannonia Kiadó Alapítvány, 2014), 51–58.

2 TINÓDI Sebestyén, *Összes művei 1540–1555: XVI. századbeli magyar költők művei 2*, szerk. SZILÁDY Áron, Régi magyar költők tára 3 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1881), XXXVII, a továbbiakban: RMKT 3.

3 MÉSZÖLY Gedeon, *Tinódi Sebestyén* (Nagykőrös: Ottinger Kálmánné, 1906), 117.

4 GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, Irodalomtörténeti könyvtár 7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 297–298.

5 Szentmártoni Szabó Géza szerint a „tombj” nem az ‘ugrál’, ‘szökdel’, ‘vigad’, ‘mulat’ jelentésű tombol, „hanem a top, azaz a ‘lép, lépked’ jelentésű ige nazálisan ejtett, tempj változata”. Kérdés azonban, hogy Johann Kreusl kétnyelvűként vajon csakugyan úgy jegyezte-e le a vers szavait, hogy azt abszolút hiteles adatnak szabad tekintenünk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „A »Zsupra aggnó!« olvasata”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon LX. (minden kor): A főszerkesztő, Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. BARTÓK István, Csörsz Rumen István, JANKOVICS József és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, 295–298 (Budapest: Reciti, 2011), 297.

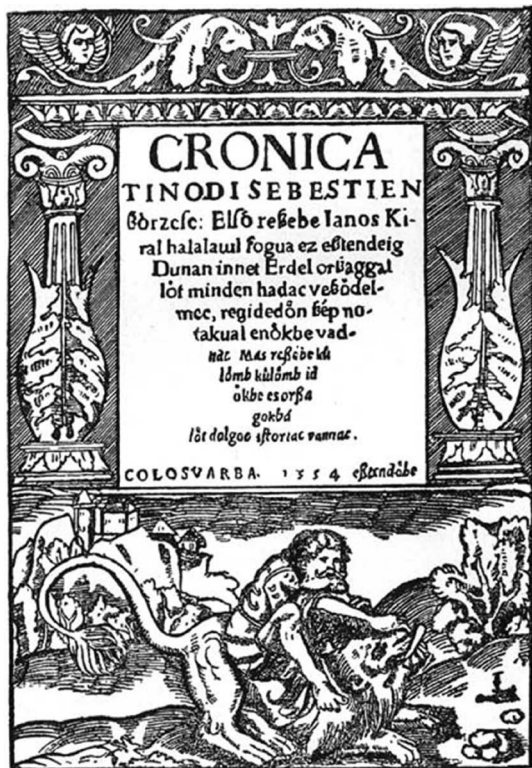
6 GERÉZDI, *A magyar világi líra...*, 265. ECKHAR[D]T Sándor, „Apáti Ferenc feddő éneke és a *Csinom Palkó*”, *Irodalomtörténet* 1, 3. sz. (1912): 107–108.

Tinódi fordulatai ⁷	Mohács előtti lírai emlékeink fordulatai ⁸
<p>Vigasság nem kell már semmi dolgában, Ő béöltözék az fekete gyászbán, Szép gyermekivel holtig nagy siramba, Jó hív szolgálai azon színű gyászbán. <i>(Az vég Temesvárbán..., 529–532)</i></p>	<p>Virág, tudjad, tőled el kell mennem, És te éretted kell gyászbába öltözniem. <i>(Soproni virágének)</i></p>
<p>Kifutamék Dobó István vártára, Sok vitéznek szörnyű halálát látá, Tiszesség vesztében hív mindent vártára, Félelmes szívöket bottal ráhajtja. <i>(Eger vár viadaljáról..., 1015–1018)</i></p>	<p>Félelmes szüőnek engem alejtátok, régijó barátim nekem kik valátok gyakorta szép szóval hozzám járolátok, engem megcsalátok! <i>(Apáti Ferenc Cantilenája)</i></p>
<p>Az asszonyok, szép leányok nagy gyengén élnek, Az asztalnál ők sem esznek, nagy fittyel élnek, Maga még reggel szép sölt kappant ők elnyeltének.</p> <p>Ezöst kannácskát az pincébe eligazítanak, Regtől fogva kit éfélig meg sem szárazznak, Két rossz tálat ők zörgetnek, szöknek, tombolnak. <i>(Sokféle részögösről, 133–138)</i></p>	<p>Supra agnő, szökk fel kabla, Haza jött firjed, tombj Kató, A te szíp palástodban, Gombos sarudban, Haja, haja virágom. <i>(Körmöcbányai táncszó)</i></p>
<p>Példa a hasonló stílusra: Nagy sok csuda vagyon, urak, tirajtatok, Enne sok ínségben meg nem tanulhattok, Mire közöttetök ti egymást rágjátok, Vitézlő urakat veszni akarjátok? <i>(Verbőczi Imrehnek..., 9–12)</i></p>	

A *Cronicának* azonban nemcsak nyelvezete, hanem szerkezete is tartogat még kisebb-nagyobb meglepetéseket, s mivel ennek kapcsán már olyan kijelentések tehetők, amelyek ellenőrizhetők is, dolgozatomban inkább a gyűjtemény kompozíciójáról fog szólni. Részemről természetesen ez is igencsak merész vállalkozás, hisz a témában legutóbb – jelentős felfedezéseket téve – nem kisebb filosz, mint maga Vadai István nyilvánult meg, aki rávilágított arra is, hogy Tinódi a szerkezetet olyan „nagyfokú tudatossággal” alakította ki, ami „már önmagában kiemelkedő alkotássá teszi az 1554-ben [...] megje-

7 Tinódi műveit innen idézem: TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, szerk. SUGÁR István és SZAKÁLY Ferenc, tan. SZAKÁLY Ferenc, Bibliotheca historica (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984).

8 Új, rokonszenves értelmezése: UTASI Csilla, „A Körmöcbányai táncszó kulturális kontextusa”, *Hungarológiai Közlemények* 22, 4. sz. (2021): 1–13. A Mohács előtti lírai emlékeket, még ha nem is mindig fogadom el az olvasatot, innen idézem: TÓTH Tünde, szerk., tan., *A magyar középkor költészete* (Budapest: Gépek-könyv, 2000), <https://magyar-irodalom.elte.hu/gepek/kkor/>.

1. ábra. A *Cronica* 1554-es kolozsvári kiadásának híres címlapja¹¹

nyeket időrendben mondják el, a Tinódi által adott cím már önmagában is azt sejteti, hogy az ő *Cronicája* is *kronologikus* elrendezésű lesz.

Üdvösnek látszó gondolatot sugalmaz tehát a cím, amelyet lejjebb majd értelmezni is fogok emiatt, előtte azonban a címet szegélyező díszes címlapkeretről és főként ennek előteréről ejtenék néhány szót, ahol is – a *Bírák könyve* nagy jelenetét (Bír 14,5–6) illusztrálendő – az ószövetségi Sámson épp pusztá kézzel készül kettészakítani a maga alá gyűrt oroszlánt. Mindezt nem lehet nem áhítattal fogadni és csodálattal nézni, rég-

lent verseskönyvet”.⁹ Nem árulok zsákbamacskát: bár e kötet sebtében készült, s ezért bizonyos dolgok biztosan el vannak kapkodva benne, nagyon hasonló az én tézisem is, viszont teljesen új és egyúttal újdonságokkal is kecsegtető szempontokat szeretnék érvényesíteni, remélve, hogy e Vadai számára oly kedves figura körül valamelyest sikerül majd felkavarnom az állóvizet. De kezdjük az elején!

A *Cronica* vagy „köznevesítve” krónika görög eredetű szó, s végeredményben a csakugyan „álnokszívű” titán nevével azonos k(h)ronosz kifejezésből származik, jelentése: idő- vagy múltbeli dolgok. Maga a cím tehát műfajjelölő, s ez a középkori historiográfiához, például Thuróczy Jánosnak ahhoz a *Chronica Hungarorum*ához kapcsolja a gyűjteményt, amelyből Tinódi maga is „fordított”.¹⁰ Mint-hogy pedig az ilyen középkori krónikák legjellemzőbb – egyébként „nesze semmi fogd meg jól” – műfaji sajátossága, hogy az esemé-

⁹ VADAI István, „Kolozsvárott kötetet komponálni”, in *Tinódi Sebastyén és a régi magyar verses epika: A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai*, szerk. Csörsz Rumen István, 79–85 (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2008), 79.

¹⁰ RMKT 3, VI.

¹¹ A kép forrása: Wikipédia, https://hu.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Tin%C3%B3di_Cronica_1554.jpg.

2. ábra. A *Cronica* csonka példányának címlaprészlete¹²

óta köztudomású ugyanis, hogy a keretdísz előképe nem akárki, hanem kora egyik legjelentősebb festőművésze, „id. Lucas Cranach közreműködésével készült”.¹³

Megismétlem tehát: a keret eredetijét nem a *Cronicához* készítették, a kolozsvári kiadvány metszete ugyanis csak egy úgynevezett tükrömásolat,¹⁴ de természetesen ebből egyáltalán nem következik, hogy a kép-szöveg viszonyban ne lenne relevanciája. Nagyon is van, és talán a sors keze, hogy épp a *Judit asszon históriájának* két sorát tükrözi vissza, hiszen ez Tinódi legrégebb ma is ismert históriája, amelyet úgy követ az életmű többi darabja, mint a címlapot a mű főrésze:

Csuda erőssége az Sámsonnak volt,
Ki erős oroszlánt elszagattott volt,¹⁵

Sámson itt – a kontextus alapján – az Istentől nyert kegyelem „megtestesülése”, azé a kegyelemé, amely iránt Tinódi mindvégig oly „törhetetlen bizalommal” volt *Cronicájában*,¹⁶

12 TINÓDI Sebestyén, *Cronica* (Kolozsvár: [Hoffgreff], 1554), RMNy 109. Lelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, RM I 4r 4 (RMÍr. Qu. 4.), https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0033-RM_I_4r_0004/. Köszönöm a felhasználási engedélyt Babus Antalnak, a MTAK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye osztályvezetőjének.

13 SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 57; Johannes JAHN, *Lucas Cranach als Graphiker* (Leipzig: E. A. Seemann Verlag, 1955), 66, Tafel 108 b. Vö. Johann SPANGENBERG, *Von den worten Christi [...]* (Wittenberg: Georg Rhau, 1541), Aj, <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN743978862>. Az előzményéül szolgáló festményt lásd: Klassik Stiftung Weimar, <https://www.klassik-stiftung.de/digital/fotothek/digitalisat/80-2014-0581/>.

14 SOLTÉSZNÉ, *A magyarországi könyvdíszítés...*, 57.

15 TINÓDI, *Krónika*, 397, 169–170. sor.

16 ACSÁDY Ignác, „Tinódi Sebestyén”, *Budapesti Szemle* 97, 265–266. sz. (1899): 1–24, 181–213, 15.

hogy az már a későbbi református prédikátorok „nyögéseire” emlékeztet. De Sámson egyúttal a magyarok metaforája is – a nekik rontó török oroszlánnal szemben, amit talán annak ellenére is demonstrálnak a *Cronica* egyik csonka példányából hiányzó címlap eddig figyelmen kívül hagyott „reprodukciójának” aktualizáló félreértései, hogy a szabad kézzel rajzolt tasmásolat csakugyan „primitív”,¹⁷ és a kiadáshoz képest évszázadokkal később keletkezett. Ezen ugyanis Sámsont megborotválkozva és sugárbajusszal ábrázolták, a meseterjegyet pedig (egy áthúzott nagy L betűt) sírkeresztté transzformálták, amely ha nem is a nemzeti sorstragédiát jelképezi, de nyomott hangulatot teremt. Helyesebben: teremtene – ha a kép nem lenne ennyire groteszk.

Ebbe az aktualizált keretbe odamásolták a gyűjteménynek azt a beosztását is, amely a *Cronica* eredeti címlapján olvasható. Ezt az utóbbiról idézem:

Elő részébe János királ halálátúl fogva ez esztendeig Dunán innet Erdélszággal lött minden hadak, vesződelmek, revidedön, szép nótákvál énökbe vadnak. Más részébe külömb-külobm időkbe és országokba lött dolgok, istóriák vannak.¹⁸

Dézsai Lajos szerint „[a] tartalomnak ez a megjelölése nem elég világos”,¹⁹ amit Bóta László tudatosan félreértelmezve később azzal indokolt, hogy míg a *Cronica* első részében olyan énekek is vannak, amelyek az idézett tartalommegjelöléssel ellentétben – legalábbis részben – a Dunántúlon játszódnak, addig a második rész egyes történetit akár anélkül is az elsőbe sorolhatnánk, hogy ezzel bármiféle ellentmondásba keverednénk.²⁰ Bóta eme elaszticitás miatt még azt sem habozott kétségbe vonni, hogy ez a pongyola fogalmazás csakugyan Tinóditól származik,²¹ noha a Ferdinánd királynak szóló ajánlás szerintem nagyon is igazolni látszik a felosztás hitelességét:

A <i>Cronica</i> címlapja	A <i>Cronica</i> ajánlása
Elő részébe <u>János királ</u> halálátúl fogva ez esztendeig Dunán innet Erdélszággal lött minden hadak, vesződelmek , revidedön, szép nótákvál énökbe vadnak. Más részébe külömb-külobm időkbe és országokba lött dolgok, istóriák vannak. ²²	Azért ez fél országban az Dunán napkelet felől Magyarországba történt csudákat, hadakat, vesződelmököt , nyereségöket es valami részébe beirtam ²³

17 BÓTA László, Kísérőtanulmány, in TINÓDI Sebestyén, *Cronica, Kolozsvár 1554*, szerk. VARJAS Béla, facsimile kiadás, 7–27, Bibliotheca Hungarica antiqua 2 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, 1959), 26.

18 TINÓDI, *Krónika*, 86–87.

19 DÉZSAI Lajos, *Tinódi Sebestyén 1505?–1556*, Magyar történeti életrajzok (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1912), 121.

20 BÓTA, Kísérőtanulmány, 11–12.

21 Uo., 12.

22 TINÓDI, *Krónika*, 86–87.

23 Uo., 91.

Ha azonban párhuzamba állítjuk e két részletet (és úgy általában a címlapot az ajánlásal), nemcsak egyező vonásaik válnak megállapíthatóvá, hanem mélyreható eltérés is mutatkozik köztük, a dedikációban tudniillik az Erdély szó és annak származékai, valamint János király neve sehol sem fordul elő. Tinódi tehát mintha saját és kolozsvári kiadója jól felfogott érdekében átlagos olvasóinak erdélyiként, Ferdinándnak viszont magyarországiaként adná el(ő) ugyanazokat az eseményeket, nagyon is számolva azzal, hogy a vásárlókra a biblia pauperumokat idéző címlap, a magyarul nem tudó Ferdinándra pedig a neki szóló dedikáció fog majd a leggyorsabb és egyben maradandó hatást gyakorolni. Az ügy azonban komplikáltabb, s így izgalmasabb is. *Az ajánlásnak és Tinódi nemeslevelének az eleje ugyanis megegyezik, amit, úgy tudom, eddig még nem regisztráltak:*²⁴

A Cronica ajánlása (1554)	Tinódi nemeslevele (1553)
<p>FELSÉGÖS és kegyelmes uram! Nyilván vagy az Atyaúristennek hatalmassága és jó volta, hogy az halandó embööröket életikre nem az ű érdemökből, hanem az ű irgalmas-ságos jóvoltából külömb-külömb ajándokival szerette és meglátogatta. Engömet es az ű kegyelmességéből közzülök ki nem hagyott, semmissé nem tött, kiért adok nagy hálát úfelségének, hogy engömet sok javával szeretött, az többi köszt oly malasztal, tudománnyal szeretött, hogy külemb-külob fejedelmeknek, császároknak, királyoknak, hercegöknök hadokat, viadaljokat ritmus szerént magyar nyelvön önökbe szép nótákkal önökleni tudom szörzeni.²⁵</p>	<p>És miként a jóságos Isten különfélekepen szokta adományait szétosztani a halandók közt, úgy hogy némelyek a tanácsban, mások a fegyverforgatásban, sokan mives munkák elmés szerkesztésében, némelyek az elme derékségében, vagy a beszédben, vagy jelesen elvégzett s örök emlékezetül fenmaradó dolgokban tűnnek ki: hogy így az adományok különfélekep szétosztása által az emberi társaság jobban és szebben megtartassék: Neked pedig, Sebestyén, megengedte a természet teremtője Isten, hogy az éneklés mesterségében s historiáknak magyar nyelven ritmusokba való ékes foglalásával múld felül a többi korod- és állapotodbeli embereket...²⁶</p>

Márpedig ez csak kétféleképp lehetséges. Az egyik lehetőség, hogy a nemeslevél hatott Tinódira, a másik pedig épp ennek fordítottja. Utóbbi esetben viszont a *Cronica* 1554-ben kelt dedikációjának értelemszerűen valamilyen formában már 1553-ban is léteznie kellett, s ismerjük be, életszerűtlennek is tűnik, hogy egri históriáját Tinódi ajánlás nélkül juttatta volna el Ferdinánd királynak. Zsámboky Jánostól tudjuk is, hogy ezen

24 Király Péter is majdnem észrevette ezt: „Tinódi 1553-ban Bécsben kiállított nemeslevelében is arról olvashatunk, hogy ő az éneklésben (»arte canendi«) és a históriáknak ékes magyar nyelvű ritmusokba – tehát versekbe – foglalásában jeleskedett. Ezzel szembetűnően összecseng az egy évvel később megjelent *Cronica* ajánlásának az a részlete, amelyben öntudatosan azt közölte magáról: »hadokat, viadaljokat ritmus szerént magyar nyelvön önökbe szép nótákkal önökleni tudom szörzeni.«” KIRÁLY Péter, „»Szép nótákkal önökleni tudom szörzeni«: Tinódi, a tudatos zenész”, in Csörsz, *Tinódi Sebestyén...*, 163–177, 168.

25 TINÓDI, *Krónika*, 91.

26 DÉZSI, *Tinódi Sebestyén*, 101–102.

énekét 1553-ban csakugyan Ferdinándnak dedikálta, s ezt az ajánlást hasznosíthatta újra egy évvel később a médiumváltáskor krónikásunk:²⁷

Historiam hanc Ferdinando Regi et aliis cum Sebastianus Thinodij Ungaricis descriptam
rythmis exhibuisset eamque Rex *commendari* vidisset²⁸

Állításomat valamelyest az is támogatja, hogy költői tehetségért nagyon ritkán emeltek valakit nemesi rangra (nálunk Tinódi az első ilyen, a következő pedig 270 évvel később Kis János),²⁹ így valószínűbb, hogy formulák szűkében inkább a nemeslevél kiállítója támaszkodott Tinódira, mintsem fordítva. Mindezt figyelembe véve és Tinódi munkamódszerét ismerve egyáltalán nem zárhatjuk ki a lehetőséget, hogy az elveszett kézirat és a nyomtatott dedikáció között kevés különbség van, s ebből a szempontból figyelemre méltó az is, hogy a nyomtatott változatban Tinódi a *Cronica* második könyvére nem is utal, amivel egyébként csak még tovább öregbíti az első jelentőségét.

Mindenesetre kötete ettől még két részből áll, s első könyvéről Bóta nyomán általában ugyancsak két megállapítást szoktak tenni. Az egyik, hogy „[k]rónika a szó legszorosabb értelmében, amely [...] szoros kronológiában adja a kiemelkedőbb nagy eseményeket”,³⁰ a másik pedig, hogy „[a]z egyetlen vers, mely ebben a kronologikus rendben nem a maga helyén szerepel, a *Terek János vitézsége*.”³¹ Alább a *Cronica* első részének tartalma látható:

- [I.] Erdéli história
- [II.] Szegedi veszedelem
- [III.] Az vég Temesvárbán Losonczy Istvánnak haláláról
- [IV.] Budai Ali basa históriája
- [V.] Ördög Mátyás vesződelme
- [VI.] Eger vár viadaljáról való ének
- [VII.] Egri históriának summája
- [VIII.] Enyingi Terek János vitézsége. 1553.

Mindez azonban csak akkor felel meg valamelyest a valóságnak, ha a *Budai Ali basa históriáját* és az *Ördög Mátyás vesződelmét* Szilády Áronhoz, Acsády Ignáchoz és Dézsi

27 Ezt az ajánlást semmiképp sem szabad az akrosztichonnal azonosítani („Ferdinándus királynak hív voltába”), kizárt ugyanis, hogy a magyarul nem tudó Ferdinánd szóhatárokat sem jelző versföket olvasson össze.

28 Petrus RANZANUS, *Epitome rerum Ungaricarum velut per Indices descripta autore Petro Ranzano apud Mathiam regem olim triennium Legato, nunc primum edita, una cum appendice quadam, opera Ioannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii* (Wien: Raphael Hofhalter, 1558), ajv. Kiemelés tőlem – Sz. M. D.

29 MÉSZÖLY, *Tinódi Sebestyén*, 47.

30 BÓTA, Kísérőtanulmány, 12. „első könyve összefüggő sorrendben írja le az 1540–1552. évek hadi eseményeit”. RMKT 3, XXII.

31 VADAI, „Kolozsvárott kötetet...”, 83. Bóta állapította meg azt is, hogy „Enyingi Terek János vitézsége nyilván azért került még az első könyv végére, mert Tinódi keresztkomájának hőstetteit méltó helyre Lossonczy, Szondi és Dobó mellé akarta állítani”. BÓTA, Kísérőtanulmány, 12.

Lajoshoz hasonlóan³² egy versnek tartjuk. Bóta³³ és Vadai³⁴ viszont úgy vették át elődeiknek az első könyv rendjére vonatkozó megállapítását, hogy már külön énekek tekintették őket, s emiatt tévedtek. Ha ugyanis ezek külön énekek, akkor „szoros kronológia” esetén a *Temesvár-história nem előzhetné meg a Budai Ali basa históriáját*, Temesvár ostroma tudniillik 1552. június 24-e és július 26-a, „herélt Ali basa” hadjárata pedig ugyanezen év május vége és július 21-e közé esett.

A Cronica első része	A címesemény időpontja
<i>Erdéli história</i>	1540. július dereka („János királ testamentoma”) – 1552. január 27. („királfi Kassából kibúdosásáról”)
<i>Szegedi veszedelem</i>	Tinódi szerint 1552. március 6-án volt, valójában 1-jén
<i>Az vég Temesvárbán Losonczi Istvánnak haláláról</i>	A törökök 1552. június 24-én vették ostrom alá Temesvárt, maga Losonczi Tinódi szerint 1552. július 26-án halt meg, valójában 27-én
<i>Budai Ali basa históriája</i>	1552 májusának utolsó napjai (Ali június 1-jén már elfoglalta Veszprémet!) – 1552. július 21.
<i>Ördög Mátyás vesződelme</i> (palásti vereség)	1552. augusztus 10. Az ének emellett szól még a törökök korábbi (!) erdélyi betöréséről (1552. május–július) és Szolnok elestéről (1552. szeptember 4.) is.
<i>Eger vár viadaljáról való ének</i>	1552. szeptember 9. – 1552. október 18.
<i>Egri históriának summája</i>	Nincs relevanciája
<i>Enyingi Terek János vitéssége. 1553.</i>	Nincs relevanciája

Az *Ördög Mátyás vesződelmében* maga Tinódi is felhívja a figyelmet arra, hogy mikor Ali basa

[...] Váccá el-bészállá,
Még az Temesvárat akkort víják vala,³⁵

Bár fel lehetne hozni ellenérvként, hogy *Az vég Temesvárbán Losonczi Istvánnak haláláról* az 1551. évi előzményeket is részletezi, csak hogy akkor a többi históriánál sem hagyhatnánk figyelmen kívül a kisebb-nagyobb átfedéseket, valamint az énekeken be-

32 RMKT 3, 90–104, 430–435; ACSÁDY, „Tinód Sebestyén”, 181–182; DÉZSI, *Tinódi Sebestyén*, 118–121.

33 „A *Budai Ali basa históriájának* anyagát is így szedhette össze már korábban, vagy ami valószínűbb, ezekről a csatározásokról talán külön énekei is lehettek, amelyekből most csak összeszerkesztette históriáját. Az *Ördög Mátyás vesződelme* kétségtelenül ilyen különálló résznek látszik”. BÓTA, *Kísérőtanulmány*, 16.

34 „Az *Ali basa históriája*, illetve az *Ördög Mátyás vesződelme* a kötet anyagában szereplő két legkésőbbi dátummal szereplő vers.” VADAI, „Kolozsvárott kötetet...”, 82.

35 TINÓDI, *Krónika*, 211, 50–51. sor.

lül felbomló időrendet (például a *Szegedi veszedelemben* vagy az *Ördög Mátyás vesződelmében*). Az alábbi táblázat arra is felhívja a figyelmet, hogy *Tinódi – a szakirodalom egyöntetű állásfoglalásával ellentétben – nem 1552-ig, hanem 1553-ig írta meg kora eseményeit* (említi például Dobó István erdélyi vajdává vagy Oláh Miklós érsekké való kinevezését stb.), s ez az általános tévedés azt is jelzi, hogy a „belső idő” kifejezésen eddig korántsem azt értették, amit jelent, hanem a címesemény idejét.

A Cronica első része	A históriás énekben (a téma megjelölése után) elsőként említett esemény időpontja	A históriás énekben utolsóként említett esemény időpontja³⁶
<i>Erdélyi história</i>	1540. július 7. („Az királné aszszony [Izabella] egy szép fiat szült vala”)	1552. március 12. („Ők [Izabella a fiával] el-bémenének az Lengyelországba, / Hercegségbe onnat, neves Opúliába”)
<i>Szegedi veszedelem</i>	1541. augusztus 29. („Buda vára hogy lón Szulimán császáre”)	1552. március 6. [1!] után („Nem tudgyák, az várast [Szegedet] hogy terekek bírják”)
<i>Az vég Temesvárbán Losonczy Istvánnak haláláról</i>	1551. április 27. k. (Parancsolattya felséges királnak, / Az ő képének, János Baptistának, / [...] / Az végházakat foglalná magának.)	1552. július 26. [27!] és augusztus 15. között („Ez Magyarország, sok nemes nemzetség, / [Losonczy István] Halálát száná-báná szegén kösség”)
<i>Budai Ali basa históriája</i>	1551. november 28. után („Ez parancsolása vala az császárnak: / Míg alatta lenne Amhát Temesvárnak, / Addég Ali basa Felföld tartománnak / Ő rontója lenne ottvaló végházaknak.”)	1552. július 21. („Hadával [Ali] Budába esmég el-béméne”)
<i>Ördög Mátyás vesződelme</i>	1552. július 19. után („Elíra [Ferdinánd király], izene fő-fő hadnagyinak: / Olasz Sforcianak és Ördög Mátyásnak, / Győri és lévai szép magyar hadának”)	1552. október 18. („Sőt ő [ti. a törökök] szerencsájok ott [Eger-nél] visszafordult vala”)
<i>Eger vár viadaljáról való ének</i>	1548. július 20. („Írnak vala másfélezörnegyvennyolcba, / Szent Jakab hónap huszadik napjába, / Egör vára lón jó királ számába”)	1553 májusa után („Oláh Miklós érsököt”)
<i>Egri históriának summája</i>	Nincs relevanciája	
<i>Enyingi Terek János vitéssége. 1553.</i>	Nincs relevanciája	

36 Ha Tinódi olyan időpontot tüntet fel, amely nem felel meg a valóságnak, a helyes dátum szögletes zárójelbe került.

Az időrend tehát továbbra is attól függ, hogy a *Budai Ali basa históriája* és az *Ördög Mátyás vesződelme* hány vers. Ha azt állítanánk, hogy kettő, azzal lehetne érvelni, hogy az *Erdéli história*, az *Eger vár viadaljáról való ének* vagy a *Szitnya, Léva, Csábrág...* részeivel el-lentétben ezeknek külön címük van, de ebben az esetben ignorálnunk kellene, hogy közös az akrosztichonjuk és a dallamuk, ami viszont inkább az egységüket sejteti. A kérdést eldönteni természetesen nem tudom, és valószínűleg nem is lehet, Tinódi azonban – akár megbontotta az időrendet, akár több eseménysort vont össze – úgy konstruálta meg a szerkezetet, hogy a cselekmény minél kevésbé legyen töredezett, s így olvasóinak se kelljen a (had)színterek és a szereplők között száguldoznia (amit mindkét táblázat alátámaszt). *Az első rész kompozíciója tehát mindenképp finomabb érzékű annál, mint hogy az időrend legyen az egyetlen alkotóeleme, s mindez mélyebb történetírói logikára vall.*

Ebből a szempontból további két dolgot is kiemelnék. Az egyik *Az vég Temesvárbán Losonczi Istvánnak haláláról* című históriának az a részlete, amikor Szulejmán ismerteti haditervét. Érdeemes felfigyelni arra, hogy ez egy mise en abyme, amely, lekicsinyítve az első részt, híven tükrözi, hogy innentől kezdve az egész könyv a szultán tervének fogatosításáról szól majd, egészen odáig, míg bele nem rondítanak abba a magyarok:

Magyarországra siess nagy hadamval,
Vég Temesvárat szálljad hatalmamval,
Nékem megvegyed sok szép álgúimval,
Semmit ne gondolj népembéli kárval. (→ *Az vég Temesvárbán...*)

Onnat másfelől Havaselbe, Moldvába,
Készön légyenek vitézim dolgokba,
Az királ hada az Erdélyországba,
Hogyha lennének reád indulatba,

Derék táborral össenek Erdélbe,
Semmi félelmed nem léssen igyedbe. (→ *Ördög Mátyás vesződelme*)
Kéncses Budáról harmad készületbe,
Váratat szeggyen Ali basa Felföldbe.³⁷ (→ *Budai Ali basa históriája*)

De legalább ennyire fontosak Tinódi utalásai is, ezeket már Horváth János is regisztrálta:

Cronicája I. részében [...] legalább egy-egy utalással igyekszik egyes énekeket egymáshoz kapcsolni: ez amazzal egy időben történt, emennek végeztével a következőkre készülődtek stb. Néhol más énekére utasít, melyben arról a tárgyról bővebben szólt; *Egervár viadalja* elején felsorolja az azelőtt történt (s énekeiben már ismertetett) jeles „csudákat”, „veszedelmeket”; e nagy éneke tartalmát egy másikban summásan kivonatolja.³⁸

37 TINÓDI, *Krónika*, 180–181.

38 HORVÁTH János, „A reformáció jegyében: A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete”, in HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti munkái II*, szerk. KOROMPAY H. János és KOROMPAY Klára, 5 köt., 2:7–507, Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 2:199.

Én csupán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy az első könyv önhivatkozásai, az olyan hivatkozások tehát, amelyekkel Tinódi egy másik énekéhez utasítja közönségét, mindig ugyanezen könyv énekeire vonatkoznak, e szabály alól csak a két Török Bálint-ról szóló história a kivétel, melyeket a hivatkozások illetéknéppen szintén az első részhez láncolnak.

A Cronica első része	Utalások
<i>Erdéli história – 1.</i>	<i>Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról / Príni Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról</i>
<i>Erdéli história – 2.</i>	<i>Enyingi Terek János vitéssége. 1553.</i>
<i>Erdéli história – 3.</i>	
<i>Erdéli história – 4.</i>	<i>Erdéli história – 5. / Az vég Temesvárbán Losonczy Istvánnak haláláról</i>
<i>Erdéli história – 5.</i>	
<i>Szegedi veszedelem</i>	
<i>Az vég Temesvárbán Losonczy Istvánnak haláláról</i>	<i>Erdéli história – 3.</i>
<i>Budai Ali basa históriája</i>	
<i>Ördög Mátyás vesződelme</i>	
<i>Eger vár viadaljáról való ének – 1.</i>	
<i>Eger vár viadaljáról való ének – 2.</i>	
<i>Eger vár viadaljáról való ének – 3.</i>	
<i>Eger vár viadaljáról való ének – 4.</i>	
<i>Egri históriának summája</i>	<i>Eger vár viadaljáról való ének (2×)</i>
<i>Enyingi Terek János vitéssége. 1553.</i>	<i>Erdéli história – 4.</i>

Töröljük hát e kettőt egy gondolatkísérlet erejéig a második könyvből!

- [IX.] Károl császár hada Saxóniába, ott kúrfirstnak megfogása. 1546.
- [X.] Szitnya, Léva, Csábrág és Murán várának megvevése
- [XI.] Dávid királ mint az nagy Góliáttal megviútt
- [XII.] Judit asszon históriája
- [XIII.] Hadnagyoknak tanúság, mikor terekkel szömbe akarnak öklelni
- [XIV.] Szulimán császár Kazul basával viadaljáról
- [XV.] Sokféle részögösről
- [XVI.] ~~Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról~~
- [XVII.] ~~Príni Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról~~

- [XVIII.] Verbőczy Imrehnek Kászon hadával kozári mezőn viadalja
 [XIX.] Az szalkai mezőn való viadalról
 [XX.] Varkucs Tamás idejébe lött csaták Egörből
 [XXI.] Kapitán György bajviadalja
 [XXII.] Az udvarbírákról és kulcsárokról

Ez nem remélt eredménnyel jár. *A megmaradt énekeknek ugyanis így már szembeötlővé válik egy közös jellegzetessége: a főalak szempontjából mindegyiknek szerencsés a kimenetel* (8 győzelem, majd 1 döntetlen). Ennek, azon túl, hogy *végre megvilágítja, miért épp így osztotta két részre Tinódi a krónikáját, szerintem hatalmas jelentősége van az első könyv szempontjából.* Nyilvánvalóvá teszi ugyanis (ha a törölt históriákat visszaillesztjük is), hogy *gyűjteménye első felét Tinódi a pusztítás és halál szakadatlan megújításával igyekezett minél drámaibbá tenni annak érdekében, hogy aztán első könyve legvégén az egri diadalban annál katartikusabb élményben oldódhassék fel elcsüggedt közönsége.* „Hogy van ezer vész és válság, az igaz, de az útunk / Csak Latium fele tart” – írta Vergilius (*Aeneis* I, 204–205)³⁹ épp azután a két sor után, amelyekre Ferdinándhoz szóló ajánlásában célzott Tinódi, s mindebből jól látszódik, hogy az első rész kompozíciója kifejezetten a reménytelennek tűnő helyzetekben akar a török ellen buzdítani.

Ehhez képest egészen más a kötet második része, amelynek szerkezetét Vadai fejtette fel. Előtte úgy vélték, hogy e könyvben „[a]z énekanyag teljesen önkényesen van összehányva”,⁴⁰ Vadai azonban az anomáliák ellenére is fel tudott figyelni arra, hogy a *Cronica* második része is kronologikus elrendezésű,⁴¹ amit fenntartásokkal ugyan, de már csak zsenialitása miatt is elfogadok.

A <i>Cronica</i> második része	A címesemény időpontja
[I.] Károl császár hada Saxóniába, ott kúrfirstnak megfogása. 1546.	1546(–1547)
[II.] Szitnya, Léva, Csábrág és Murán várának megvevése	1548–1549
[III.] Dávid királ mint az nagy Góliáttal megvíutt	A világ teremtése után 4085

39 VERGILIUS, *Összes művei*, ford. LAKATOS István, Helikon klasszikusok (Budapest: Magyar Helikon, 1967), 110.

40 BÓTA, *Kísérőtanulmány*, 18.

41 VADAI, „Kolozsvarott kötetet...”, 85.

42 Hartmann SCHEDEL, *Liber Chronicarum* (Nürnberg: Anton Koberger, 1493), XLVI b.

A <i>Cronica</i> második része	A címesemény időpontja
[IV.] <i>Judit asszon históriája</i>	Olyan, a korban még valósnak vélt eseményeket tárgyal, amelyeknek az időpontját nem tudták közelebről meghatározni, azonban Dávid király történeténél jóval későbbre tették ⁴³
[V.] <i>Hadnagyoknak tanúság, mikor terekkel szömbé akarnak öklelni</i>	X
[VI.] <i>Szulimán császár Kazul basával viadaljáról</i>	1534–1535
[VII.] <i>Sokféle részögösről</i>	X
[VIII.] <i>Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról</i>	1541
[IX.] <i>Prini Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról</i>	1532(!) –1541
[X.] <i>Verbőczi Imrehnek Kászon hadával kozári mezőn viadalja</i>	1542
[XI.] <i>Az szalkai mezőn való viadalról</i>	1544
[XII.] <i>Varkucs Tamás idejébe lött csaták Egörből</i>	1548
[XIII.] <i>Kapitán György bajviadalja</i>	1550
[XIV.] <i>Az udvarbírákról és kulcsárokról</i>	X

Ez korábban azért nem tűnhetett fel senkinek, mert – főként Varjas Béla nyomán – a bibliai tárgyú históriákat és a történeti énekeket még „műfaji” szempontból sem látták egymeműnek. Vadai viszont felhívta a figyelmet arra, hogy:

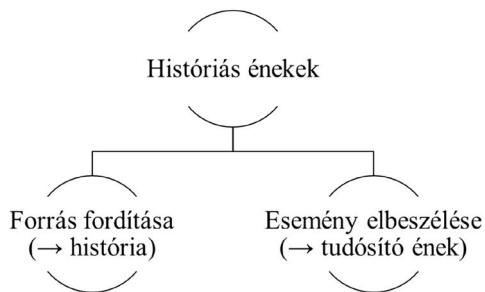
A világkrónika [műfaja] nem tesz különbséget bibliai és világi esemény között: egyetlen kötetben találhatjuk meg például Judit asszony történetét, Zsigmond király életrajzát és az Eurialus és Lucretia meséjét. Mintha semmi lényeges különbség nem lenne közöttük.⁴⁴

E meglátása alapján a históriás ének műfaji felosztását is átgondolta, s Vadai ettől fogva már nem tematikus alapon osztotta csoportokra a históriás énekeket, mint elődei, hanem aszerint tett különbséget közöttük, hogy forrás fordításai (?) vagy események elbeszélései-e.⁴⁵

43 Uo., LXIX a.

44 VADAI, „Kolozsvárott kötetet...”, 83.

45 VADAI István, „A tudósító ének műfaja”, in *A magyar irodalom története 1: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László és ORLOVSZKY Géza, 274–285 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 274–276. A „fordítás” pongyola kifejezés, egy bibliai história például magyar forráson is alapulhat.

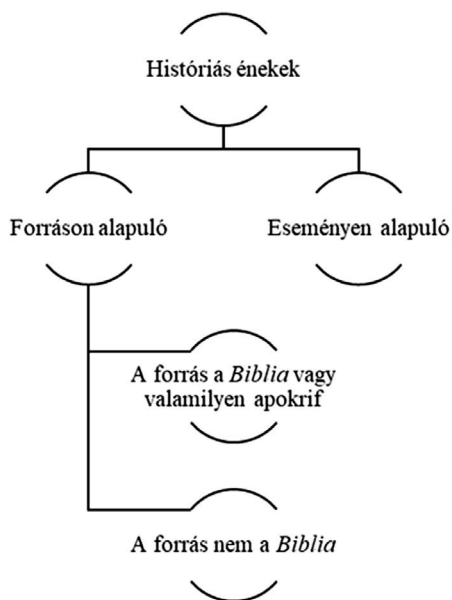
Bár ezzel csakugyan „[o]lyan szempontok alapján osztályoz, melyek eddig nem voltak relevánsnak tekintettek e műfaj kapcsán”,⁴⁶ az sem hallgatható el, hogy minderre Szakály Ferenc is inspirálhatta őt, aki – Tinódi énekeit is említve – szintén megkülönböztette egymástól „a latin krónikák nyomán keletkezett” és az „eredeti” műveket.⁴⁷ Ez azonban ugyanúgy nem von le semmit Vadai rendszerének értékéből, mint ahogy az sem, hogy érvelésében csúsztatás van. Abból ugyanis, hogy a korban szent és profán történeteket állítottak időrendbe, még nem következik, hogy ezek között semmiféle különbséget nem láttak. Persze nem zárom ki, hogy a korszellem alól néhányan akár ki is vonhatták magukat, ám az akkor is tagadhatatlan, hogy *ekkoriban még a legeggyűbbeknek is evidencia volt a bibliai és a nem bibliai történetek között disztíngválni*. Nem maguk az énekek vagy valamilyen száraz poétika, hanem az egyik leghétköznapibb és legközönségesebb műfaj alapján – a korabeli prédikációkban ugyanis (főként a példák alatt) furtonfurt hallani lehetett a „külső história” kifejezést. *Mivel úgy vélem, hogy ezt a históriás énekek esetében sem lenne szabad figyelmen kívül hagynunk, kiegészíteném és pontosítanám Vadai rendszerét, amely egyébként azt sem veszi figyelembe, hogy egyes szerzőknél „tabu” alá esett a Szentírás hiteles részeinek megéneklése,*⁴⁸ így nekünk is különbséget kell látnunk aközött, hogy egy „bibliai” história csakugyan a Szentírás valamelyik hiteles részén vagy pedig apokrifén alapul. Használok az elvilágiasodás fogalmát is,⁴⁹ amely azt jelenti, hogy a históriás ének (és úgy általában a magyar irodalom) 16. századi történetében egyre inkább a „külső”, azaz világi históriák lesznek a gyakoribbak.

46 PAP, *Históriák és énekek*, 50.

47 SZAKÁLY Ferenc, „Igaz történelem – versben és énekben elbeszélve: Tinódi Sebestyén élete és életműve”, in TINÓDI, *Krónika*, 5–85, 29.

48 Az állítás a figyelem felkeltése érdekében szándékosan túlzó, nem tagadható azonban, hogy az RPHA adataiból egyértelműen látszik az a tendencia, amely nyomán differenciálnunk kell a bibliai históriák között is.

49 VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 136–141. PAP, *Históriák és énekek*, 34–35.

De visszatérve a *Cronica* második részének kompozíciójára, Vadai megállapította azt is, hogy e könyvben vannak olyan versek is, amelyek nem históriák, és még csak belső idejük sincs, így időrendbe sem állíthatjuk őket.⁵⁰ Szerinte ezeknek (*Hadnagyonak tanúság* és *Sokféle részögösről*) az a szerepe, hogy „a konkrét időhöz köthető darabokból” álló tematikus blokkokat, azaz a bibliai, a török és a magyar tárgyú históriákat elválasszák egymástól.⁵¹

A <i>Cronica</i> második része	Szerkezeti elemek Vadai szerint
[I.] <i>Károl császár hada Saxóniába, ott kúrfirstnak megfogása. 1546.</i>	Ferdinánd-pártiságot bizonyító versek
[II.] <i>Szitnya, Léva, Csábrág és Murán várának megvevése</i>	
[III.] <i>Dávid királ mint az nagy Góliáttal megvíutt</i>	Bibliai tárgyú históriák
[IV.] <i>Judit asszon históriája</i>	
[V.] <i>Hadnagyonak tanúság, mikor terekkel szömbbe akarnak öklelni</i>	Elválasztó darab
[VI.] <i>Szulimán császár Kazul basával viadaljáról</i>	Török tárgyú história

⁵⁰ VADAI, „Kolozsvárott kötetet...”, 84.

⁵¹ Uo.

[VII.] <i>Sokféle részögösről</i>	Elválasztó darab
[VIII.] <i>Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról</i>	Magyar tárgyú históriás énekek
[IX.] <i>Príni Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról</i>	
[X.] <i>Verbőczy Imrehnek Kászon hadával kozári mezőn viadalja</i>	
[XI.] <i>Az szalkai mezőn való viadalról</i>	
[XII.] <i>Varkucs Tamás idejébe lött csaták Egörből</i>	
[XIII.] <i>Kapitán György bajviadalja</i>	
[XIV.] <i>Az udvarbírákról és kulcsárokról</i>	Lezáró funkciójú költemény

„Bibliai tárgyú história” – ezt maga Vadai írja, s mivel nem veszi észre, hogy szökési sebessége ezúttal nem elég nagy, és hogy Varjas gravitációs hatása alatt tartja, esélye sincs lelőni a poént. A *Hadnagyoknak tanúság* és a *Sokféle részögösről* ugyanis nem tematikus tömböket különít el egymástól, hanem országokat: Izraelt, a Török Birodalmat és Magyarországot. Mert mit is állít a *Cronica* címe? „Más részébe *külömb-külömb* időkbe és *országokba* lött dolgok, istóriák vannak.”⁵²

A <i>Cronica</i> második része	Szerkezeti elemek
[I.] <i>Károl császár hada Saxóniába, ott kúrfirstnak megfogása. 1546.</i>	Ferdinánd-pártiságot bizonyító versek
[II.] <i>Szitnya, Léva, Csábrág és Murán várának megvevése</i>	
[III.] <i>Dávid királ mint az nagy Góliáttal megvíutt</i>	Izrael
[IV.] <i>Judit asszon históriája</i>	
[V.] <i>Hadnagyoknak tanúság, mikor terekkel szömbé akarnak öklelni</i>	„Elválasztó darab”
[VI.] <i>Szulimán császár Kazul basával viadaljáról</i>	Török Birodalom
[VII.] <i>Sokféle részögösről</i>	„Elválasztó darab”

52 Kiemelés tőlem – Sz. M. D.

[VIII.] <i>Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról</i>	Magyarország
[IX.] <i>Príni Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról</i>	
[X.] <i>Verbőczy Imrehnek Kászon hadával kozári mezőn viadalja</i>	
[XI.] <i>Az szalkai mezőn való viadalról</i>	
[XII.] <i>Varkucs Tamás idejébe lött csaták Egörből</i>	
[XIII.] <i>Kapitán György bajviadalja</i>	
[XIV.] <i>Az udvarbírákról és kulcsárokról</i>	

Mindez számomra azért bír különös jelentőséggel, mert csak még inkább megerősíti azt az állításomat, miszerint *Tinódi a kompozíció kialakításakor nemcsak a kronológiát vette figyelembe, hanem valószínűleg a cselekmény viszonylagos egységessége érdekében a teret is.*

Ezenkívül arra is törekedett, hogy a *Cronica* két könyve egymásban is megláthatassa tükörképét: míg az elsőben a magyarok hosszú kálváriájukat végigjárva végül mámoros diadalt aratnak, addig ennek éppen az ellenkezője igaz a második részre. Ez ugyanis – az első könyvvel ellentétben – végig nagy diadalmakról szól, fináléja azonban – az *Eger vár viadaljáról* való ének ellenpárjaként – „csúfos kudarc”: Tinódi ugyanis a magyarok annyi győzelme után elbukik az álnok és smucig udvarbírákkal és kulcsárokkal szemben. Szokás megállapítani, hogy „[a] kolozsvári címlapkeret pontosan megegyezik Cranach metszetével”,⁵³ azt viszont mindig ignorálják, hogy Cranachnál még nem volt mindkét puttó ennyire apatikus. Egyikőjüknek fülig ért a szája, s épp annak, amelynek a *Cronica* címlapjának jobb oldali, a második könyvet jelképező oszlopára kellett volna kerülnie. Ha ez így történik, most vele együtt mosolyoghatnánk a második rész egyetlen olyan magyarján, aki még csak egy nyamvadt döntetlent sem volt képes kicsikarni, és végül vereséget szenvedett a könyvben:

„Sebők deákon”.

53 SOLTÉSNÉ, *A magyarországi könyvdíszítés...*, 57.

Kazinczy Ferenc és testvérei az 1800-as évek elején

VÖLGYESI Orsolya

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, tudományos főmunkatárs
ORCID: 0009-0001-4639-9702

KAZINCZY Ferenc and his siblings in the early 1800s

Abstract | The paper aims to describe the relationship between KAZINCZY Ferenc (1759–1831), a significant writer of late 18th- and early 19th-century Hungarian literature, and his brothers, focusing on the years following KAZINCZY'S release from prison. KAZINCZY József and BOSSÁNYI Zsuzsanna gave life to nine children, the eldest being Ferenc, who was destined for a brilliant career based on his extensive family network and accumulated capital of contacts and personal skills. This ambitious career was finally interrupted by his arrest in 1794 during the persecution of the Martinovich conspiracy and his sentencing in 1795 to an unlimited term of imprisonment. After six and a half years of captivity, KAZINCZY'S return home in the summer of 1801, the rebuilding of his life, the establishment of his independent existence, and the upheaval of the status quo in the family life fundamentally changed the supportive attitude of his widowed mother and siblings. KAZINCZY'S correspondence, diary notes, and autobiographical writings often reveal the nature of the conflicts, financial controversies, and differences in mentalities in several ways: the protagonists of this correspondence were Ferenc and his brother József, who attempted to take over the role of family leader from his widowed mother during his brother's enforced absence. To reconstruct the events, the study uses these personal documents, which are primarily composed in a literary style, and which present the events, the behaviour, and the supposed motivations of the various characters from the perspective of KAZINCZY Ferenc.

Keywords | KAZINCZY Ferenc, family conflicts, social status, the mentality of the lower nobility, career prospects, late 18th- and early 19th-century Hungarian literature

A tanulmány a Kazinczy Ferenc (1759–1831) és testvérei közötti viszonyrendszert szeretné bemutatni a Kazinczy börtönből való szabadulását követő évekre fókuszálva. Kazinczy József és Bossányi Zsuzsanna házasságából kilenc gyermek született, a legidősebb volt Ferenc, akire a kiterjedt rokonihálózat és a felhalmozott kapcsolati tőke, valamint a személyes képességek alapján fényes karrier várt. Ezt a felfelé ívelő életpályát törte meg 1794-ben végérvényesen a Martinovics-összeesküvés felszámolása során történt elfogatása és az 1795-ben rá kiszabott büntetés, a határozatlan idejű várfogság. A hat és fél évi fogság után 1801 nyarán hazatérő Kazinczy életének újraindítása, önálló egzisztenciájának kialakítása a család életében kialakult status quo felborulása alapvetően változtatta meg az özvegy édesanya és a testvérek addigi támogató magatartását.¹ Kazinczy levelezése, naplóbejegyzései, önéletrajzi írásai olykor több kidolgozásban tárják elénk a konfliktusok, az anyagi ellentétek és mentalitásbeli különbségek mibenlétét, melyeknek főszereplője Kazinczy Ferenc és öccse, József volt, aki bátyja kényszerű távollétében megkísérelte átvenni az özvegy édesanya mellett a családfő szerepét. A tanulmányban a történések rekonstruálásához elsősorban ezeket az irodalmi igénnyel kidolgozott egodokumentumokat használom fel, melyek Kazinczy Ferenc nézőpontjából láttatják az eseményeket, az egyes szereplők viselkedését és vélt motivációját.

Családi viszonyok – a fogság előtt

Kazinczy József és Bossányi Zsuzsanna kilenc gyermeke az 1759 és 1774 közötti másfél évtizedben látta meg a napvilágot. Az öt fiú és négy leány – Ferenc (1759), Dienes (1761), Julianna (1762), László (1763), Klára (1766), Zsuzsanna (1768), Terézia (1770), József (1772) és Miklós (1774) – közül a kétéves korában elhunyt Terézia kivételével valamennyien megélték a felnőttkort, a legkisebb gyermek, Miklós azonban már csaknem fél évvel édesapjuk váratlan halála után, 1774. augusztus 15-én született meg.

Az atyám halva, az anyám hét nevetlen gyermekkel elterhelve, a' nyolczadikkal négy holnap olta viselősen! Térdre rogytam. Ah haszontalan! Láttam mint emelék-ki ágyából, 's midőn feleszmélék, ki vala terítve. Így lepe-meg bennünket az est. Én és három hűgaim, kik közzül az utolsó nem érte el még hatodik esztendejét, fájdalunkban felfekvénk a' canapéra, 's úgy talála elsírt szemekkel 's hideglelési rázkódásokban a' reggel. Anyámnak fájdalma a' dühig ment.

1 Lásd erről SZILÁGYI Márton, *Forrásérték és poétika: Kazinczy Ferenc: „Fogságom naplója”*, Irodalomtörténeti füzetek 177 (Budapest: Reciti, 2017), 129–131; Szabó Sáróy Sámuel Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához, Bécs, 1796. július 24., in KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, szerk. SZILÁGYI Márton, 182 (jegyzetek: 394), Kazinczy Ferenc művei, Első osztály: eredeti művek (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011).

– örökítette meg a tragikus eseményt Kazinczy Ferenc.² Ezt követően a regmeci birtokon élő Bossányi Zsuzsannára maradt a gazdaság irányítása és a gyermekek felnevelése, ami az évek során komoly terheket rótt az asszonyra – még akkor is, ha a konfliktushelyzetekben az idősebb, tekintéllyel bíró férfi rokonok rendszerint az özvegy segítségére siettek.³ Bossányi Zsuzsanna élete azt is bizonyítja, hogy a kötelezettségek mellett milyen fontos jogosítványai lehettek a nőknek egy tekintélyes köznemesi családban, s milyen meghatározó szereppel bírtak a vagyon megtartásában, gyarapításában vagy az utódok sorsának alakulásában.⁴ Kazinczy Ferenc önéletrajzi vonatkozású szövegei és anyjáról 1813-ban írt, nyomtatásban is megjelent megemlékezése⁵ arra utal, hogy Bossányi Zsuzsanna életét végigkísérték a szélsőséges hangulatingadozások, s ez gyermekeivel való viszonyát is nagymértékben meghatározta. Egy 1812 decemberében Cserey Miklósnak írt levelében Kazinczy egyenesen így fogalmazott akkor már elhunyt édesanyjával kapcsolatban: „A’ szegény Anyám 73 esztendő Asszony volt; mikor csendes volt vére, a’ tiszteletre ’s szeretetre legméltóbb és valóban igen nagy lelkű Asszony: de mikor istentelen Sugallók elverték nyugodalmát, olly rettenetes a’ maga nemében, mint Wesselényi a’ férjfiak közt.”⁶ Nem véletlen, hogy éppen az erdélyi Csereynek írt levelében élt ezzel az igen szemléletes hasonlattal, az idősebb Wesselényi Miklós báró megidézésével, s az is figyelemre méltó, hogy anyjának ezen érzelmi kitöréseit az ártó szándékú külső hatásoknak tulajdonította.

A nehézségek ellenére a tekintélyes református köznemesi családból származó Kazinczy testvérek sorsa ígéretesen alakult. Julianna 1785-ben, Zsuzsanna és Klára 1788-ban, Miklós 1797-ben, József 1802-ben, Ferenc 1804-ben, László 1806-ban kötött házasságot. Kazinczy József Ragályi József borsodi alispán gyermekét, Máriát, Kazinczy László

2 KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, szerk. ORBÁN László, Kazinczy Ferenc művei, Első osztály: eredeti művek (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 418–419.

3 Bossányi Zsuzsanna tehát férje elvesztését követően soha nem kötött házasságot, egyedül igyekezett boldogulni. Későbbi párhuzam Madách Imre édesanyjának, Majthényi Annának (1789–1885) a sorsa, aki nyolc gyermeket szült, közülük öt érte meg a felnőttkort. Férje 1834-ben bekövetkezett halála után egyedül nevelte gyermekeit, és irányította a gazdaságot, birtokai négy vármegyében, Nógrádban, Hontban, Pestben és Szabolcsban elszórtan helyezkedtek el. Bővebben lásd KERÉNYI Ferenc, *Madách Imre (1823–1864)*, Magyarok emlékezete (Pozsony: Kalligram, 2006), passim.

4 SZIJÁRTÓ M. István, „Nemes nők és földtulajdon a 18–19. század fordulóján”, in SZIJÁRTÓ M. István, *Nemesi társadalom és politika: Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről*, 38–56 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2006), különösen 54–56.

5 KAZINCZY Ferenc, „Özvegy Kazinczy Józsefné’ született Bossányi Susána’ Emlékezete”, in KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 162–167.

6 Kazinczy Ferenc – Cserey Miklósnak, Széphalom, 1812. december 29., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Debrecen–Budapest, 1890–2013), 10:208, a továbbiakban: KazLev. Hogy Kazinczy rendkívüli tudatossággal komponálta meg leveleit, bizonyítja, hogy hasonló tartalommal, de a Wesselényivel való párhuzam elhagyásával írt barátjának, a család jogi ügyeit is képviselő Nagy Gábornak anyja elvesztéséről: „mert midőn csendes momentumban volt ’s midőn mások csendes momentumban hagyták, az Anyám bizonyosan egyike volt a’ legnagyobb lelkű asszonyoknak, a’ leghűségesebb, legkegyesebb anyáknak; s én az életnek semmi szakaszában nem felejtettem, néki mit köszönhetek.” Kazinczy Ferenc – Nagy Gábornak, Érsemlyén, 1812. november 21., in KazLev, 10:182.

pedig Lukács Miklós Bihar megyei táblabíró leányát, Franciskát vette feleségül. A legfiatalabb fiútestvér, Miklós Beöthy Viktóriával kötött házasságot, kinek apja Beöthy János, Bihar megye alispánja volt. Kazinczy Klára Kraynik József, Zsuzsanna Péchy Sándor táblabírához ment feleségül. Kazinczy Julianna Weiss Jánossal, Zemplén megye főorvosával kötött házasságot, aki 1793-ban Dercsényire változtatta nevét, miután az uralkodótól adományként elnyerte a Bereg megyei Dercent. Miklós és Klára, csak úgy mint majd szabadulása után Ferenc, katolikus házastársat választott. Kazinczy Dienes sosem nősült meg, rendezetlen magánélete – mint még látni fogjuk – sok keserűséget szerzett a családjának, különösen anyjának. Kazinczy Ferenc feljegyzéseiből tudjuk, hogy Dienes viszonyt folytatott Gordánné Czulai Katával (aki egyik alkalmazottjának, Gordán Jánosnak volt a felesége), majd egy szintén férjezett asszonnyal, Klobusiczky Antalné Pruskay Antóniával, s tőlük több törvénytelen gyermeke is született.⁷ Külön érdekessége a történetnek, hogy az első kapcsolatból származó egyik leányt, Gordán Zsuzsannát 1826-ban az akkor már három éve megözvegyült Kazinczy Miklós vette feleségül.⁸ Kazinczy mélyen elítélte legifjabb öccse tettét, hiszen újraházasodásával magának pénzt, gyermekeinek „jóltevő mostohát” szerezhetett volna, ehelyett:

az a' bölc ember a' maga testvérbátyjának parázna-születésű leányát veszi, 's magát vevévé teszi egy utálatos korhely-embernek, 's nem gondol vele hogy szegény gyermekei érette piruljanak, hogy testvérei ségyeljék hogy egy atyának 's anyának gyermekei vele, hogy ötet az egész világ neveti.⁹

A Kazinczy testvérek alapvetően tehát a környező vármegyék hasonló státuszú, befolyásos köznemesi familiáiba házasodtak be, továbbépítve azt a rokoni hálózatot, amely már jó ideje keresztül-kasul átszötte a térséget, mindenekelőtt Abaúj, Bihar, Borsod és Zemplén vármegyéket.¹⁰ Másfelől Dienes és az özvegyé váló Miklós párvalasztásaik révén megsértették és átlépték a társadalmi normákat, kínos helyzetbe hozva ezzel a családot.

7 Ez nem volt teljesen példa nélküli a családban, Kazinczy nagyapjának, Dánielnek is volt házasságon kívül született gyermeke Pintér Márton (?–1773) személyében, aki egyébként Zemplén vármegye alispánja lett. KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 979.

8 A családon belül a következő nemzedékben is előfordult a rokonházasság, ez azonban a kor normáit nem áthágva, elsőfokú unokatestvérek között történt: Kazinczy Ferenc Eugénia nevű leánya (akit a családban Zseninek neveztek) Kazinczy húgának, Klárának a fiához, Kraynik Imréhez ment feleségül. Eugéniáról lásd CZIFRA Mariann, „Zseni a panteon kertjében: Kazinczy Eugénia pályája”, *Századvég*, új folyam, 68. sz. (2013): 59–100.

9 Kazinczy Ferenc – Kazinczy Klárának, [Széphalom], 1826. november 28., in KazLev, 20:164. Miklós házasságára, annak normasértő voltára Cserey Miklós nagyon finoman reagált egyik Kazinczyhoz írt levelében: „A kis ötséd házassága szokatlan, és okosság ellen való. Szeretni szabad, de nem bolondul; – és mikor az ember szerelemből hejteleniségre vetemedik, jele hogy az ész a gyepőt elszalasztottá. –” Cserey Miklós – Kazinczy Ferencnek, Tihó, 1827. március 4., in KazLev, 20:216.

10 SZIJÁRTÓ M. István, „A köznemesség társadalmi kapcsolatainak térbelisége”, in SZIJÁRTÓ, *Nemesi társadalom...*, 19–37.

A fiútestvérek által bejárt karrierutak a korszakban tipikusnak tekinthetők, s erős családi mintázatot követnek. Kazinczy Dienes 1784-től Bihar vármegye al-, majd főjegyzője, 1803 és 1810 között másodalispán, 1808-ban országgyűlési követ volt – hivatali emelkedése mindenekelőtt fiatalabb nagybátyjával, Kazinczy Péterrel mutat feltűnő hasonlóságot.¹¹ A másodalispánságról való lemondása vélhetően a megye adminisztrátorával, a Kazinczyakkal egyébként rokonságban álló Rhédey Lajossal való konfliktusra vezethető vissza.¹² Kazinczy Ferenc szerint: „Dienes Biharban 2dik Vice Ispány és Domokos Lőrincz Fő Notárius 1810. Nov. 26d leteszik hivatalaikat, nem akarván olly gyűlölt, útált, gyalázatos ember alatt szolgálni mint a’ Megye Fő-Ispányi Adminisztrátora Gróf Rhédey Lajos.”¹³ Sárközy Istvánnak írt levelében öccse elhatározását azal magyarázta, hogy Rhédey magához vonta az alispáni jogköröket, így az alispánok hatáskör és érdemi foglalatosság nélkül maradtak.¹⁴ Máshol azonban arra utalt, hogy Dienesnek Beöthy László első alispánnal romlott meg a viszonya, s ezt Ferenc úgy értelmezte, mint egyfajta igazságtételt azért, mert öccse, ha nem is tevőlegesen, de mégis részese és haszonélvezője volt a korábbi nagy tekintélyű első alispán, Péchy Imre eltávolításának.¹⁵ A fiatalabb fiútestvérek már nem futottak be ilyen jelentős megyei karriert: József az ügyvédi vizsga letételét követően Abaúj vármegye táblabírája és egy ideig főszolgabírája volt. Miklós pedig mint Bihar táblabírája és esküdtje kezdte meg pályáját. 1795 januárjában azonban őt is letartóztatták, s bár Ferencsel ellentétben a legifjabb Kazinczy fiút bizonyíték híján nem ítélték el, közéleti pályája megszakadt: ezt követően főként felesége pásztói birtokán gazdálkodott. László az érvényesülés egy másik útját választotta: 1782-ben katonai pályára lépett, először a gróf Wilhelm Wartensleben tábornoszernagy vezénylete alatt álló gradiskai határőrezredben, majd a Klebek és Kerpen gyalogezredekben szolgált. 1801-ban és 1805-ben a Bihar megyei inszurrekcionális sereg tisztje volt. Karrierje töretlenül ívelt felfelé: 1807-ban a 34. számú báró Davidovics gyalogezred ezredeseként érte a halál.¹⁶

A legidősebb testvér, Kazinczy Ferenc – akit elmondása szerint apja eredetileg katonai pályára szánt – anyja és nagybátyjai elvárásának megfelelően, a család kiterjedt kapcsolatrendszerére is támaszkodva, először a megyei közéletben próbálta ki magát: 1784-ben Sáros megye táblabírájává, majd Abaúj és Zemplén aljegyzőjévé nevezték ki. Hivatali működését végül Abaújban kezdte meg, éppen akkor, amikor II. József 1785 novemberében rendeleti úton kötelezővé tette a közigazgatásban a német nyelv hasz-

11 Kazinczy Péter (1747–1827) 1791 és 1804 között Zemplén megye alispánja, 1802-ben országgyűlési követe volt, másik nagybátyjuk, András (1738–1804) kétszer képviselte Zemplént a diétán: 1790/1791-ben és 1796-ban, s a királyi udvari tanácsos cím is elnyerte. KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 875–876.

12 SZILÁGYI Márton, „Egy politikai »pálfordulás« a 18–19. század fordulóján: Vázlat Rhédey Lajos pályafutásáról”, in SZILÁGYI Márton, *A második Prométheusz: Tanulmányok a 18. századi magyar irodalomról*, 199–227, *Historia litteraria* 35 (Budapest: Universitas Kiadó, 2022).

13 KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 322.

14 KazLev, 8:126.

15 KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 308.

16 KAZINCZY Ferenc, „Oberster Kazinczy László halála ’s életének némelly történetei”, *Hazai Tudósítások*, 1807. szept. 12., 176–179.

nálatát. Mivel sem az alispán, Kelcz Antal, sem pedig a főjegyző nem tudott németül, Kazinczyra hárult az írásbeli ügyek intézése, emellett hozzákezdett a megyei levéltár rendezéséhez is. A gyors emelkedés lehetősége nyitva állt előtte, hiszen Kelcz Antal és a Kazinczytól nagyra becsült Vay József szabolcsi alispán is őt szerette volna maga mellé főjegyzőnek, Kazinczy mégis a gróf Török Lajos által irányított kassai tankerület inspektori állását s ezzel együtt a vármegyei helyett az állami szolgálatot választotta.¹⁷ Ezt a biztos egzisztenciát jelentő hivatalt 1791 áprilisáig viselte, ekkor azonban a szintén protestáns Prónay Gáborral és Vay Istvánnal együtt egyéves jövedelmének kifizetése mellett II. Lipót felmentette tisztségéből. Bár anyja és nagybátyja erősen szorgalmazta újbóli hivatalvállalását, erre soha nem került sor: „Nekem nem kelle semmi más szolgálat, de az Anyám meg nem emészthette, hogy a' nélkül maradjak, 's e miatt 1791. Májusban Bécsbe kellett mennem, más hivatalért esedezni” – írta Kazinczy.¹⁸ Ugyanakkor Bossányi Zsuzsanna, bizva fia fényes jövőjében, egy évvel korábban megtette az első lépést, hogy Kazinczy a családi birtokon is önálló életet kezdhessen.

Az Anyám, Tek. Özvegy Kazinczy Józsefné, szül. Bossányi Susánna Assz. 1790-ben azt az anyai ajánlást tette nékem, hogy a' Regmeczhez birt Praediumon számomra lakó-házat épít és mellé egy egész kis gazdaságot szakaszt-ki. Annál nagyobb tisztelettel fogadtam anyai jószágának ezt a' jelenségét, minthogy ezt önnön mozdulatából cselekedte; mert a' felől azelőtt szó sem volt soha közöttünk. Reám bizta a' ház kirajzolását. Megtettem azt a' szerint, a' hogy státusomhoz – kinek akkor viselt hivatalom esztendőnként ezeröttszáz forintot adott és a' ki ezáltal is segéltetvén, fényes házasságot remélhettem – illet, 's az anyám nem nagyollotta a' Plánumot, nem sokallotta a' reá teendő költséget.¹⁹

Széphalom tehát az apai örökséget képező alsóregmeci birtok része volt, a nagyapa, Kazinczy Dániel három fia közül Józsefnek adta az Abaújban fekvő alsóregmeci jószágot, Andrásnak jutott a vinnai birtok Ungban, Péternek pedig a lasztóci Zemplénben.²⁰ Kazinczy Ferenc meghatározása szerint Széphalom eredetileg nem Alsóregmechez tartozó „diverticulum”, hanem „külön határú birtok” volt.²¹ Hogy 1791 és 1794 decembere között az állás nélkül maradt Kazinczy miből fedezte kiadásait, számos utazását (ez idő alatt többször is megfordult Bécsben), arról nincs számottevő információ – mint ahogy arról sincs pontos tudásunk, hogy anyja és testvérei hogyan viszonyultak ehhez. Feltehető, hogy ezeket a kiadásokat befektetésnek tekintették, melyek révén Ferenc hamarosan ismét jól fizető, magas társadalmi presztízzsel bíró álláshoz juthat, annál is inkább, mert az elbocsátásáról szóló dokumentum maga is azt tartalmazta, hogy az el-

17 Inspektori működéséhez lásd Soós István szövegkiadását: KazLev 25.

18 KAZINCZY, Pályám emlékezete, 156.

19 Uo., 121.

20 Ifj. BARTA János, „A Kazinczy család zempléni bitokai a XVIII/XIX. század fordulóján”, in *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila és GÖNCZY Monika, 319–325 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010), különösen 321.

21 Széphalomról legújabban lásd DEBRECZENI Attila, „Széphalom: Kazinczy és egy emlékezhethely születése”, *Irodalomismeret* 31, 3–4. sz. (2020): 5–51.

ső adandó alkalommal megfelelő hivatallal fogják kárpótolni a kassai tankerület inspektorát. Az állásvesztés és a letartóztatás közötti éveket – amennyire ez a fennmaradt forrásokból rekonstruálható – a családi összefogás és kooperáció jellemezte: Ferenc több hónapos bécsi tartózkodása alatt, 1791 májusában két öccse, József és Miklós tették le a széphalmi ház alapkövét, a falak még mindig távollétében, az év júliusában lettek felhúzva, a tető pedig már visszatérte után, télen készült el: „Az Anyám kegyességét ezen építés körül véghetetlenül köszönöm. Mind ő vitte a' terhet; 's csak kevés alkalmatlóságokban történt-meg, hogy, ha láttam a' kőmivesek alkalmatlan órában jönek, tulajdon erszényemből fizettem a' munkások héti dolgozásaikat.”²²

A fogság után

Az 1801 júniusában szabaduló Kazinczy várakozásával ellentétben nem költözhetett be a Széphalmon 1791-ben elkezdett házba, s nem állhatott neki az akkor számára átengedett birtokrészen gazdálkodni, mert mindezt fogsága alatt öccse, József vette használatba. A konfliktusok elkerülése végett jobbnak látta tehát 1802 januárjában Regmecről az anyai örökség részét képező Bihar megyei Érsemlyénbe költözni,²³ abban bízva, hogy anyja legalább ott kijelöl neki egy házhelyet, és saját erejéből felépítheti új otthonát.

Hosszas szenvedéseim után 1801-ben visszanyertem szabadságomat: nem birtokomat is. Messzire vinne el a' céltól elő beszélteni, mely fortélyok, mely durvaságok által igyekezett engem József öcsém Regmecről elhárítani. Hetedfél esztendeig tartó rabságomban mindig az volt az én legkedvesebb álmom, hogy ha majd a' szabadulás órája üt, miként fogok a' gazdálkodáshoz, 's miként hozom helyre, a' mit velem a' mostoha idők elmulasztattak. Égtem magamé lenni, 's érezni, hogy végtére magamtól függök, hogy végtére igazán szabad vagyok. Az Anyám megsejditette titkos szenvedésimet, melyek onnan eredtek, hogy már itthon vagyok és mégis semmiben nem foghatok: de látta egyszersmind azt is, hogy a' háladatosság mind éránta, mind az öcsém eránt, a' ki míg fogva voltam, és útjában nem állottam, valóban sok jót tett velem, megnémít, 's nem tett semmit.²⁴

Egy másik feljegyzésében kissé bővebben mondta el hazatérése utáni csalódásait. Ebben nemcsak a széphalmi ház elhanyagolt állapotát s környezetének pusztulását örököltette meg, de azt is, ahogy öccse mintegy átvéve a család fő szerepét, bátyja magánéletét is igyekezett irányítása alá vonni:

22 KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 157.

23 Bossányi Zsuzsanna Bossányi Ferenc és Komáromy Julianna egyetlen élő gyermekeként 1798-ban kapta meg örökségét: „Atyját férje halála után tizenkét, anyját huszonnégy esztendő múlva veszítette-el, és csak ekkor juthatott birtokába atyai 's anyai jószágainak, 's azon állapotba, hogy gyermekeinek sorsokon könnyíthessen.” KAZINCZY, „Özvegy Kazinczy Józsefné?...”, 165.

24 KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 121.

10. §. Munkácsi fogságomból 1801. Júl. első napján értem Regmeczre. Lángoltam minél előbb láthatni Széphalmomat, de József öcsém attól észrevehetően örvök alatt mindég elvont. Későn vettem észre fortélyait és szándékát. Akkor kijöttem. Melly változások! Oltványaim, ültetésem ki voltak vagdalva; irtásaimat parasztok szántották; az épület téli állja volt az öcsém juhainak, 's a' ganéj három lábnyi magasságra töltötte be a' szobákat; a' vaskapcsok, melyek a' falakat öszvevonták, ki voltak tördelve, 's el voltak lopotdosva; a' juhászok a' béboltozott pitvarból jobbra nyíló szobában tüzeltek egész télen, és ez olly kormos volt, hogy ha bévakoltatott volna is, a' koromzsír általütött volna a' meszelésen. – Nem kínzom-el magamat annak elmondásával, hogy az öcsémtől, ki engemet ezen atyai jószágunk birtokából ki akara rekeszteni, 's arra kényszerítgetett, hogy egy gazdag leányt elvegyek, 's így arra szorítottassam, hogy a' feleségemből éljek, miket kelle mind addig szenvednem, míg, hogy magamat emancipálhassam az ő rabságából, megházasodtam.²⁵

Kazinczy tehát a szabadulását követő éveket is a szabadság hiányával jellemezte, autobiografikus szövegeiben egyfajta kontinuitást teremtve a fogság időszakával. „Most a' Józsi rabja valék, annakelőtte a' Császáré. Mellyik alázó?” – tette fel a kérdést naplójában.²⁶

A kialakult helyzetben Bossányi Zsuzsanna először a Zemplén megyei Jesztrebellel akarta kárpótolni legidősebb fiát (Jesztrebet még Ferenc fogsága alatt Józsefnek adta, de ekkor visszavette tőle). Ez azonban nem jelentette azt, hogy Kazinczy az általa oly nagyon áhított önálló életbe kezdhet:

elébe terjesztettem az Anyámnak, hogy gazdálkodás nem mehet ottan jól, a' hol a' gazda nem lakik, nékem az az óhajításom, hogy külön lakhassam, gyarapodhassak, 's magamnak nyugodalmat szerezhessek, mely ha az Anyám plánuma szerint továbbá is az Anyám körül 's az öcsémmel együtt lakandom, soha sem lesz elérve, 's arra kértem, hogy el lévén tolvaj Regmeczről és abból, a' mi a' fogság előtt immár az enyém volt, költözhessen Semlyénbe; ottan mutasson ki az Anyám nékem külön lakhelyet, én magam építem meg házamat.

Szabadulása után az immár negyvenkettedik évében járó Kazinczyban mindennél erősebb volt az a vágy, hogy ne csak önállóan gazdálkodjon, de anyjától és testvérétől minden tekintetben függetlenül éljen, s magának saját otthonát és privát szférát teremthessen. A helyzet rendezésére azonban – mint látni fogjuk – csak évek múltán, házasa-

25 Uo., 157. József első jelöltje egy meglehetősen előnytelen külsejű özvegyasszony volt, ennek a házasságnak a lehetőségét azonban Kazinczy azonnal elutasította. Majd egy férjes asszonynak, Sárosyné Ilsvay Krisztinának udvarolt a Nagyvárad melletti Félixfürdőn, s bár az asszony időközben megözvegyült, kapcsolatuk megszakadt. VARGHA Balázs, „Eurydice: Batsányi, Csokonai és Kazinczy szerelmi viadala”, in VARGHA Balázs, *Jelek, jelképek, jellemek: Irodalmi és nyelvészeti tanulmányok*, 324–349, Elvek és utak (Budapest: Magvető Kiadó, 1984). Kazinczy fogságot megelőző szerelmi életéről lásd SZAUDER József, „A kassai *Érzelmek iskolája*”, in SZAUDER József, *A romantika útján: Tanulmányok*, 90–114 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961).

26 KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 248.

sággötését követően kerülhetett sor. 1802 őszén Bossányi Zsuzsanna a kólyi hegyen lévő szőlőt ajándékozta legidősebb fiának, melyet 1802 tavaszáig Balácsi István bírt, de melyből Balácsit kibecsültette. Mindemellett a fogság előtt a tulajdonában lévő, ám nagyrészt József által eladott vagy elvett állatai miatt is megpróbálta az anya legalább részben kárpótolni Ferencet, akinek elmondása szerint a következő években a szőlőből s marháiból származó bevételei képezték csaknem minden jövedelmét.²⁷ A történet ezen részét Kazinczy azzal zárta, hogy mikor házassága után, 1806-ban az úgynevezett „álmosdi béke” (a Péchy Imre²⁸ közvetítésével 1806 márciusában megszületett birtokrendezési irat) következtében végül megkapta Széphalmot,²⁹ anyja a szőlőt visszavette tőle, és József két éves fiának ajándékozta: „A Miklós fiai és az enyém nem bírnak szőlőt: igen a Jósie.”³⁰ Meglátása szerint tehát Bossányi Zsuzsanna nemcsak testvéreivel szemben juttatta meg nem érdemelt előnyökhöz egyik fiát, de a megkülönböztetés immár a következő generációra is kiterjedt.

Kiszabadulása után Kazinczy Ferencnek Miklóssal és Klárával volt a leginkább konfliktusmentes a kapcsolata, bár autobiografikus szövegeiben és levelezésében azt mindig elismerte, hogy fogsága alatt édesanyja, valamint Klára és József rendkívül sokat tettek érte. Mindezek ellenére – mint láttuk – folyamatos és egyre élesebb konfliktusai éppen Józseffel voltak, aki a börtönévek alatt a helyére lépett, s átvette a legidősebb fiú szerepét. Kazinczy szerint ő (mármint József) akart lenni az úr Regmecen és Érsemlyénben is. Mindezt éveken keresztül könnyen megtehetette, hiszen Ferenc fogságban volt, a megyei igazgatásban tevékenyen részt vevő Dienes főként Bihar központjában, Nagyváradon élt, a katonai pályát választó László pedig szintén nem folyhatott bele a mindennapi ügyek intézésébe.

Ferencnek szabadulása után József mellett Dienessel és Lászlóval is feszült volt a kapcsolata, pedig a levelezésük tanúsága szerint különösen László és Ferenc között korábban szeretetteljes kapcsolat állt fenn, ráadásul irodalmi érdeklődésükben is több közös pont volt. Kazinczy öccse változását rögtön szabadulása után megtapasztalhatta: László a fogságból hazatérő testvérét az ágyban fekvő fogadta, s 2387 nap távollét után

27 „Házunk állapotjáról, vagy inkább házunkbeli állapotomról, jó okokra nézve nem lehet szólanom; csak azt mondom, hogy nekem az én jó anyám ellen most sincs panasom, valamint anyaisága erántam szenvedésem ideje alatt magát nagyon meg dicsőítette. Van Kólyon szőlőm, van az anyám ajándékából is s vásárlottból is 16 ellős tehenem, 300 juhom, sertésem, s három darab nem hámos lovam”. Kazinczy Ferenc – Péchy Imrénének, Érsemlyén, 1803. április 22., KazLev, 3:53–54.

28 Péchy Imre (1753–1841) Kazinczy rokona: Péchy édesanyja, Komáromy Anna és Kazinczy anyai nagyanyja, Komáromy Julianna ugyanis testvérek voltak. Péchy Imre 1801 és 1839 között a tiszántúli református egyházkerület, valamint a debreceni anyaiskola főgondnoka volt. Közéleti pályája Bihar megyéhez kötődik, 1787-től a másodalispáni, 1790 és 1803 között az első alispáni tisztelet viselte. 1796-ban, 1802-ben, 1805-ben, 1807-ben Bihar, majd 1811/1812-ben és 1825/1827-ben Pest vármegye követe volt. 1813-tól alnádor, 1824-től a Hétszemélyes Tábla bírása, 1830-tól a Magyar Tudós Társaság igazgatóságának tagja.

29 KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 1205–1206. Széphalom azért is volt kedvező lakhely a házaspár számára, mert nagyon közel feküdt Kázmérhoz, Török Sophie családi birtokához.

30 Uo., 275.

úgy köszönt neki, hogy rá sem nézett.³¹ Azt, hogy a katonatisztnak a többi testvérrel való kapcsolata sem volt problémamentes, az alábbi történet jelezte:

József Öcsém már megismértete gondolkozásaival, 's elbeszélte, hogy a' budai fogságból haza eresztett Miklós testvérünkre kardot fogott, midőn ez, azt beszéllvén Laczi, hogy a' háború mint folyt Olasz-Országban, 's valamely verekedést említvén, ezt mondá neki ingerlés hangja nélkül: „Szaladtak akkor bátyám Uramék”.³²

Kazinczy 1802 tavaszán aztán Lászlóval és Dienesel is nyilvánvaló konfliktusba keveredett. Kazinczy a nézeteltérést László lobbanékony természetével magyarázta, és azzal, hogy Dienesnek írt egyik levelét a címzett továbbküldte Lászlónak, az abban foglaltakat azonban a heves vérmérsékletű testvér rosszul értelmezte, illetve olyan dolgokat tulajdonított Kazinczynak, miket ő nem mondott. A többszöri levélváltásból kiderül, a testvérek gyanakvással tekintettek egymásra, Kazinczy viselkedését, gesztusait félreértették. Nyilvánvalóvá vált, hogy a korábbi harmónia László és Ferenc között végleg megbomlott. Bonyolította a helyzetet, hogy a testvérek a híreket, pletykákat, vélt vagy valós sérelmeiket folyamatosan hozták-vitték egymás között, konfliktusait pedig anyjukkal is megosztották. László ezen konfliktus alkalmával így írt Bossányi Zsuzsannának legidősebb bátyjáról: „mert ő feltette magába, minden egyességét a' házunknak töviből kiforgatni.”³³ Továbbá: „Nézze Asszm ötöt, hány esztendeje már, hogy a' testvérével való haragjának végét nem szakaszthatja. Millyen okokat ad csekélységekben is az egyenetlenségre.”³⁴ Ferenc visszatérése tehát megbolygatta a család életének kialakult rendjét, a legidősebb testvért bizalmatlanság vette körül, mert nem ismerték szándékait:

Látták hogy Jósi Regmeczen Ur, 's teljes tetszése szerént lopja az Anyámat 's testvéreimet, 's azt hitték, hogy én viszont Semlyénben akarok lenni Ur, 's ott lopom Anyámat, testvéreimet. Hogy pénzem nincs, gyaníhatták, láthatták, de nem értettek miként nincs, 's féltek, hogy lehet. ha Ferenc meg nem házasodik, úgy egy rátával több marad osztályra, ez vala vígasztalások.³⁵

Nemcsak anyagi biztonságukat féltették, de minden bizonnyal kényelmetlennek találták személyét, s szegyeülték is börtönviselt testvérüket. Erre utal Kazinczy következő naplóbejegyzése: „Laczi és Dienes valóban engemet, fejvesztésre kárhoztatott, tömlöcből szabadult embert, nem is néztek különbben mint ollyat, a' kinek kegyelem, ha ők, Fő-Notárius és Stabalis-Tiszt, magok közt megszenvadni méltóztatnak.”³⁶ Egy másik alkalommal így jegyezte fel anyja és László róla folytatott beszélgetését: „Debrbe me-

31 Uo., 243.

32 Uo.

33 Uo., 110.

34 Uo., 111.

35 Uo., 259.

36 Uo., 260.

nék Laczival, az Anyám ezt mondá neki: Csak ez a' Ferencz házasodnék. – De mit házasítja öt Asszonyám, felele Laczi; van e olly emberséges ember, a' ki a' maga gyermekét ő hozzá adni nem szégyellené?”³⁷

A börtönből szabadult Kazinczyt sem kerülte el tehát legszűkebb környezetének megbélyegzése, s ezen nem változtatott az sem, hogy nem köztörvényes, hanem politikai fogoly volt. A stigmatizáció elszenvedése pedig nem jelentett mást számára, mint hogy a börtönbéli fogságot immár egy másfajta, talán még fojtogatóbb rabság váltotta fel.³⁸ Ez az állapot azonban nemcsak az egzisztenciális kiszolgáltatottságot jelentette, de privát szférájának folyamatos, olykor igen látványos és durva megsértését is. Ennek legnyilvánvalóbb példája, hogy édesanyja és testvérei (mindenekelőtt József) is úgy vélték, joguk van arra, hogy ne csak beleszóljanak házassági terveibe, de meg is szabják neki – a legidősebb fiúnak –, kivel kösse össze életét.

Újabb összezőrdüléshez vezetett a családdal, mikor 1802-ben a kamara nagyobb összeg kifizetésére szólította fel Kazinczyt fogvatartási költségeinek kiegyenlítése végett. Kazinczy elmondása szerint József kijelentette: ő a család tutora, s egy fillért sem hajlandó fizetni. Kazinczy bevallása szerint nem is vette volna igénybe a segítséget, s a család atyai barátjától, Péchy Imrétől felvett kölcsönnel egyenlítette ki tartozását. Ugyanakkor ismét felhívta a figyelmet helyzete tarthatatlanságára, anyja erre a következőket mondta: „nem kellett volna magamat hivatalomtól megfosztatnom; nem kellett volna revolutionális plánumokat készítenem; Regmecz ott van; másfél telek esik réám.”³⁹ Mindebből arra következtethetünk, hogy családi körben máskor is elhangzottak olyan szemrehányások, melyek, figyelmen kívül hagyva a II. József halála után megváltozott politikai helyzetet s az I. Ferenc uralkodása alatti politikai pereket, egyértelműen Kazinczyt hibáztatták sorsának alakulása miatt.

Kazinczy és Nagy Maris

1803 novemberében az Érsemlyénben lakó Kazinczy súlyos betegségbe esett. Miután jobban lett, anyja Regmecesre ment gyerekágyas menyéhez, Ragályi Máriához, s ott is maradt tavaszig. Eközben Ferencet a Göncruszkán élő Kazinczy Kláránál szolgáló, Nagy Maris nevű fiatal cseléd lány ápolta, s ebből rövidesen hatalmas botrány kerekedett: testvérei, elsősorban a Semlyénben lakó Zsuzsanna, valamint László és Dienes azt terjesztették, hogy bátyjuk a lánnyal viszonyt folytat, sőt el is akarja venni feleségül. Ez mélységesen felháborította édesanyjukat, s még inkább elmérgesítette legidősebb fiával való viszonyát.⁴⁰ A családot minden bizonnyal nem önmagában a Nagy Marissal

37 Uo., 259–260.

38 DOBSZAY Tamás, „A szabaduló Kazinczy”, in DEBRECZENI ÉS GÖNCZY, *Ragyogni és munkálni*, 294–305.

39 KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 122.

40 ORBÁN László, „A Maris históriája”, in DEBRECZENI ÉS GÖNCZY, *Ragyogni és munkálni*, 451–464; ORBÁN László, „Mese a szolgálólányról”, in „*Közöttünk a' Mester*”: *Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére*, szerk. BÓDI Katalin és BODROGI Ferenc Máté, 105–121 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019).

való feltételezett, ám Kazinczy által mindvégig tagadott szexuális kapcsolat rendítette meg – hiszen ez a fajta viszony a korszakban egyáltalán nem lett volna szokatlan –, hanem azok a bevett társadalmi normákon túllépő emberi megnyilvánulások és gesztusok, melyeket nem tudtak másként értelmezni, csak úgy, hogy Kazinczy partnernek tekinti, és társául kívánja választani a fiatal cseléd lányt.⁴¹

Mindezek fényében az 1804. június 27-én, László-napon Semlyénben történt események Kazinczy elbeszélésében kiemelt jelentőséggel bírnak, mintegy csúcspontját képezik szenvedéstörténetének. A feljegyzéseiben megkomponált jelenetnek egyik főszereplője József, kiről Kazinczy így írt: „Az ő romlott lelkét, az ő pimasz karakterét, az ő feje’ pusztaságát sok cselekedetből lehet ugyan ismerni; de ez a’ 27. d. Júniusban velem elkövetett istentelenség, egyetlen a’ maga nemében és csak azért is méltó a’ feljegyzésre, mert példáját látni lehetetlen”.⁴² Kazinczy pontokba szedve rögzítette, hogy testvére mi mindent vetett a szemére, az egyik kirohanás lejegyzése szerint így hangzott: „Soha, b.... a’ lelkét, soha Laczi bolondabb cselekedetet nem tett, mint azt, hogy midőn forró nyavalyába esett, az ebadta, semmirekellő tökéletlen embere, azt a’ tanácsot adta Asszonyámnak, hogy hozasson Doctort mellé; hadd veszett volna el!”⁴³ Anyjuk pedig mindezekre így reagált: „Az Anyám felkölt, járt, szitkokat mondott [...], ’s két ízben azt kívánta, hogy bár elütötték volna Budán a’ fejemet!”⁴⁴ Ferenc röviddel ezután gutaütést kapott, s ezt ő egyértelműen a vele szemben elkövetett méltatlan bánásmódnak tulajdonította. Kazinczy úgy látta, a gutaütés fizikai következményei sem rázták meg különösebben Bossányi Zsuzsannát: „hihető annak vette, hogy az Isten büntetőképpen bocsátotta reám a’ csapást, mert nem sokára azután egy nékem írt levelében azt mondotta, hogy bár egy guta a’ Klári húgom száját is félre rándítaná, hogy ellene ne panaszkodhatna!”⁴⁵

Főként József mesterkedéseinek köszönhetően anyjuk és Klára között is komoly feszültség alakult ki. Ennek következtében Kazinczy két évig nem látogatta meg Ruszán lakó hűgát, csakhogy anyját ne ingerelje.⁴⁶ A Zsuzsanna és Julianna által terjesztett pletykák, a hírek ide-oda hordása is sok konfliktust okozott a családtagok között. S bár Kazinczy tisztában volt különösen Zsuzsannának a Maris-ügyben játszott sze-

41 Ilyen lehetett a közös olvasás, az olvasottak megbeszélése, s hogy a leány ennek hatására verseket írt, melyeket Kazinczynak megmutatott: „Midőn felgyógyulván a’ forró betegségből, elgyengült szemeim még nem bírták az olvasást, ő velem olvastattam Rigó Sámson, ’s holmi egyebet, és a’ többek közt Marmontelből Lubint és Anettet. Maris erre verseket írt; elég rosszakat, nemcsak poétai, hanem logikai tekintetéből is; de morális nézőpontból nézve, elég jókat, mert az vala a’ bérekesztések, hogy ő valamikor a’ Gessner Idylljeit megnyitja, a’ könyv mindég Daphnén nyillik-meg, a’ ki az anyja sírjánál esküszik, hogy a’ feddhetetlen erkölcsből soha el nem tántorodik” KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 128.

42 Uo., 129.

43 Uo., 130.

44 Uo., 131.

45 Uo., 132.

46 Kazinczy feljegyzésében arra is kitért, hogy Miklós javaslatára édesanyjuk 1805-ben árendába adta Józsefnek Regmecet, az egység nagybátyjuk, Kazinczy Péter segítségével született meg. Ezt követően olvashatók a Józsefre vonatkozó sorok: „Ő Klárit az Anyámmal halálos gyűlöletbe hozta volt. Klári mutatta nekem a’ reá írt anyai leveleket”. Uo., 139.

repével, házasságkötése után mégis igyekezett normalizálni kapcsolatukat, mondván: „a' húgom házasságom olta barátsággal viselte magát erántam, 's én a' ki nem szoktam várni a' megelőzést a' megbékélésben, és a' ki akár bántó találtam lenni, akár bántott, magam teszem az első lépést”,⁴⁷ ezért a vele egy faluban lakó asszonyt időnként meglátogatta. Mivel azonban egy ideje Kazinczy Zsuzsanna és édesanyjuk között is megromlott a viszony, az anya ellenezte, hogy Ferenc meglátogassa sógorának, Péchy Sándornak a házát. Ezért előfordult, hogy egy cselédlánnyal figyeltette legidősebb fia minden lépését. Bossányi Zsuzsannának egyik vagy másik gyermekéhez való aktuális viszonyát tehát a többi testvérnek is messzemenően figyelembe kellett vennie, s az asszony a vele való érzelmi azonosulást el is várta tőlük.

A házasság mint a szabadulás útja

Kazinczy a június 27-i jelenet s az azt követő gutaütés után jutott arra az elhatározásra, hogy egészsége megőrzése és önállósága kivívása érdekében megházasodik:

Eddig, hogy magamat önnön magammal és a' világgal háládatlannak, telhetetlennek neveztessem, csendesen nyögtem keresztm alatt. De mostan megértek az idők. Láttam én, hogy az újabb keserítések 's bántások újabb guttaütést okozhatnak, 's elrémültem annak képzelteire, hogy akkor osztán úgy bánnak velem mint fél emberrel 's el vala végezve, hogy megházasodom.⁴⁸

Választása egykori felettesének és pártfogójának, gróf Török Lajosnak a nála jóval fiatalabb leányára, Sophie-ra esett, kivel a gyűrűváltás 1804 augusztusában megtörtént. Ez az eset azonban még újabb, hosszú ideig tartó feszültséget és vádaskodást okozott Kazinczy és édesanyja között, aki még hónapok múltán is fia szemére vetette, hogy az eljegyzés az ő tudta nélkül történt. Kazinczy 1804 szeptemberében személyesen jelentette be elhatározását Klárának és sógorának, Péchy Sándornak, valamint másik húgának, Zsuzsannának és természetesen édesanyjának, a többieket pedig levélben értesítette: Dienes, László és József semmit sem válaszoltak, Julianna és Miklósék reagáltak a hírre.

Kazinczy házassága tehát értelmezhető egyfajta menekülésként az egzisztenciális, anyagi és érzelmi kiszolgáltatottságból. A bevett gyakorlattól eltérően azonban nem egy vagyonos özvegyasszonyt vett el, mint ahogy ez az ő életkorában lévő férfiaknál gyakran előfordult, s mint ahogy ezt családja is kezdetől elvárta tőle, hanem egy olyan fiatal arisztokrata lányt, akinek családjával szoros baráti kapcsolatot ápolt, s akiben aztán valódi társra talált. Feljegyzéseiben Ferenc saját párválasztását éppen József nősülésével ellenpontosította: míg ő szorult helyzete ellenére is végül olyan partnerre lelt, akivel a kölcsönös vonzalom és szeretet kötötte össze, öccse érdekből házasodott, hiszen

47 Uo., 153.

48 Uo., 132.

Ragályi Máriát nem személye, vonzó belső tulajdonságai vagy szépsége, hanem kizárólag családi háttere s apja státusza miatt vette el.⁴⁹ Ugyanakkor József választása nem ment szembe a korszak normáival, sőt nagyon is megfelelt azoknak, hiszen a házasság ekkor még nem elsősorban két ember érzelmi elköteleződését jelentette, hanem olyan nyilvános társadalmi esemény volt, amely optimális esetben a házasulandók társadalmi pozícióját erősítette s egy közösség, elsősorban a család érdekeit szolgálta.⁵⁰ Kazinczy megnyilatkozásai arra utalnak, hogy, mint az élet egyéb területén, itt is a mértéktartásra, egyfajta középútra törekedett: sem az érdekházasságot, sem a kizárólag a szenvedélyek által vezérelt párválasztást nem helyeselte. A jó ízlés és bizonyos társadalmi konvenciók betartását rendkívül fontosnak tartotta, Kazinczy Miklós második házassága kapcsán egyenesen így fogalmazott: „én az illetlen házasságtól egész életemben iszonyodtam.”⁵¹

Ferenc házasságkötése után sem csökkentek a konfliktusok. Ennek részben anyagi természetű okai voltak, így ugyanis még sürgetőbbé vált az újdonsült házaspár helyzetének rendezése. Kazinczy ígéretet kapott, hogy az érsemlyéni puztán rendbe hozhatja az erősen leromlott állapotban lévő Bossányi János-féle házat, míg ott megfelelő új lakást nem épít magának. Később anyja ezt megakadályozta, s frissen házasodott fiának felajánlotta kárpótlásul a Bihar megyei Érkeserűn található, rossz állapotban lévő, Kazinczy által nyomorúságos viskónak tartott kis házat. Hamarosan kiderült azonban, hogy ezt Dienes nehezményezte, aki úgy érezte: anyjuk ezzel jogos járandóságától fosztja meg őt. Másfelől – a Kazinczy alkotta elbeszélésben – főként József és felesége részéről az új asszony, Török Sophie személye, családja, felekezeti hovatartozása és társadalmi státusza is a támadások kereszttüzebe került.

1805 januárjában Kazinczy a következőket jegyezte fel regmeci látogatásukról:

Öt nap mulattam Regmeczen, 's örültem, hogy az Anyámmal éreztetem egész gyermeki hűségemet, 's hogy a' tavalyi keserítéseknek, gutaütetésnek emlékezete el van törölve. Példátlan békességgel tűrtem az Öcsém dühösségeit, gorombaságát; a' millyen példok. az volt, hogy leülvén az asztalhoz ő és felesége, és én Sophie, ámbár mi ketten úgy vívünk a' dolgot, hogy a' leves alatt kezdvén a' poszpászig mindég csevegtünk, hogy végre lesz valami alkalmatosságok beszédünkbe egyveledni, sem az öcsém, sem a' menyem belé nem szóllottak és olly némán költek fel, a' hogy leültek.⁵²

Ugyanakkor Ragályi Mária azt mondta, bár az ő apja nem volt gróf, mégis derekabb ember volt, mint Török Lajos, továbbá megjegyzéseket tett Sophie öltözködésére, József pedig Ferenc lábbelijét nevezte „mágnási” cipőnek. Míg korábban családja azt vetette

49 Uo., 138.

50 Richard VAN DÜLMEN, „Fest der Liebe: Heirat und Ehe in der frühen Neuzeit”, in *Armut, Liebe, Ehre: Studien zur historischen Kulturforschung*, szerk. Richard VAN DÜLMEN, 67–106 (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1988), 67.

51 Kazinczy Ferenc – Kazinczy Klárának, [Széphalom], 1826. november 28., in *KazLev*, 20:165.

52 KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 137.

szemére, hogy cselédlányt akart elvenni, most öccse azt kifogásolta, hogy „mágnás-lányt” vezetett az oltárhoz, aki ráadásul „pápista”.

Nem bántam volna úgy segéljen, én, monda, ha elvette volna is Marist! 'S elhiszem, a' mit mondott; úgy az az öröme lett volna, hogy szabadon nevezhetett volna bolondnak, a' helyett, hogy most a' Grofi titulus bántotta. (Erre a' czikkelyre azt kell megjegyezmem, hogy ő azt mondotta, mikor házasodott, – Asszonyám rá a' tanú – hogy Ragályi Mária ugyan soha sem hált volna az oldala mellett, de az csiklándoztatta, hogy Consiliarius 's Ord. V. Ispán' leánya. Az ilyen gondolkozású ember más felől is úgy gondolkozik, mint maga felől, 's abban is bolond gőzt keres, a' kiben az nincs.) – Ugyan csak Asszonyámnak mondotta felőlem, hogy velem a' mennyországban sem akar együtt élni. A' felelet az vala rá, hogy nincs mit félnie tőlem; a' hogy indultunk, nem egy helyre fogunk jutni.⁵³

Ez alkalommal József az anyjával is összeveszett, s végül a közte és Ferenc közötti szóváltás csaknem tettelességig fajult, úgy, hogy Bossányi Zsuzsannának és Kazinczy Klárának kellett szétválasztani a két fivért. A családban tehát komoly indulatok dúltak, s a verbális erőszak mellett olykor-olykor a fizikai erőszak (vagy az azzal való fenyegetés) is megjelent:

veszedelmesnek tartám Regmeczre menni, a' hol József öcsém nekem botot ígért, 's öszvekapásra provocált – veszedelmesnek Asszonyám elibe, a' kin megtörtént, hogy a' már anyává lett gyermekeit pofon verte, még pedig mások előtt, 's az elmúlt szüreten azt mondotta, hogy bánja, hogy engem lakodalmam előtt két héttel meg nem veretett.⁵⁴

Kazinczy, aki apósáék előtt is szégyellte a kialakult helyzetet, rövidesen levelet írt anyjának, melyben leírta, nehezményezi, hogy József és közte nyilvánvaló különbséget tesz:

Kassára érvén, elkecserevedve írtam egy levelet; végye gondolóra, hogy midőn az öcsém megházasodék, postilion, stiblis 's 9 forintos kalapú kocsis fogott a' szekerebe, az enyémbé gubás – hogy Józsinak 840 f. ára ezüst jött, 's két vagy három rendbeli arany ékesség; – hogy Józsinak azonnal épült a' ház, az istálló, úgy hogy 3 hónap alatt el vala készülve lakója; engem pedig egy paraszt formájú nedves viskóba akara küldeni Keserűbe; – hogy 6 hónapja, hogy feleséges ember vagyok, 's nincs semmim; 's költségemre 100 ft-nál többet nem ada 'stbb. – hogy szégyellem a' dolgot Sophiet előtt is, 's nem tudom mint jelenjek meg Kázmértt. – Nem felelt; de másoknak azt panaszlotta, hogy egy impertinens levelet írtam reá.⁵⁵

53 Uo., 138.

54 Uo., 152.

55 Uo., 139–140.

Kazinczy diáriumában olvasható az is, hogy felhívta anyja figyelmét arra, hogy ő maga is megütközött volna azon, ha néhai anyósa, Szirmay Terézia Kazinczy Andrást és annak feleségét idősebb fia, József elé helyezte volna. Ferenc úgy vélte, a vele és feleségével szemben tanúsított bánásmód a természet rendje ellen is vét: „nem engemet subordinált a' természet Jósef öcsémnek, hanem ötet coordinálta nekem; ő minden a' háznál, mik semmik vagyunk, semmit nem tudunk.”⁵⁶

1805. július 3-án végül Bossányi Zsuzsanna – sógora, Kazinczy András közvetítését igénybe véve – négy lehetőséget vázolt fel fiának, azzal a céllal, hogy elsőszülöttjének helyzetét rendezze, ám feltételül szabta, hogy az kötelezze magát (adjon reverzálist): neki és testvéreinek örökre békét hagy, s azok „mocskolásával” is felhagy. Válaszában Kazinczy visszautasította, hogy testvéreit megbántotta vagy rossz hírbe keverte volna, ellenben egyenesen anyját tette felelőssé azért, hogy a testvérek között állandó feszültség áll fenn:

Négy esztendő olta várom a' legigazságosabb, és négy esztendeig mindég magamba-fojtott kívánság' teljesítését, 46 esztendő ember vagyok, férj vagyok, atya vagyok 's látom a' testvérek között való egyenetlenséget, melly onnan ered, hogy Asszonyám bennünket egyenetlenül tractálván, egymás ellen való irigységre tüzel.⁵⁷

A továbbiakban egyértelművé tette, József öccsének családi gazdaságban betöltött irányító szerepe s az ő háttérbe szorítása a konfliktusok legfőbb forrása:

Ki szenvedje azt, hogy én úgy legyek, mint voltam, holott az öcsém a' közös pénzzel trafical, számot nem ad és Asszonyámnak tulajdon szava szerint úgy bán a' jövedelemmel, mintha testvérei nem volnának? Ki szenvedje azt, hogy én kéntelen vagyok adósságba verni magamat, hogy a' kamarát fizethessem, 's Asszonyám Józsit, azért, mert ő házas, a' tulajdon szavai szerint, a' mi kárunkkal boldogítja? Ki szenvedje azt, hogy Józsi arra jutott, hogy ő ad kölcsön Asszonyámnak?⁵⁸

Az így kialakult levélváltás is alkalmat adott Kazinczynak, hogy öccse bűneit felsorolja: kezdve azzal, hogy miatta kapott gutaütést, miatta kellett Regmecről eljönnie, ő terjesztette, hogy egy cselédlányt akar elvenni, s újdonsült feleségével, Török Sophie-val is sértően viselkedett.

56 Uo., 221.

57 Uo., 144.

58 Uo.

Kazinczy önéletrajzi írásai abba is betekintést nyújtanak, hogyan kezelte az anyjával és testvéreivel való konfliktusokat. A jelentős vármegyei karriert befutó legidősebb öccséről egy helyen a következőképpen nyilatkozott: „Dienes meggazdagodott ember; látta szükségemet, ’s rajtam ugyan soha nem segített csak egy krajczárral is.”⁵⁹ Állítását azzal illusztrálta, hogy testvére a kihízott s a szabó által már kétszer átalakított frakkját, miután azt már többször kiengedni nem lehetett, megvételre ajánlotta testvérének:

Meg valék bántva; de valóságos hibám, ha a’ hiba szép hiba is, hogy gorombának gorombán nem felelek. Kérdém a’ szabót, ha hozzám igazíthatja e. Mértéket vesz, próbálja, ’s alkalmazatosnak lelé. – D. 10 ftot kért, ’s kifizettem. Tudni kell, hogy akkor újat is lehetett csináltatni 25 ft.⁶⁰

Évtizedekkel később Dienes talán azzal a szándékkal, hogy korigálja korábbi viselkedését, 1820-ban készített végrendeletében bátyjára hagyta mintegy 40 000 forintot érő nagyváradi házát. Igaz, Kazinczynak nem lehetett felhőtlen az öröme, hiszen a házzal együtt tetemes, 27 000 forintnyi adósságot is örökölt 1824. április 30-án elhunyt öccsétől.⁶¹

Kazinczy autobiografikus írásaiban megteremtett személyiségének egyik fontos jellemzője tehát a „gorombának gorombán nem felelek” magatartás. Egyik-másik szöveghelyen László rideg, elutasító viselkedésével kapcsolatban fogalmazott így: „Azt én szép kevélységgel de ingerlés nélkül tűrém. A’ bolondot futni kell hagyni.”⁶² Józsefről pedig ezt olvashatjuk: „Példátlan békességgel tűrtem az Öcsém dühösségeit, gorombaságát”.⁶³ Mint ahogy Bodrogi Ferenc Máté Kazinczy-monográfiájában fogalmazott: a nagy részben a shaftesburyánus arisztoszfelfogáson alapuló „sztoikus mértéktartó életmódra, az erkölcsi igényességre apelláló úriemberhez illő méltóságos viselkedésre (self-control) Kazinczy önéírásaiban számtalan példát találunk”.⁶⁴ Ez talán leglátványosabban a már említett, június 27-i „nagyjelenetben” mutatkozik meg, mely kétféleképpen is lejegyzésre került. Az egyik változatban ez olvasható: „Dél-után Józsi érkezik és szabad kiömlést enged a’ maga paraszt erkölcsének ’s gaz lelkének. Én az ő szitkaira csak feleltem: Nekem nincs fegyverem goromba ellen, ’s míg ő fél óráig önti a’ maga

59 Uo., 312.

60 Uo.

61 A testamentumban Dienes úgy rendelkezett, amennyiben Ferenc nem tart igényt a házra, azt az általános örökösének megjelölt Gordánné és közös gyermekeik kapják meg. Ők kötelesek voltak a ház eladásából befolyó pénzből az adósságot kiegyenlíteni, a fennmaradó összeget pedig Ferencnek átadni. A levelezésből tudható, Ferenc ez utóbbi megoldást választotta: a ház jóval áron alul, 12 000 forintért lett gróf Haller János tulajdona, ez az összeg pedig az adósságok kiegyenlítését sem fedezte. Lásd minderről például: Kazinczy Ferenc – Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1824. október 3., in *KazLev*, 19:211; Kazinczy Ferenc – Kazinczy Klárának, [Széphalom], 1825. február 23., in *KazLev*, 19:293.

62 KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 317.

63 Uo., 137.

64 BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve: Egy önreprezentáció diszkurzív háttere*, Csonkai könyvtár 51 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 296.

szitkait, fenyegetéseit, én egész phlegmával levelet írok.⁶⁵ A bővebb leírás még élesebben állítja szembe az indulatai által vezérelt, testvérét gyalázó Józsefet és a méltóságát megőrző, önmagát fegyvelmező Kazinczyt, aki a legnehezebb pillanatokban is képes a tökéletes koncentrációra az írás gyakorlata által:

József öcsém nekem valamelly gorombaságot tett, de a' mellyre többé nem emlékezem. Csak arra emlékezem, hogy azt feleltem reá, hogy goromba mondásra nekem nincs feleletem. 'S ezzel felköltem, 's a' szomszéd szobában olly helyt, a' hová az anyám az ágyából nézhetett, széket fogtam, elővettem író-szerszámomat, egyik lábomat, a' másikon által vetettem 's az alatt, míg József öcsém velem a' legirtóztatóbb dolgokat hallattatta, egy levelet irtam valamelly Rézmetszőnek olly phlegmával, olly csendességgel, melyet most magam is csudálok, mert a' levélben egy correctura sincs.⁶⁶

A Kazinczy önéletrajzi szövegeiben megjelenő személyiség tehát a habitusától alapvetően idegen közegben is képes volt egy összpontosítást igénylő szellemi tevékenység által megőrizni méltóságát és integritását. Kazinczy ezen magatartását azonban József nem tudta dekódolni, s azt gyávaságként értelmezte. Fél évvel később egy újabb családi veszekedés alkalmával Kazinczy nem rettent meg attól, hogy öccsét galléron ragadjja. Ám, mint ahogy a leírás sugallja, itt sem pusztán indulatai vezérelték, hanem annak demonstrálása, hogy júniusi viselkedése nem gyávaságból fakadt: „Nekem csak az a szándékom, hogy éreztessen velem, hogy a' nem-motszanás nem ijedés vala”. Ugyanilyen kettősség jelenik meg anyjával való viszonyában: engedelmes, tisztelettudó fiú, aki azonban az igaztalan bánásmódot és vádakat önérzetesen visszautasítja:

Melly rettenetes dolog az, hogy Asszonyám azt hiszi, hogy Anyának, az anyai nevezet just ad arra, hogy gyermekével keménységeket, 's igazságtalan vádakat hallasson! A' gyermek az atya vagy anya elragadtatását, indulatját, haragját, emberiségét, kimélő 's elhallgató tisztelettel tartozik ugyan nézni; de végre őt is elragadhatja az emberiség, mert ő is érző teremtés; 's akkor osztán nem elég azt mondani, szenvedd, mert én születelek! A' kötelességek kölcsönösök, az Atyák a' magok gyermekeiknek kegyességgel, kiméléssel tartoznak: a' gyermekek tisztelettel 's hűséggel az atyáknak. A' hol megbomlik a' kötél, az vádolja magát, a' ki feloldoztatta.⁶⁷

A testvérek közötti viszonyt azonban nem csak Ferenc helyzete árnyékolta be. Komoly megütközést keltett 1806-ban László házassága, aki a leírások szerint egy nem túl előnyös külsejű örmény leányt vett el Lukács Franciska személyében. A híre s mindenekelőtt a leendő feleség örmény származására nagybátyjuk, Kazinczy Péter meglehetősen tömörséggel így reagált: „Kurvanyja”.⁶⁸ Kazinczy pedig a szűkebb és tágabb családban

65 KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, 204.

66 Uo., 129.

67 Uo., 145.

68 Uo., 220.

is megdöbbenést keltő esemény hallatán diáriumában Lászlóval kapcsolatban megjegyezte:

Az Isteni Gondviselés nekem szép satisfactiót nyujta, mondám. Ő vala az, a' ki 1804-ben, tavasszal Regmeczre ment, és az Anyámat tűzbe hozta, 's azt a' gyanút, hogy szobaleányt akarok venni, készítette; 's íme én úgy házasodtam, hogy nem kell pirúlnunk miatta, ő pedig úgy, hogy a' Jók fejet csóválva hallják.⁶⁹

Ugyanakkor már jóval Ferenc letartóztatása előtt éket vert a családtagok közé Dienesnek Klobusiczky Antalné Pruszkay Antóniával folytatott házasságtörő viszonya:

Itt csak rövideden említem, hogy Dienes, Biharban vévén szolgálatot, nem vala spectátora 's mindennapi tanúja azoknak a' mik ezen a' földön történtek, beszéltek; 's már akkor egy semmire-való asszony' lánczaiba keveredvén, valamit az neki sugallott, azt jóvá hagyá. Ez a' bécsi születésű undok asszony érzéketlen vala azok eránt a' miket mi igenebben érzettünk talán mint illett volna, 's érzéketlenné tette Dienest is. Ez maga egy kis egyenletlenséget szülhete közöttünk, de a' mi nem ment volna ennyire mint ment, ha D. a' világot ezen ocsmány commercium által maga ellen nem ingerlette 's tölünk, hogy mi ezt még gyönyörködve nézzük, nem kívánta volna.⁷⁰

Julianna és különösen Zsuzsanna, ha csak Dienes kedvéért is, de barátságába fogadta az asszonyt, édesanyjuk azonban kerülni akart minden vele való érintkezést. Mikor Váradon egy bál alkalmával Bossányi Zsuzsanna elhárította Pruszkay Antónia közeledését, a nő egy Ferenchez írt levelében „magyar gorombasággal” vádolta édesanyjukat, s valamiféle közbenjárásra akarta megkérni őt. Ferenc válaszában azonban anyja védelmére kelt: „Én vissza írtam mint fiú és mint a' ki a' magyar gorombaság-ot el nem nyelheté, 's kértem, hogy végye tekintetbe, hogy egy Anya az effélét nem nézheti hidegen, midőn még az egészen-idegen is botránkozva nézi 's hallja.”⁷¹ Kazinczy feljegyzéséből úgy tűnik, Dienes nem tudta megbocsátani bátyja anyjuk és a „magyar erkölcsök” melletti kiállását, morális fenntartásait, s emiatt már jóval a letartóztatása előtt elhidegült tőle.

A birtokosztály

Bossányi Zsuzsanna 1812 novemberében halt meg, a következő év áprilisában végrehajtott osztály szerint

Abauj, Zemplény, Szabolcs, Bihar, heves és Nógrád Vármegyékben fekvő jószágaink úgy osztattanak-fel, hogy lakásom nekem Széphalmon, Dienes öcsémnek, Krainikné és Pé-

69 Uo., 225.

70 Uo., 255.

71 Uo., 257.

chyné húgaimnak Semlyénben, Juliánának és Józsefnek Regmeczen, Miklósnak Semlyénben vagy Pászthón essék.⁷²

A több vármegyében szétszórta fekvő családi birtokot tehát hét testvér között kellett felosztani, mert Kazinczy László ekkor már nem élt. A mintegy öt hónapig tartó folyamat során a testvérek Péchy Imre és Domokos Lőrinc közvetítésével az eredeti végrendelet helyett új osztályban állapodtak meg, amely megerősítette Kazinczy Ferenc jogait Széphalom vonatkozásában.⁷³ Kazinczy többéves küzdelem lezárásaként értékelte a történéseket. Berzsényi Dánielhez írt levelében így fogalmazott: „Most osztályunk készületei minden időmet elfogják. 54dik esztendejében életemnek emancipálódtam, nem az én jó Anyámnak, hanem egy gonosz és alacsony lelkű öcsémnek, ki hogy ne bánthassék, az Anyám leple alá vonta magát, Sklávságából.”⁷⁴ A lassan ötvenes évei közepén járó Kazinczy által megkonstruált élettörténet eme bő tíz évét lezáró időszak kulcsmozzanata tehát az emancipálódás, a Józsefnek való alávetettségből való szabadulás s egy továbbra is anyagi nehézségekkel és testvérkonfliktusokkal terhelt, de független lét kezdete. Alávetettségét nemcsak igazságtalannak, de mint arra más helyen maga is utalt, a természet rendjével ellentétesnek tartotta, hiszen a fogságból való visszatérése után még hosszú ideig nem tölthette be azt a szerepet és pozíciót, amely az elsőszülött fiút a késő rendiség időszakában egy tekintélyes köznemesi családban hagyományosan megilletett.

Szijártó M. István szerint a 18. századi nemesi famíliák esetében a föld birtoklásának kérdése meghatározó jelentőséggel bírt: a közös örökség azonban a családtagok között nem együttműködést alakított ki, sokkal inkább konfliktusokat generált.⁷⁵ Kazinczy Ferenc, aki elmondása szerint felesége családjával évtizedeken keresztül szeretetteljes kapcsolatban állt, apósa 1810-ben bekövetkezett halála után csaknem húsz évig tartó pereskedésbe bonyolódott sógorával, Török Józseffel, aki megtagadta húga örökségének kiadását.⁷⁶ Minden bizonnyal igaza lehet tehát Szijártó M. Istvánnak, aki a nemesi családot a korszakban a társadalmi konfliktusok melegágyának tekintette,⁷⁷ olyan közegnek – tesszük hozzá –, ahol a személyes szimpátiát, vonzalmat, megbecsülést felülírta a vagyon felosztása és megtartása körüli küzdelem.

Ezt példázza Kazinczy életének ebben a tanulmányban rekonstruált időszaka is.

72 Uo., 166.

73 Váczy János, „Bevezetés”, in *KazLev*, 10:XXX.

74 Kazinczy Ferenc – Berzsényi Dánielnek, Széphalom, 1813. január 18., in *KazLev*, 10:227.

75 SZIJÁRTÓ, „Nemes nők...”, 56.

76 VÖLGYESI Orsolya, „A gazdálkodó költő: Kisfaludy Sándor gazdasági följegyzései”, in VÖLGYESI Orsolya, *Írók, szerepek, stratégiák*, 177–180 (Budapest: Ráció Kiadó, 2010), 180.

77 SZIJÁRTÓ, „Nemes nők...”, 56.

„Bár együtt lehetnénk most, a midőn életünk legszebb napjait éljük!”

Radnóti Miklós szüleinek nyomában

KRÄHLING Edit

MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, főkönyvtáros

ORCID: 0009-0009-0547-3230

“Would that we could be together now, in the best days of our lives!”

Tracing RADNÓTI Miklós’s parents

Abstract | RADNÓTI Miklós’s literary bequest is preserved in the Manuscript Department of the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences. The bequest includes letters written by the poet’s mother, GROSZ Ilona, in 1908 and 1909 to her fiancé and future husband, GLATTER Jakab, a commercial traveller, during his trips to the countryside. The addresses of the letters indicate the stations in southern Transdanubia where GLATTER stayed and where he received them.

Very little is known about RADNÓTI’s parents from the scant documentary material that has survived. However, when reading the letters, the sparse registry records come to life: the recurring themes reveal some of the important events of the couple’s life together over one and a half years: the engagement, the search for an apartment, the organisation of the household, the reasonable use of financial resources, and finally the excitement and physical and psychological difficulties of waiting for a child. Illustrated with a rich selection of quotations from the letters, we follow the lives of RADNÓTI Miklós’s parents up to the poignant last letter to Bonyhád.

Keywords | letters of GROSZ Ilona, GLATTER Jakab, bequest of RADNÓTI Miklós, documentary material, 20th-century Hungarian literature

Radnóti Miklós hagyatékát 2008 óta özvegye, Gyarmati Fanni ajándékozása jóvoltából a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára őrzi.¹ A hagyatékot a kéziratárban hosszú ideje kialakult rendben dolgoztuk fel, és alakítottuk ki tematikus csoportjait. Ezek közül legfontosabbak Radnóti műveinek, műfordításainak kéziratai, valamint köteteinek első kiadásai. De itt vannak személyi iratai, továbbá a magánemberi és költői működésével kapcsolatos iratok is. Külön tartjuk nyilván a kerestetésével és halálával kapcsolatos iratcsomót, mellette pedig az abdai tömegsírból előkerült, az utolsó munkaszolgálatban is magánál hordott dokumentumokat és az ott írt verseket (köztük a *Bori noteszt*).² Rendkívül értékes anyag Radnóti megmaradt levelezése is,³ melynek legnagyobb részét a feleségével váltott több mint ezeröttszáz levél teszi ki. Feldolgoztuk újságkivágat-gyűjteményét és a róla készült fotókat,⁴ továbbá az emlékezetével kapcsolatos dokumentumokat és műveket, melyeket özvegye gyűjtött össze, és tett a hagyatékhoz, illetve a költő műveinek kiadásával kapcsolatos kiadói levelezést is. A hagyatékban fennmaradt egy Radnóti családjára vonatkozó szerény iratcsomó és néhány fotó, illetve – másokéi mellett – féltestvére, Erdélyi Ágnes műveinek kéziratai is.⁵ Az anyag minden egyes darabjáról elektronikus katalóguscédula,⁶ a teljes egészről (özvegye, Gyarmati Fanni hagyatékával egyetemben)⁷ pedig nyomtatott katalógus készült,⁸ amely a hagyaték mint egység áttekintését, az egyes iratok egymással való összefüggéseinek feltárását is lehetővé teszi.

-
- 1 A hagyaték Kézirattárba kerüléséről, fontosabb darabjairól, előzetes feldolgozásáról, fotókkal bőven illusztrálva, lásd az MTA KIK Radnóti-honlapját, mely a költő születésének századik évfordulójára Babus Antal által rendezett kiállítás alapján készült: „Ő, költő, tisztán élj te most...” Száz éve született Radnóti Miklós. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiállítása, 2009. május 5. – június 5. Hozzáférés: 2024.02.16, <http://radnoti.mtak.hu/>
 - 2 Legújabb kiadását, mely a *Bori notesz* lapjairól, illetve a többi iratról készült fényképek mellett a versek szövegének átiratát is tartalmazza, lásd RADNÓTI Miklós, *Bori notesz – abdai dokumentumok*, szerk., tan., FERENCZ Győző (Budapest: Helikon kiadó – MTA KIK, 2017).
 - 3 Radnóti Miklós levelezésének első kötete azokat a leveleket öleli fel, melyeket a költő nem a feleségével váltott. Lásd BÍRÓ-BALOGH Tamás, szerk., *Különbén magyar költő vagyok. Radnóti Miklós levelezése I.* (Budapest: Jaffa Kiadó, 2017).
 - 4 A hagyatékban őrzött képekből készült fényképalbumot lásd KRÄHLING Edit, szerk., *Árnyékban és fény vagy. A Radnóti házaspár fényképei* (Budapest: Jaffa Kiadó, 2016).
 - 5 ERDÉLYI Ágnes, *Arckép szavakból. Összegyűjtött írások*, szerk., tan. BÍRÓ-BALOGH Tamás (Budapest: Jaffa Kiadó, 2020).
 - 6 Kereshetők az MTA KIK elektronikus katalógusában, hozzáférés: 2024.02.16, https://konyvtar.mta.hu/index.php?name=v_4
 - 7 Gyarmati Fanni hagyatékának legjelentősebb darabja a házasságuk éve alatt vezetett napló, lásd RADNÓTI MIKLÓSNÉ Gyarmati Fanni, *Napló 1935–1946*, szerk. FERENCZ Győző és NAGY Zsejke, tan. FERENCZ Győző, 2 kötet. (Budapest: Jaffa Kiadó, 2014).
 - 8 KRÄHLING Edit, *Radnóti Miklós és Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában*, 2 kötet., Az MTA KIK Kézirattárának katalógusai 26 (Budapest: MTA KIK, 2021).

Mielőtt a hagyaték a későbbi őrzőhelyére került volna, még az özvegy otthonában – az újlipótvárosi Pozsonyi út 1. számú házában lakásában, ahol férjével egész közös életüket leélték, és ahol Gyarmati Fanni haláláig, 2014-ig lakott – részleteiben megismerhette Ferencz Győző, Radnóti monográfusa. A költő életéről és művészetéről írt kritikái életrajzában a hagyaték sok darabját irodalomtörténeti kontextusba helyezte, a költő életeseeményeinek, művészi felfogásának, alkotói működésének megvilágítására gyakran idézte is.⁹ Összefoglalta mindazt, amit Radnóti Miklós édesapjáról, Glatter Jakabról, illetve Radnóti Miklós születésének tragikus körülményeiről az iratok alapján tudni lehetett. Hogy édesanyja, Grosz Ilona ikreket szült, és hogy ikertestvére és anyja meghalt a szülésben, a költő csak apja halála után, 1921-ben, 11 évesen tudta meg, amikor szeretett mostohaanyja, Molnár Ilona, és féltestvére, Glatter (később Erdélyi) Ágnes hazaköltöztek Nagyváradra, és a család, amelyben addig élt, felbomlott. A kisfiú teljesen elárvulva édesanyja nagynénjeire, Ilka és Ernesztin nénire maradt, gyámja pedig nagybátyja, édesanyjának testvére, Grosz Dezső lett. Születésének traumája a költőt egész életében foglalkoztatta.

A családra vonatkozó anyagban a hivatalos iratok és néhány fénykép mellett fennmaradtak Radnóti édesanyjának személyes jellegű dokumentumai: emlékkönyve és levelei is. Glatteréknál a bonyolult viszonyok miatt a családi emlékezet nem vagy másképpen működött, mintha minden ép maradt volna; ezért különösen fontosak ezek a levelek, hiszen a hivatalos iratokból kiolvasható szikár életrajzi adatok és a szórványos visszaemlékezések mellett valamivel többet, személyesebbet is elárulnak írójukról, Grosz Ilonáról és férjéről, Glatter Jakabról, Radnóti szüleiről. Ha figyelmesen olvassuk őket, némi bepillantást nyerhetünk kapcsolatukba, családi és rokoni, ismerősi körükbe, egzisztenciális viszonyaikba és általában abba a mikrovilágba, amelybe születendő gyermeküket várták. E dolgozatban Grosz Ilona leveleinek jellemző és visszatérő témáit egymás mellé rendezve követjük nyomon Radnóti Miklós szülei életének néhány állomását eljegyzésüktől fiuk megszületéséig tartó nem egészen másfél esztendőn keresztül.

A Radnóti-hagyatékban a költő szüleiről és távolabbi felmenőiről őrzött dokumentumok nagy része, mint említettük, anyakönyvi kivonat,¹⁰ melyeket ő maga igényelt az egyenes- és oldalági felmenői születése szerinti hitközségektől, Rimaszécsről, Vácra, Szendrőről, Rimaszombatból és Rozsnyóról, hogy különféle ügyekkel kapcsolatban benyújtsa a hatóságoknak. A legtöbb iratot 1939-ben és 1940-ben kivonatolták az anyakönyvekből: beszerzésük – az 1938. évi XIX. tc. értelmében – a választójog feltételeként

9 FERENCZ Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*, 2. kiad., Osiris monográfiák (Budapest: Osiris kiadó, 2009).

10 Lásd a hagyatékban: Radnóti Miklós szüleinek anyakönyvi kivonatai, 1888–1934, MTA KIK Kézirattár, Ms 2662/87–91 (cikkünkben az Ms jelzéssel hivatkozott raktári számok kivétel nélkül az MTA KIK Kézirattárának gyűjteményére utalnak – az egyes jelzeteket az idézeteket követően, a főszövegben közöljük); Radnóti Miklós nagyszüleinek anyakönyvi kivonatai, 1939, Ms 2662/92–94; Radnóti Miklós apai nagybátyjainak anyakönyvi kivonatai, 1900–1940, Ms 2662/95–100; Radnóti Miklós felmenőinek anyakönyvi kivonatairól készült gépiratos másolatok, 1937–1939, Ms 2662/101–107.

az állampolgárság igazolására a szavazóigazolvány kiállításához,¹¹ voltaképpen már a zsidótörvények rendelkezései miatt vált szükségessé.¹²

A szüleit ábrázoló fényképek – mindössze 13 darab¹³ – között édesapjának néhány datálatlan portréfelvétele található, illetve édesanyjáról készült amatőr és műtermi felvételek; ez utóbbiak már mennyasszonysága idejéből, köztük a vőlegényének szóló sajátkezü ajánlással. E sorozat egyik felvétele második példányának kivágott részletét Radnóti magával vitte utolsó munkaszolgálatára a szerbiai Borba;¹⁴ a fénykép vele volt tragikus sorsának abdaki beteljesüléséig. Itt találták meg 1946 júniusában megrongálódott állapotban; így őrizte meg a költő özvegye a többi, a tömegsírbeli előkerült irat, levél és fotó mellett.¹⁵ A szülők házassága idejéből kettejükét ábrázoló műtermi felvétel fiuk hagyatékában nem maradt fenn. Két, amatőr készítette, datálatlan csoportképen viszont, nehezen azonosíthatóan, feltehetően családtagok és rokonok társaságában valószínűleg mindketten szerepelnek (Ms 2660/361–362).

Fényképein kívül édesanyjának emlékkönyve is fennmaradt. A kamaszlány – a bejegyzések tanúsága szerint – 12 éves korában¹⁶ kaphatta a királykék bársonykötésű kis könyvecskét, amelybe az illendő szokások szerint barátnői, illetve minden bizonnyal a rokon vagy közeli ismerős családokhoz tartozó fiatal emberek írtak, rajzoltak. A bejegyzések közül a legkorábbi 1893-ból, a legkésőbbi 1898-ból való. Legtöbbjük 1894–1896 között Budapesten kelt, de van néhány Vácott, illetve Budakeszin datált is. A Grosz családnak korábbi váci, majd fővárosi illetősége mellett valamilyen budakeszi kötődése is lehetett, ahogy ezt néhány, Grosz Ilonáról itt készített amatőr felvétel is mutatja (Ms 2660/355–356 és 360).¹⁷ A köszöntő versikék között – mint legkorabbit – megtaláljuk öccsét, Grosz Dezsőt, de későbbi férjét, Glatter Jakabét hiába keressük. Az emlékkönyv legkésőbbi bejegyzése 1898. február 14-éről, Surányi Ernőtől való. Ebben az

11 Gyarmati Fanni *Naplójában* így ír erről: „Ők [Gömöri Pál és családja, Radnóti apai ági rokonai] is biztosan lázasan keresik az ősi dokumentumokat a választások miatt. Mi van a városban, teljes örület és anarchia. Fejlesztve kutatnak az emberek az irataik után, és nyomoznak egyénien és a hitközség megszervezett önkéntes akciója által. Az előjáróságokon hajnaltól kezdődik a sortállás, hogy megkapják a választójogot. A kapu alatt, a lépcsőfeljártnál a minden arra menéskor újra meg újra pofonvágó tábla: »A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalása ellen hozott törvények kivonata a választójogra vonatkozóan.« – Irtózatos. A házmester egy bejelentőlapot igazol, amelyben zsidónak vallom magam, és így tovább. És még nincs vége, a legválogatottabb inkvizíciós kínzások jönnek. Csak összeszedni hamar az iratokat. Remélem, nekünk minden megvan, de beleköthetnek abba is, hogy néhol a nevek változtatban fordulnak elő, az akkori felületes feljegyzések szerint.” RADNÓTINÉ, *Napló*, 1:405 (1939. május 9-i bejegyzés).

„Így megy ez, előttem talán negyven ember közül kettő-három kaphatta meg a szavazójogosultságot, és már egy hete állnak ezek és ezek, órákig, félnapokon keresztül, hogy elintézzék a dolgot. Mindenki arról beszél, hogy ez a választójog lesz a legközelebbi esetleges jogfosztás kiindulópontja.” Uo., 408 (1939. május 21-i bejegyzés).

12 FERENCZ, *Radnóti Miklós élete...*, 444–445.

13 Radnóti Miklós szüleit ábrázoló fotók a hagyatékban: Ms 350–362.

14 A hagyatékban az eredeti felvétel: Ms 2660/357; a rongálódott részlet: Ms 2645/51.

15 FERENCZ, *Radnóti Miklós élete...*, 712–719, különösen 719; RADNÓTI, *Bori notesz...*, 105; KRÄHLING, *Árnyékban...*, 290 (271. sz. kép).

16 Grosz Ilona 1881. április 18-án született Vácott. Születési anyakönyvi kivonatát lásd Ms 2662/89.

17 Az utóbbit lásd KRÄHLING, *Árnyékban...*, 307 (280. sz. kép).

évben más nem is írt a könyvecskébe. Grosz Ilona néhány hét múlva betöltötte tizenhetedik évét: nem elképzelhető, hogy a fiatalembernek komolyabb szándékai (vagy a fiatal lánynak álmái) is lehettek, a bejegyzés mellett ugyanis világoskék szalaggal átkötött, lepréselt virág maradt meg (a másik oldalon látható lenyomata mutatja, hogy az itt olvasható bejegyzés mellett őrizték). Ha volt is szándék vagy álom, nem teljesedett be. Grosz Ilonáról lánykorából nem tudunk semmi egyebet; a hagyatékából csak annyi derül ki, hogy 1907-ben, 26 évesen menyasszonya a nála hét évvel idősebb Glatter Jakabnak.¹⁸ Az akkori viszonyok között a jegyespár nem számított fiatalnak. Házasságukat 1908. március 22-én kötötték Budapesten.¹⁹

Radnóti Miklós a hivatalos iratokon, fényképeken és az emlékkönyvön kívül megörökölt és megőrzött 29 levelet (Ms 2662/120–149), melyeket édesanyja a jegyessége és házassága alatt Glatter Jakabnak írt. A továbbiakban figyelmünket e leveleknek szenteljük.

A Radnóti-hagyatékról készült katalógusban a levelekről szóló szabványos leírás nem sok érdekességet tartogat, hiszen az iratoknak szokás szerint a keletkezési helyét tüntetjük fel, a levélíró pedig minden levelet Budapestről küldött. A borítékok címzéséről azonban leolvasható, hogy címzettjük, Glatter Jakab, aki kereskedelmi utazó volt, éppen merre járt. A leveleket ugyanis ezeken az útjain kapta menyasszonyától, később feleségétől, mindig arra a címre, ahol megszállt. Útjai a Dunántúl déli részére, Baranya, Tolna és Somogy, néha Zala megyébe vezettek, időnként a mai Magyarország határain túlra is. A leveleket a következő településeken és időpontokban kapta kézhez:

120. **Bonyhád**, Erdős szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1908. jan. 1.; kézbesítési bélyegző nincs.

121. **Szigetvár**, tek. Kobza Károly úr címén. Feladási bélyegző: Budapest, 1908. jan. 4.; kézbesítési bélyegző: Szigetvár, 1908. jan. 5.

122. **Nagy-Kanizsa**, Szarvas szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1908. jan. 5.; kézbesítési bélyegző: Nagykanizsa, 1908. jan. 6.

123. **Nagy-Kanizsa**, Szarvas szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1908. jan. 7.; kézbesítési bélyegző: Nagykanizsa, 1908. jan. 8.

124. **Nagy-Atád**, t. Feigelstok Zsigmond úr czimén. Feladási bélyegző: Budapest, 1908. jan. 8.; a kézbesítési bélyegző elmosódott.

125. **Zala-Egerszeg**, Bárány szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1908. jan. 13.; kézbesítési bélyegző: Zalaegerszeg, 1908. jan. 14.

126. **Szegzárd**, Szegzárd-szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1908. jan. 24.; a kézbesítési bélyegző hiányzik.

127. **Herczegszöllös**, Baranya megye, t. Tauszig Gábor úr czimén. Feladási bélyegző: Budapest, 1908. jan. 31.; kézbesítési bélyegző: Herczegszöllös, 1908. febr. 2.

128. **Kiskunhalas**, Városi szálloda. Feladó nélkül; feladási bélyegző: Budapest, 1908. febr. 13.; kézbesítési bélyegző: Kiskunhalas, 1908. febr. 14.

18 A Glatter Jakab születési évszáma körüli bizonytalanságról lásd FERENCZ, *Radnóti Miklós élete...*, 20.

19 Házassági anyakönyvi kivonatukat lásd Ms 2662/90.

129. **Zombor**, Vadászkiirt szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1908. febr. 17.; kézbesítési bélyegző: Zombor, 1908. febr. 17.
130. **Szombathely**, Kovács szálloda. Feladási bélyegző: 1908. dec. 30; kézbesítési bélyegző: Szombathely, 1908. dec. 31.
131. Megcímzett boríték nélkül, keltezés nélkül [1909. jan. első napjai k.]
132. **Mura Szombat**, Dobrai szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. jan. 4.; kézbesítési bélyegző nincs.
133. Megcímzett boríték nélkül, keltezés nélkül [1909. jan. 9.]
134. **Tapolca**, Eibenschütz szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. jan. 14.; kézbesítési bélyegző: Tapolca, 1909. jan. 15.
135. **Zala.Szent.Gróth**, Morgenstern kávéház. Feladási bélyegző elmosódott, kézbesítési bélyegző: Zalaszentgrót, 1909. jan. 18.
136. **Mária-Kéménd**, Baranya megye, t. Fridmann Dezső úr czimén. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. jan. 25; kézbesítési bélyegző: Máriakéménd, 1909. jan. 26.
137. **[Dombóvár]**, Neuwirth szálló. D. [távirati rövidítés, feloldása: „Sürgös”]. Feladó hivatal: Budapest 53. Feladás ideje: 1909. jan. 26 k.; kézbesítési bélyegző: Dombóvár, 1909. jan. 2[6.]
138. **Siklos**, Pelikán szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. jan. 26.; a kézbesítési bélyegző elmosódott]
139. **Szegszárd**, Szegszárd szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. febr. 1.; kézbesítési bélyegző: Szegszárd, 1909. febr. 2.
140. **Bonyhád**, Walter szálloda [áthúzott címzés] – **Pécs**, Hottel Nádor [javított címzés, idegen kéz írásával]. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. febr. 3.; kézbesítési bélyegző: [Bonyhád, 1909. febr. 4., illetve Pécs [a dátum elmosódott]]. A levelet feltehetőleg továbbküldték Glatter Jakab után következő állomására, Pécsre.
141. **Hercegszöllős**, tek. Tauszig Gábor úr czimén. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. febr. 4.; kézbesítési bélyegző: Hercegszöllős, a dátum elmosódott.
142. **Pincehely**, Löwi szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. febr. 8.; kézbesítési bélyegző nincs.
143. **Pécs**, Nádor szálloda. Levelezőlap. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. ápr. 26.; kézbesítési bélyegző: Pécs, 1909. ápr. 28(?), kissé elmosódott.
144. **Pécs**, Nádor szálloda. Levelezőlap. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. ápr. 27.; kézbesítési bélyegző: Pécs, a dátum elmosódott.
145. Megcímzett boríték nélkül, az Adler és Bauer cég fejléces papírján. H.n., 1909. ápr. 28.
146. **Mohács**, Schwartz szálloda. Levelezőlap. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. ápr. [2]9; a kézbesítési bélyegző elmosódott.
147. **Bonyhád**, Walter szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. máj. 3.; kézbesítési bélyegző: [B]onyhád, a többi része a dátummal együtt elmosódott.
148. **Bonyhád**, Walter szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. máj. 4.; kézbesítési bélyegző: [B]onyhá[d], a töbi része a dátummal együtt hiányzik. Az Adler és Bauer cég borítékjában és fejléces papírján. Mellette eredeti fénykép.

A borítékok címzéséből és a feladási, illetve kézbesítési bélyegzőkből, továbbá a levelek datálásából három hosszabb időszak rajzolódik ki, amikor Glatter Jakab vidéki kiszálláson volt: 1908. január 1. – február 17. között a Bonyhád–Szigetvár–Nagykanizsa–Nagyatád–Zalaegerszeg–Szekszárd–Hercegszöllős (ma Kneževi Vinogradi Horvátországban, a Drávaszögben)–Kiskunhalas–Zombor útvonalon. A levelek legfőbb témája ekkor a hivatalos eljegyzés megszervezése, illetve a lakáskeresés volt.

Ebben az évben, ha volt is több útja, levelek ezekről nem maradtak fenn. Legközelebb az év végén utazott el: második, levelekkel dokumentált kiszállása 1908. dec. 30. – 1909. február 8. között a Szombathely–Muraszombat–Tapolca–Zalaszentgrót–Mária-kéménd–Dombóvár–Siklós–Szekszárd–Bonyhád–Pécs–Hercegszöllős–Pincehely utat ölelte fel. (Az összes állomáshely sajnos nem állapítható meg, mivel e csoportban több, boríték és címzés nélküli levél is van.) Felesége ekkor már gyermeküket várta. A levelekben főként a napi dolgok, munkával és anyagiakkal kapcsolatos ügyek, illetve a közeli és távolabbi rokonságról, környezetről szóló tudomások, olykor pletykák szerepelnek, de már a másállapottal kapcsolatos izgalom, olykor kellemetlenségek is hangot kapnak.

Néhány hét múlva, 1909. április 26. – május 4. között Glatter Jakab ismét útra kelt, ekkor a Pécs–Mohács–Bonyhád vonalat járta be. Felesége terhessége ekkor már előrehaladott állapotban volt, így a levelek témái között az ő hogylétével, illetve a férje távollétével kapcsolatos kesergés, az orvos, majd a „doktor kisasszony” tanácsai is szerepelnek. Glatter Jakab utolsó vidéki útja a család számára meghatározó, tragikus véget ért.

A levélváltás²⁰ a jegyes- majd házaspár között úgy zajlott, hogy Glatter Jakab az első állomáshelyéről értesítette Grosz Ilonát, hol fog megszállni legközelebb, hova írjon. A levelekre való várakozás, vagy hogy soraik időnként elkerülnek egymást, a pár között rendszeres téma volt. Az első levélben, 1908. január 1-jén, Bonyhádra címezve:

Türelmetlenül várt leveledet csak ma, szerdán este kaptam meg, a mely tudom, nem a te hibád. Ilyenkor, új év alkalmával bizony nem hordják ki pontosan a leveleket. De én első pillanatban nem gondoltam arra, csak vártam, lestem az én aranyos vőlegényem levelét, de hiába. [...] Mikor elmentél vasárnap, bizony nagyon rosszul esett, bár szegyenlem bevallani, pityeregtem is egy kicsit.” (Ms 2662/120)²¹

A következő levélben, január 4-én, Szigetvárra címezve: „Ma reggel egyszerre két levelet kaptam tőled, a melyeknek elképzelheted, mennyire örültem. Én szívesen írnék neked naponta, de hát címet nem tudok.” (Ms 2662/121) Másnap, január 5-én, Nagykanizsára címezve:

Most kaptam meg k. leveled d. i. 12 óra kor és daczára annak hogy keddre várod válszom, én rögtön írok. Hisz örülök ha írhatok neked édesem! és igazán roppant bánt,

20 Glatter Jakab Grosz Ilonának szóló levelei Radnóti Miklós hagyatékában sajnos nem maradtak fenn.

21 Grosz Ilona leveleit betűhív átirásban közöljük, apróbb pontatlanságait, helyesírási hibáit nem javítottuk ki. Az értelemzavaró vagy hiányos szavakat, ha szükséges, szögletes zárójelben helyesbítjük.

hogy oly nehezen kapod az én leveleimet. Én rögtön válaszolok a mint megkapom édes leveled, de hozzám mindig elkésve jön, a miről se te, sem én nem tehetünk. Minden reggel lesem a postást, és ha van levél, már az első emelettől mutattja fel. – Tegnap, mikor két levelet hozott egyszerre, annyira örültem, rohantam be a kis szobába anyuskámhoz, annyira meg ijedt, nem tudta mi történt velem. És mindig oly nagy az örömöm, ha tőled édesem levelet kapok. [...] Levelem, azt hiszem ez egyszer előbb fog megérkezni Nagy-Kanizsára, mint te. (Ms 2662/122)²²

A fennmaradt adatok alapján két alkalommal fordult elő, hogy levél és címzettje elkerülték egymást. A Siklóstra 1909. január 26-án küldött levélben Grosz Ilona így ír: „Mária Kéméndre írtam levelet, igen csodálkozom hogy nem kaptad meg. Kellemetlen is, mert a feladót nem írtam oda, és így más kezébe kerül.” Máskor az 1909. február 3-án Bonyhádra írt levél nem találta már ott a címzettjét, de a Walter szállodából továbbították Glatter Jakab után Pécsre. (Ms 2662/138 és 140)

Grosz Ilona szerette volna, ha Glatter Jakab vidéki kiszállásairól vasárnaponként hazatér. Erre korai leveleiben többször utal, például 1908. január 24-én is: „Édes aranyos Jaksikám! Már alig vártam címedet, hogy én is írhassek neked édesem. Nem képzelheted mennyire bosszantott a dolog, hogy vasárnap nem lehetél itt.” (Ms 2662/124) Az első utat Glatter Jakab végül egy alkalommal szakította meg, február első napjaiban, amikor – a Hercegszöllösön kézhez kapott levél után – eljegyzésére visszautazott Budapestre. Grosz Ilona ugyanakkor – különösen a későbbi levelekben – igyekezett megértő is lenni, és jegyesét/férjét a hétvégi felesleges hazautazások fáradalmaitól megkímélni:

Csak legyél nyugodt édes Jaksikám és türelmesen végezd a dolgodat. – Ha írtam is neked, hogy vártalak vasárnapra, azért én nem kívánok tőled ilyen áldozatot. Mert hát tényleg, ez nagy fáradságdba kerülne, és aztán nincs semmi értelme, mert csak szívfájdalmat okoznál nekem, ha ismét el mész. – Majd annál édesebb lesz a viszontlátás! (Ms 2662/124)²³

Feleségként már az is fontos neki, hogy férje jó üzleteket kössön: „Örülök drága apu-
lim hogy jól vagy és jó üzleteket csinálsz. A szerencse kísérjen mindenütt téged drága
életem!” (Ms 2662/133)²⁴ 1909 januárjának végén Glatter Jakab mindazonáltal rövid
időre mégis hazautazott. Ennek oka felesége rosszulléte lehetett, aminek elmúltát egy

22 Lásd még a következő levelekben: Nagykanizsára címzett levél, 1908. január 7. (Ms 2662/123), Nagyatádra címzett levél, 1908. január 8. (Ms 2662/124), Zalaegerszegre címzett levél, 1908. január 13. (Ms 2662/125), Szekszárdra címzett levél, 1908. január 24. (Ms 2662/126), Hercegszöllösre címzett levél, 1908. január 31. (Ms 2662/127), Kiskunhalasra címzett levél, 1908. február 13. (Ms 2662/128), Zomborba címzett levél, 1908. február 17. (Ms 2662/129), stb.

23 Nagyatádra címzett levél, 1908. január 8. Hasonlóan ír 1909. január 4-én Muraszombatba: „Ha vasárnap nagyon messze leszel, ne jöjj haza drága apukám, bár nehezen nélkülözlek, és már igen vágyodom utánad, de ha olyan fáradságos az út, inkább jöjj egy héttel később.” (Ms 2662/132).

24 Boríték és címzés nélküli levél, [1909. január 9.].

távirat, majd egy levél jelezte, mindkettő 1908. január 26-án kelt.²⁵ Az út ezután február elejétől Szekszárdon folytatódott. A harmadik, rövid baranyai kiszállás első hete (1909. április 26–29.) után Glatter Jakob a megbeszéltek szerint szombatra hazatért, majd útját a következő héten, május elején Bonyhádon folytatta. Felesége utolsó két levele ide, a Walter szállóba szól.

Glatter Jakob az Adler és Bauer cég²⁶ alkalmazottja, és a kereskedelmi utazók szövetségének tagja volt. Erre nemcsak a cég fejleces levélpapírja és borítékja utal, amelyen Grosz Ilona írt neki (Ms 2662/145 és 148), hanem a levelek szövege is: „Poldi bácsit tegnap megszólította főnököd az Adler, [...]” (Ms 2662/126) Adler Henrik kézműárkereskedése az V. kerületi Sas utcában működött. A cégnek több alkalmazottja is volt, akikről a levelekben is szó esik. A vidéki kereskedelmi út, ha fárasztöbb is, anyagilag mindenképpen előnyösebb volt. Ezen felül az alkalmazottak időnként keresetkiegészítést, béremelést is kaptak, amit az akkoriban szokásos szóhasználatnál „javításnak” hívtak.²⁷ Grosz Ilona 1908. január elsején így ír erről:

Hogy mindenről referáljak, az új év nagyon jól ütött be nálunk. – Dezső javítást kapott, amellyel igen meg van elégedve. Lajos²⁸ is kapott javítást. – Szóval, nekünk igen boldog új évünk van. – Neked kívánok édesem egy boldog és szerencsés új évet. A jó Isten neked teljesítsen mindent a mit kívánsz. (Ms 2662/120)

Völegénye válaszára 1908. január 5-én:

A mi a javítást illeti, ne bántson az téged aranyom és ne boszankodjál a miatt, ha nem is kaptál annyi javítást, a mennyire számítottál. – Majd meg segít bennünket az Isten! A fő, a megelégedés és a szeretett, és az meg lesz nálunk! ugye édesem? A te jövedelmedből szépen megélhetünk, és a menyire csak lehet, takarékosak leszünk. Minden törekvésem csak arra fog irányulni, hogy téged boldoggá tehesselek. – Poldi bácsi mindig számítgatja, hogy mennyi kell majd nekünk háztartásra, házbérre, adó és biztosításra. (Ms 2662/122)

A következő év elején, 1909. január első napjaiban szintén erről ír:

-
- 25 „Jól vagyok. Ilona.” Dombóvárra címzett távirat, 1909. január 2[6]. (Ms 2662/137) „Ma válaszoltam sürgönyödre fiam, miért vagy olyan türelmetlen? Hisz hál istennek már jobban vagyok, ma egész éjjel aludtam.” Siklósrára címzett levél, 1909. április 26. (Ms 2662/138).
- 26 A céget Adler Henrik és Bauer Ede 1890-ben alapították, később Adler Henrik lett az egyedüli tulajdonosa. Adler Henrik 1922-ben bekövetkezett halála után fivére, Adler Ignác vette át az üzletet. Lásd „Fizetési képzetlenségek”, *Magyar Kereskedők Lapja*, 50. évf. 8. sz., 1930. febr. 22., 10. Hozzáférés: 2024.02.16. *Cégmutató Budapest bejegyzett működő cégeiről 1921* (Budapest): „Adler és Bauer: (1890 XII/19–1917 1/10.) Cégb. Adler Henrik kézműárkereskedő. Cégv. Adler Ignác, Komor Arnold együttes cégvezetői jogosultsággal. Főt. Bp., V., Sas-utca 6 [...]” https://library.hungaricana.hu/hu/view/FszekCimNevTarak_26_028/?pg=0&layout=s
- 27 A „javítás” szó jelentéséhez lásd pl. a *Szeged c. napilap* 1923. április 15-i számának „A legujabb index” c. írását: https://library.hungaricana.hu/hu/view/Delmagyarország_1923_04/?pg=80&layout=s
- 28 Minden bizonnyal Richtman Lajos, Grosz Dezső tejtestvére, akinek egzisztenciája bizonytalan volt, és akiről ezért Grosz Dezső élete végéig gondoskodott. Radnóti az édesapja halála után tőle tudta meg, mi történt édesanyjával és öccsével az ő születésekor. Lásd FERENCZ, *Radnóti Miklós élete...*, 33.

Tegnap, aranyos apikám, igen kellemes napom volt. Délelőtt az üzletből elhozták a fizetésedet, és elképzeltetted meglepetésemet, midőn a borítékba 300 koronát látok. Nem is akartam hinni szemeimnek, mert egyáltalában nem számítottam arra. Látod drága életem, a jó Isten mindenben megsegít bennünket, most igazán nem panaszkodhatunk, 300 frt javítás, ez már igazán kellemes dolog. Szerettem volna veled együtt örülni aranyom! – Képzeltetted mamuska örömét, és Dezső meg pláne boldog! Ő bizony nincs nagyon meg elégedve a javításával, 40 korona minden negyed évben, az utazásról pedig szó sincsen. Lajos 20 k. javítást kapott. – Az 50 koronát apuskám külön tesztem a takarékbába, azon kívül 100 koronát. Adósságainkat megfizettem, Ilkának 100 k. mamusnak 60 k. doktornak 25 k. a hitközségi adó is meg van fizetve. (Ms 2662/131)

Az idézett sorokból az is kiderül, hogy az alkalmazottak között ekkor még ott volt Grosz Dezső, Ilona öccse is, aki néhány év múltán, 1914-ben Brück Jenővel közösen saját szabókellék- és béléssáru-kereskedést alapított,²⁹ amiről a *Magyar Kereskedők Lapja* is beszámolt.³⁰ A szakirodalomban közkeletű megállapítás szerint Glatzer Jakab Grosz Dezső cégének alkalmazottja volt.³¹ A későbbi évekre vonatkozóan lehetséges, hogy így volt, Radnóti szülei jegyességének és házasságának idején azonban még biztosan nem: a sógorok mindketten Adler Henrik kézműáru-kereskedésében dolgoztak.

A jegyespár házasságkötése idején nem volt fiatalnak mondható. Könnyen elképzeltető, hogy az ismeretség éppen Grosz Dezső révén jött létre. A zsidó közösségekben szokásos volt, hogy a fiatalokat összehozták, a kölcsönös vonzalom pedig később alakult ki közöttük. Erre a levelekben több közvetett utalást is találunk. Az 1908. január 1-jén kelt levélben Grosz Ilona így ír:

Édes drága Jaksikám! Már ezt a megszólítást nem is találom különösnek! – pedig de csodálkozom magamon, mert még soha nem voltam bizalmas senkivel, és egyáltalában még soha nem leveleztem, kivéve barátnőimet. – És hogy veled édesem oly gyorsan meg barátkoztam, jobban mondva meg szerettelek, ez igazán csoda. – Azt hiszem, hogy ha az eszünkre hallgattunk volna, már ez rég megtörténhetett volna! de mi vártunk, míg szívünk megszólal! ugye édes Jaksikám? ... – Nekünk nem is volt kellemetlen, az a tolakodó Prey Pál! én erre mindig kellemesen fogok vissza emlékezni. (Ms 2662/124)

Az 1908. január 5-én kelt levélben:

29 Grosz Dezső élete végéig büszke volt arra, hogy egzisztenciáját a maga erejéből teremtette meg. FERENCZ, *Radnóti Miklós élete...*, 22. Kívánsága szerint gyámfia, Radnóti a cégénél kapott volna állást. Ezért íratta be az első négy reálgimnáziumi év után felsőkereskedelmi iskolába, és küldte kereskedelmi érettségi után textilipari képzésre a csehországi Reichenbergbe (Liberec). Ezzel a karrierrel szakított Radnóti, mikor elérte gyámjánál, hogy egyetemre, magyar–francia szakra mehessen, vállalva a különböző érettségi nyűgjét is.

30 „Budapesti új cégek”, *Magyar Kereskedők Lapja*, 34. évf. 14. sz., 1914. április 4., 16, hozzáférés: 2024.02.16.
31 BARÓTI Dezső, *Kortárs útlevelére* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977) 14; FERENCZ, *Radnóti Miklós élete...*, 22.

Tegnap levelemben elfelejtettem megemlíteni, hogy midőn Gömöriéknel voltam, éppen tőled kaptak levelet, melyben írod, hogy boldog vagy. Elképzélheted örömüket. Mielőtt leved megjött, én beszéltem nekik az én boldogságomról, és mondtam, hogy nemcsak a jó Isten akarata volt, hogy mi egymásé legyünk, de ők is sokban hozzá járultak, különösen Margitka,³² ez az édes teremtés! – No de hálásak is leszünk iránta mindig! – ugye édes boldogságom? [...] Előbbi leveledben kérdezted, hogy mit tracsoltunk Lili barátnőmmel! Hát azt elképzélheted, hogy kiről beszéltem neki. – – Nem győzz eléggé csodálkozni, ezen a változáson. (Ms 2662/122)

Környezetük, a család és a munkatársak jegyesként tekintettek rájuk, ám Grosz Ilona édesanyja³³ és maga a menyasszony is szeretett volna hivatalos eljegyzést is tartani. 1908 elején írt leveleiben sürgeti, hogy jelöljék ki az időpontot, de Glatter Jakab kissé halasztaná a dolgot. Mivel az ő levelei nem maradtak fenn, érveit nem ismerjük. Grosz Ilona első levelében, 1908. január 1-jén így ír: „Mikor tartjuk meg eljegyzésünket? én már igen szeretném, miután tudom biztosan, hogy akkor láthatlak. – Határozzál édesem ez ügyben.” (Ms 2662/120) 1908. január 4-én:

Csütörtökön Margitkáéknál voltam, sokat, nagyon sokat beszélgettünk, és azt elképzélheted, hogy ők örülnek legjobban a mi boldogságunknak. Már ők is nagyon szeretnék eljegyzésünket, sőt Margitka tegnap kétszer telefonált, hogy nem e tudunk még biztosat. Vilus öcséd úgy gondolja, hogy az összes rokonaidat meghívjad. T.i. Linka néni felkérte Margitkát, hogy írja össze a rokonokat. Most nem tudom még, hogyan lesz, mert több mint hatvan személyes lenne. – Majd azt még meg beszéljük Poldi bácsival. De úgy látszik te elég időt engedsz arra, mert még nem is határoztaál. Nézd édes fiam, ez megtörténhetne akár a jövő héten is. – Engem minden oldalról gratulálnak, és ez egy kissé kellemetlen, a mennyiben még nyilvános eljegyzésünk nem volt. És mindannyian nagyon kívánnák ha ez mielőbb megtörténne. – Én miattam elmaradhatna az egész, mert én már a te menyasszonyod vagyok, de hát a rokonok miatt. És aztán tudod édesem, anyuskám úgy gondolja, hogy több kedvünk lenne a munkához. – Nekünk nagyon sok dolgunk van még az esküvőig. Anyuskám már egy kicsit nyugodtabb. Mindennap említünk téged! este mikor vacsoránál ülünk, mindig azt mondom, hogy milyen jó lenne, ha az én Jaksikám mellett ülnél! [...] Tehát aranyos Jaksikám, határozd vasárnapra az eljegyzést, azaz, hogy szombat estére. – Már igazán jó lenne túl esni ezen is. – De akkor édesem rögtön írdál.” (Ms 2662/121)

32 Schwarz Margit, Glatter Jakab legfiatalabb testvérének, Glatter [Gömöri] Vilmos állatorvosnak a felesége. Lásd FERENCZ, *Radnóti Miklós élete...*, 20.

33 Grosz Ilona édesapja, Grosz Móric ekkor már nem élt; rá való utalás az ekkori levelekben nem szerepel, Grosz Ilona mindenütt csak édesanyjáról ír. Apja halálának pontos idejét nem ismerjük; a fiatalok fennmaradt házassági anyakönyvi kivonatában a menyasszony atyjaként „néhai Grosz Mór” van feltüntetve. Lásd Ms 2662/30. Egy évvel később lánya egyik levelében így ír róla: „Linka néni anyja operálva lett, nagyon súlyos beteg, ugyan az a betegsége van, mint a boldogult papának volt.” 1909. április 28-án kelt levél (Ms 2662/145).

1908. január 5-én: „Midőn e sorokat írom, te már az én levelem birtokában vagy, és én holnap már tudni fogom, hogy mit határozta el eljegyzésünket illetőleg. Nagyon szeretném kedvesem, ha úgy lenne, a mint írtam neked.” (Ms 2662/122) 1908. január 7-én:

Legyen minden úgy, a mint te azt jónak látod, az eljegyzésünkre vonatkozólag. – Én be-látom, hogy, neked igazad van, és anyuskám is. – De nézd aranyom, azt csak tudnom kell, hogy milyen hónapba akarod az esküvőt? – Ha márcziusba, úgy mint megbeszél-tük, akkor februárra kell lakást venni, és azt teljesen berendezzük és rendbe hozzuk az esküvőnkig. (Ms 2662/123)

1908. január 13-án:

Tegnap, mialatt mi elvöltünk, egy nagy kedves néném volt itt, Máhrerné, Ernesztinnek említette, hogy nem várhatta be, míg nyilvánosan leszek eljegyezve. Ugyanis, főnököd, az Ádler minden péntek este náluk vacsorázik. És ő említette, hogy milyen jól megyek én férjhez, hogy te milyen szorgalmas, ügyes ember vagy. – Szóval, nem győzött elég-gé dicsérni, úgy hogy Berta néni már előre gratulálni akart bennünket. – Milyen büsz-ke vagyok én erre! hogy az én drága vőlegényemet annyira dicsérik. – Poldi bácsinak, Ádler ugyan azt mondta, a mit neked! hogy ki e jövőnk majd a fizetésedből, és külön-ben nagyon dicsérőleg nyilatkozott rólad. A mi természetes. – Poldi bácsi minden nap kérdezősködik rólad Dezsőnknel. (Ms 2662/125)

1908. január 24-én: „Tehát édesem az eljegyzésünk február 2-án lesz. Írtál már bátyád-nak? intézkedjél édesem hogy bátyád itt legyen az eljegyzésnél. Csak iparkodjál drá-gám minnél előbb itt lenni, mert én már alig várom.” (Ms 2662/126) 1908. január 31-én: „Jövő héten szombaton okvetlen megtartjuk eljegyzésünket, és kérlek édesem, értesítsd bátyádat, hogy biztosan itt legyen. Jó lenne, ha már csütörtökön, esetleg pénteken már itt lehetnél, igyekezzél édesem!” (Ms 2662/127)

A hivatalos eljegyzésre végül 1908. február 8-án került sor. Az erről szóló hír megje-lent az utazók és kereskedelmi alkalmazottak lapjában is.³⁴ Egyesületüknek Glatter Ja-kab és Grosz Dezső is tagjai voltak. Ettől kezdve az esküvőig Grosz Ilona a leveleit már mint menyasszony írja alá.³⁵ Az eljegyzés megszervezése mellett az 1908 elején kelt le-velek másik fontos témája a lakáskeresés volt. A Grosz család az V. kerületi Nádor utcá-ban lakott. Grosz Ilona menyasszonysága idején a leveleit innen, a Nádor u. 18. számú ház harmadik emeleti lakásából írta. Glatter Jakab lakcíme-ként a házassági anyaköny-
vi kivonatban az Akácfa u. 11. szám szerepel, ahol Schvarczéknál vett ki lakást.³⁶

34 Lásd Kiskunhalasra címzett levél, 1908. febr. 13. (Ms 2662/128).

35 Grosz Ilona hivatalos menyasszonysága idejéből két levél maradt fenn: Ms 2662/128 és 129.

36 Lásd házassági anyakönyvi kivonatukat (Ms 2662/30); illetve Grosz Ilona 1908. febr. 17-én kelt levelét (Ms 2662/129): „Ma reggel már 4 óraker ébren voltam, és később oly türelmetlenség fogott el, hogy Er-nesztint 7 óraker elküldtem a lakásodra, t.i. egy hordárt küldtettem fel a Schvarcz nénihez, hogy meg-jöttél e? elképzelheted, hogy még türelmetlenebb lettem, hogy nem vagy itthon, míg végre délben meg-jött leveled, az én aranyos apuskám levele!”

Grosz Ilona 1908. január 5-i levelében ír először a lakáskeresés nehézségeiről: „Nem hiszem hogy februárra kapjunk lakást. Én minden esetre keresni fogok, ha nem kapunk, akkor májusra veszünk fel, egy szép, és olcsó kis lakást.” (Ms 2662/122) 1908. január 13-án:

Héberék [Héberék], május elején ki költöznek, a lakásukat bizony mi kivehetnénk, ha februárra nem kapnánk lakást. Bár a háló szoba nagyon kicsi, de elég olcsó a lakás. 320 frt. az Uj utcában, II em. – Margitkának telefonáltam, hogy a héten nézze meg magának, hogy tetszik e neki. Majd ha te meg jössz, majd megnézzük ketten. (Ms 2662/125)

1908. január 24-én: „Lakásunk még nincsen, Ernesztint most küldöm a semmelveis utcába egy lakást megnézni.” (Ms 2662/126) Az eljegyzés után, 1908. február 13-án: „Édes Jaksikám, tegnap előtt egész délután kerestem lakást, annyi lakás van, és egy sem megfelelő, és oly drága, hogy, borzasztó. Most a postás ajánlott egy lakást a tükör utszába, mamuska át ment megnézni. A postást felkértem, hogy érdeklődjön lakás miatt. Nagy gond ez édesem, a lakás miatt.” (Ms 2662/128) Néhány nap múlva, 1908. február 16-án: „Lakásunk még mindig nincsen, nagyon nehezen fogunk kapni. Rém drágák a lakások. Dezső szegény annyit jár lakás miatt, de hiába.” (Ms 2662/129)

Hogy végül mikor sikerült új, közös otthonukat megtalálni, a levelekből pontosan nem derül ki. A következő évben, 1909-ben kelt levelek már házasságuk idejéből valók; többükön nincsen feladó, de ahol van, ott 1909 áprilisának végéig a Nádor utcai cím szerepel. Ekkor Grosz Ilona már várandós volt. Azokat a heteket, amikor Glatter Jakab távol volt, minden biztonnyal régi otthonában, édesanyja és fivére lakásán töltötte. Többször utal arra, hogy férjét útjáról hazajövet a saját lakásukra várja, friss holmit vitet át, takarítat. 1909. február 3-án így ír:

Már igen türelmetlen kezdek lenni, szeretnék haza menni, a mint egy kicsit jobban érzem magam már szeretnék virtsaftolni. Ugy szeretném tolni a napokat, hogy mielőbb itt legyen az idő, hogy az én drága apikámmal együtt lehessenek. Jövő héten már kezdek takarítani, csak szép idő legyen. Jól befüttem a lakást, hogy meg ne fázzak, nélkülem nem tudnak takarítani, és én nem is engedném. (Ms 2662/140)

Másnap, február 4-én: „Mikor jössz haza drága életem? bár végeznél már a túraddal, hogy már a lakásunkba mehetnénk, mert már nagyon türelmetlen vagyok.” (Ms 2662/141) 1909. február 8-án: „Édes drága jó Életem! K. leveledet örömmel vettem, boldog vagyok hogy már haza jössz. Kérlek apukám sürgönyileg értesíts mikor jössz, mert a lakásunkba várlak. Holnap egész napra haza megyünk takarítani.” (Ms 2662/142) Tavasszal, 1909. április 28-án ismét: „Már két nap óta takarítás van nálunk, de alapos, mindent le szedtettem a falról, borzasztóan el volt minden hanyagolva. Ezután, azt hiszem nem fog előfordulni.” (Ms 2662/145)

Az utolsó három fennmaradt levél ebből az otthonból, a Kádár utca 8. számú ház földszinti, udvari lakásából kelt.³⁷ A ház alagsorában valószínűleg valamilyen ki-

37 A bérház belső udvaráról készült fényképét lásd BARÓTI Dezső, *Radnóti Miklós 1909–1944* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1959), 37.

sebb üzem vagy műhely lehetett. A szemközti, egykor hatalmas tömbben, melyet ma keresztutcák szelnek át, abban az időben a Hagenmacher Henrik-féle Unio gőzmalom működött³⁸ (az utca is a malom kádárműhelyéről kapta a nevét). Glatterné valószínűleg nem szerette ezt a helyet, visszalépésnek tarthatta lánykori életviszonyaihoz képest. Ráadásul a levelekben korábban szóba került lehetséges lakások a Semmelweis, Tükör (ma Tüköry) és Új (ma Zichy Jenő) utcában jóval közelebb lettek volna nemcsak egykori otthonához, megszokott városrészéhez, hanem Glatter Jakab Sas utcai munkahelyéhez is, amellet környékük is sokkal kellemesebb lehetett. A Kádár utca ellenben már a Lipót körúton is túl volt, az elmúlt évtizedekben lebontott, felszámolt ipari létesítmények (malmok, sörgyár, cukorgyár) helyén kiépülő Újlipótvárosban (néhány telekkel arrébb állt már a Vígsház), a vasút szomszédságában, a gőzmalommal szemközt.

Grosz Ilona szeretett volna új otthonot keresni a család számára, ahol a jó levegő is biztosítva van.³⁹ 1909. január 25-én így ír férjének:

Tudod édes apuskám mit spekuláltam ki? hogy a lakást felmondjuk, és kint a városligetben veszünk egy szép modern lakást, a Hermina uton, vagy aréna uton, egy kertesházban, akkor nem kell nyaralni menni, és én már májusba élvezhetem a friss levegőt. Sőt az orvosnak is szoltam erről, és ő nagyszerűnek találja. Azt mondja, hogy a mama is nyaraljon kint. – Most az a kérdés, hogy te édes papuskám jónak találod e, ha igen akkor majd keresünk lakást. (Ms 2662/136)

A családtagokat mozgósítja is az ügyben. 1909. február 1-jén kelt levelében ír erről: „Dezskele ma lakás miatt megy, Ernesztint is akartam küldeni, de olyan arcczal nem küldhetem.” (Ms 2662/139) Néhány nap múlva, 1909. február 4-én: „Dezső tegnap volt lakást nézni, de csupa drága lakások. Ma hozattam a lakás hirdetőt, nincs semmi benne. Ez nem ér semmit édes fiam, ha nincs a ki directe megy lakás miatt. Igazán nem tudom mit fogunk tenni. És most oly csunya idő van, hogy nem is mehet senki.” (Ms 2662/141) Az asszony terve, úgy látszik, végül lekerült a napirendről, a későbbi levelekben mindenesetre nincs már róla szó. Hogy anyagilag mennyire terhelte volna meg a házaspárt, ha elegánsabb környéken bérelnek lakást, nem tudjuk pontosan; de valószínű, hogy ez a körülmény a meggondolandó szempontok között az egyik legfontosabb volt. Grosz Ilona a várandóssága utolsó hónapjaira végleg a közös otthonukban maradt, innen írt férjének. A levelek alapján úgy egyezhettek meg, hogy Glatter Jakab, ha vidéki utat vállal is, hétvégenként hazatér. Ebben a Kádár utcai lakásban született meg Radnóti Miklós.⁴⁰

38 Lásd Budapest közigazgatási térképsorozatának 1908. évi térképét: hozzáférés 2024.02.29., <https://maps.hungaricana.hu/hu/BFLTerkeptar/2672/view/?pg=0&bbox=-3253%2C-6684%2C8922%2C-284>

39 Egy alkalommal panaszkodik is férjének a rossz levegőre: „Tegnap levelet írtam és így ma nincs sok írni valóm. Tegnap du. rosszul voltam, nem tártam (?) ki nyitott ablaknál, olyan bűz jön fel a gyárból.” Mohácsra címzett levél, 1909. április [2]9. (Ms 2662/146).

40 Az özvegyen egy újszülöttel magára maradt édesapa első megoldásként visszaköltözött felesége korábbi otthonába a Nádor utcába anyósához és sógorához. A hagyatéki tárgyalással kapcsolatos, és az árvaszéki iratok 1909. augusztusában, illetve októberében Glatter Jakab nevére erre a címre szólnak.

A közös élet megszervezése, az anyagiak beosztása Grosz Ilonára várt, aki ennek a feladatnak meg is felelt. Többször beszámol vásárlásairól, tervezett kiadásairól, kölcsönök visszafizetéséről, kintlevőségek beérkezéséről, és arról, hogy lehetőség szerint takarékosan fognak élni. Nem tudni, a Grosz család meg volt-e elégedve a leendő házaspár anyagi lehetőségeivel; a levelekben többször emlegetett Poldi bácsi (kilétét nem sikerült tisztázni), illetve Glatter Jakab főnöke, Adler úr mindenesetre mintha aggódtak volna.⁴¹ Egy alkalommal az ifjú feleségnek komolyan a sarkára kell állnia, nehogy férje rokoni szívességből olyan anyagi kötelezettséget vállaljon, amely törekeny egzisztenciájukat veszélybe sodorhatja. Rokonuk, Glatter Ignác ugyanis arra kérte a fivéreket, Glatter Jakabot és Vilmost, hogy hitelfelvételéhez vállaljanak kezességet, írjanak alá váltót.⁴² Grosz Ilona határozottan lépett fel az ügyben. 1909. január elején így ír:

Édes jó Apuskám! Náczitól jött tegnap ez a levél, 2 drb 6000 koronás és 2 kitöltetlen, szóval még 4000.- összesen 10.000.- koronára kéri a te, és Vilmos jótállását. Vilmosnak rögtön ki küldtem Dezsővel, ő annyira meg volt lepve, nem érti Náczit, hogy kívánhat tőle ilyet. (Nem is vagytok jók erre az összegre.) Ha 4 bankba helyezi el Náczi a 4 váltót, 4 banktól kérnek A&B-től rád informatiót, és Vilmosra is. És Isten ments, Náczinak balul üt ki a dolog, mind a ketten szerencsétlenek vagytok. Vilmos is mondja, hogy ő nem érti ezt a bánya dolgot, és te sem érted, társa is van hozzá. Elemér azért kéri a pénzt, mert neki Náczi haszonrészt ígért, de nem kapott egy vasat se. Náczi erején felül dolgozik, de ehhez nekünk semmi közünk, de te nem lehetsz 10.000 koronára giroba. – Margit meg eskette Vilmost, hogy nem fogja aláírni, a mit ő meg is fogadott. Emlékszel még fiam, mit ígértél nekem? mint nős ember, nem fogsz aláírni senkinek, legyen az a bátyád, öcséd vagy bárki. Ha vagyonos ember lennél, megtehetnéd, de így! leider, szegény emberek vagyunk. Azt az ívet a mit Náczi küldött azt a betáblázást, ha jónak látod ird alá, akkor Vilmos is majd alá írja. – Válaszodat azonnal küld ide vissza, mert Vilmos is egy pár sort mellékel. Tehát most már eleget írtam erről a dologról, és azt hiszem meg értettél. (Ms 2662/133)

Férje válaszát sajnos nem ismerjük, de a váltóügy súrlódást okozott a házastársak között. Az 1909. január 14-i levélben Grosz Ilona szemrehányást tesz férjének:

Kedves Jaksikám! Most vettem leveledet, a melyet mint írod, tegnap kellett volna megkapnom, pedig ma csütörtökön kaptam meg. Leveled igen rosz hangulatban talált, és megjegyzéseid igen elkésérítettek. Azt veszem észre, hogy mindenkivel inkább törödsz, mint a feleségeddel. Náczi az töri magát, dolgozik, másokat tönkre is tenne, és mindezt a családja miatt. Azzal keveset törődik, hogy nektek van e rendes megélhetétek. Ez nagyon helyes, mindenki törödjön magával, és a családjával. Azon megjegyzésed, hogy

Lásd a Grosz Ilona halála utáni örökösödési végzéseket Radnóti Miklós hagyatékában, Ms 2641/7–12. Vö. FERENCZ, *Radnóti Miklós élete...*, 22.

41 Lásd fentebb az Ms 2662/122. és 125. levelekből való idézeteket.

42 A váltóügyről más dokumentumunk nincsen. Glatter Ignáctól egy levél maradt fenn Radnóti családi iratai között, ám ez jóval később, 1919-ben íródott Glatter Jakabnak és második feleségének, Molnár Ilonának. Lásd Ms 2662/119. Glatter Jakab és Glatter Ignác rokoni kapcsolata nem tisztázott.

nem is szívesen gondolsz a hazajövetelre, azt elhiszem neked! ne is kényszerítsd magad.
– Ha azt hiszed, hogy ezen megjegyzéssel nekem örömet szerezted, nagyon tévedsz.
Ezzel nem árultál el egy csepp gyöngédséget sem. (Ms 2662/134)

A nézeteltérést a következő levélváltásban már sikerült elsimítani. Az 1909. január 18-án kézhez kapott levélben Glatter Jakab ezt olvasta:

Vilmosék csütörtökön it voltak, jól vannak [...] Vilmos elintézte azt a dolgot Nácival, hogy kapott e választ, azt nem tudom. [...] Tehát édes apuskám, légy egész nyugodt, már el is felejtettem a történeteket, meg vagyok róla győződve hogy nem akartál megbántani. Irjál édes apuskám a téged nagyon, kimondhatatlanul szerető feleségednek, Ilusnak. (Ms 2662/135)

A levelekben Grosz Ilona az egzisztenciális kérdéseken túl a napi apróságokról, hogy-létéről, a rokoni és baráti körből érkező hírekről számol be – ahogy fiatal házások közt szokásos. 1909 elején azonban már várandós, így a levelek új témával gazdagodnak, a gyermekvárás izgalommal vegyes gondjával. Hogy Grosz Ilona ikreket hord a szíve alatt, sem ő maga, sem az orvos nem tudta.

Az első utalás a várt gyermekre 1909. január 4-én kelt: „Szombaton, a volt Budakeszi háziasszonyunk is itt volt ebédre, hozott disznóságot, a melyet csak a Lajos, nagy étvággyal fogyaszt el. Tegnap, vasárnap, Eisler család volt itt, Enczi kereste az apulikát. A gólyával már beszélt, biztos, hogy egy fiút hozz. – Mi meg vagyunk elégedve egy fiúval, ugye drága életem?” (Ms 2662/132) A várandósságot Grosz Ilona nem viselte könnyen. Leveleiben rosszulleteiről, testi-lelki törődéseiről is beszámolt férjének, amennyire az illendőség megengedte. Többször utal arra, hogy orvossal is beszélnie kellett. 1909. január 9-én így ír:

A mi engem illet fiacskám, egy pár napig igen jól éreztem magam, de tegnap óta ismét rosszul vagyok. Az orvos itt volt, azt mondta, írjam meg neked, hogy nincs szükség belső vizsgálatra, mert már nagyon is látható, és érezhető. Mindent jónak és rendesnek talált. Tegnap este lefeküdtem, és reggelig be sem csuktam a szemem. Oly rosszul voltam, a milyen még soha. Ma ebéd után ágyba fekszem, hogy ki pihenjem magam. – Képzelheted apukám, oly jól éreztem magam, hogy Mancziékat megleptem, és kikocsiztam mamusával. Nagy volt az öröm, különösen mikor látták hogy az Ilus, gomb...ni (sic!) [gömbölyödni?] kezd. Csak ne kellene annyit szenvednem! már türelmetlen kezdek lenni. – Nem akarok neked panaszkodni apuskám, ahhoz nem lenne elég még nyolcz oldal sem, hogy az én szenvedéseimről írjak. (Ms 2662/133)

Egy újabb orvosi vizitről számol be 1909. január 25-én:

Én magamról nagyon keveset írhatok, egyik éjszaka olyan mint a másik, tegnap hívtam az orvost, megint megvizsgált alaposan, azt mondja, annyira jónak találja az állapotomat, hogy nem is rendel semmit, már a porokat sem kell bevennem. Azt mondja, hogy

csak jól táplálkozzam. Azt mondja, hogy a köhögés miatt ne aggodjak, mert semmiféle jelentősége nincs, arra becsületszavát adja. Mondtam az orvosnak, hogy élni akarok, mert az uramat nagyon szeretem! – Azt írod drága apukám, hogy büszkének kell lennem arra, hogy anyávvá leszek! Az is vagyok drága szívem! csak ne kellene annyit szenvednem! Ezek az álmatlan éjszakák tönkre tesznek! (Ms 2662/136)

Glatter Jakab második vidéki útja alkalmával felesége komolyabban rosszul lehetett, amiről egy távirat, majd egy levél is tanúskodik, 1909. január 26-án: „Ma válaszoltam sürgönyödre fiam, miért vagy olyan türelmetlen? Hisz hál istennek már jobban vagyok, ma egész éjjel aludtam. [...] Az orvos azt mondja, hogy február 2-án 4 hónapos leszek, és akkor még egy ½ hónap kell, hogy érezzek.” (Ms 2662/138) Ennek értelmében a gyermek születését június végére-július elejére várhatták.

A házaspár környezetét is egyre jobban foglalkoztatta a család bővülése. 1909. február 3-án Grosz Ilona erről ír férjének: „Etus annyi minden jót hozott, finom sajtott, szardella gyűrűt, sonkát. És én egész jól ettem. Nincsen már témájuk most Eisleréknek, mint a leendő kis babánkról beszélni. Kiváncsiak hogy milyen lesz!” (Ms 2662/140) Glatter Jakab utolsó vidéki kiszállása alkalmával felesége egyre nehezebben viseli férje távollétét, és ennek többször hangot is ad. 1909. április 28-án: „Nem voltam sehol azóta, nincs semmi kedvem, csak az én drága apuskám után vágyódom és nem tudok bele törődni ebbe a helyzetbe. Hidd el édes fiam, hogy senki nem irigyel engem sőt sajnálnak, hogy ilyen állapotban nélküled kell lennem!” (Ms 2662/145) Másnap, 1909. április [2]9-i levelében ismét:

Tegnap du. rosszul voltam, nem tártam (?) ki nyitott ablaknál, olyan bűz jön fel a gyárból. Roppant ideges vagyok, nem találom a helyemet, a derekam fáj, a lábam oly nehéz hogy alig bírom emelni. Szóval nem jól érzem magam, de hisz ez az állapottal jár. Nagyon hosszúak a napok, lassan telnek, úgy tűnik nekem mintha már nagyon rég elmentél volna. Mindig eszembe vagy aranyos fiam, és a szívem nagyon fáj, hogy nélküled kell lennem.

Ugyanebből a levélből kiderül, hogy a remélt fiúgyermeknek már nevet is adtak: a levelezőlap baloldali szélén 90 fokkal elfordítva, idegen kéz (talán Grosz Ilona édesanyja?) ceruzás írásával ez áll: „Miki rosszalkodik.” (Ms 2662/146)

A várandósság alatt kelt levelekben, mint említettük, Grosz Ilona többször beszámolt az orvosi vizitekről. Az orvosról, akire 1909. januári leveleiben többször is hivatkozik, nem tudunk semmit. Ám az 1909. május 3-án kelt levélben Glatterné már egy bizonyos „doktor kisasszonyról” ír: „Doktor kisasszony nem volt itt, valószínűleg holnap jön, majd akkor referálok mindenről. Már kezdem számolni a napokat, hogy a pipikémet mikor látom újból.” (Ms 2662/147) A „doktor kisasszony” személyét illetően az utolsó, 1909. május 4-i levél nyújt annyi támpontot, hogy tovább kutakodhatunk:

Ma délben a Doktor k. a. [kisasszony] volt itt, megvizsgált (nem belsőleg), meg volt leve, igen jónak talált, a gyermek fekvése nagyszerű, a szívverése egészséges. [...] Sajnálattal fejezte ki, hogy a szülésnél nem lehet jelen, mert 12-én Szliácson megkezdí működé-

sét mint nőorvos. Igen örül, hogy annyira megnyerte bizalmunkat, és kívánja, hogy egy szép egészséges gyermeknek adjak életet, de azután vigyázzak hogy ne legyen több, legalább egy pár évig. (Ms 2662/148)

A *Pesti Hírlap* c. napilap 1909. május 16-i, vasárnapi számában a következő rövid hírt jelent meg: „(Orvosi körökből.) Dr Herczeg Irma nőorvos, Tauffer egyetemi tanár klinikájának⁴³ v. [végzett] orvosa, Szliácsra érkezett, ahol a fürdőszezon idején orvosi gyakorlatot folytat.” Több napilapban olvasható volt ekkor (és a következő években is) a szliácsi gyógyfürdő hirdetése, amelyben a májustól szeptemberig tartó szezonban Grünwald Mór professzor és dr. Herczeg Irma⁴⁴ orvosi rendelését ajánlotta a fürdő elsősorban női vendégeinek figyelmébe.⁴⁵ Érdekes lenne tudni, miként került kapcsolatba a

43 Tauffer Vilmos szülész, nőgyógyász, 1881-es megszervezésétől fogva 1918-ig a Budapesti Tudományegyetem II. sz. Szülészeti és Nőgyógyászati Klinikájának nyilvános rendes tanára, igazgatója.

44 Bár szorosan nem tartozik tárgyunkhoz, mégis ide kívánczik az egyik első magyar orvosnő, dr. Herczeg Irma pályájának rövid vázlata. Herczeg Irma Barcsón született 1882-ben. Szülei Herczeg Sándor ecet- és szeszgyáros, kereskedő, édesanyja Fuchs Nanetta (Netti). Az édesanya korábbi rossz házasságából szökött Herczeg Sándorhoz, akivel törvénytelen kapcsolatban élt Barcsón, és akitől itt négy gyermeke született, köztük Irma. A család később átköltözött Nagykanizsára, az asszony itt adott életet 1888-ban legkisebb fiának, a később hollywoodi karriert befutó forgatókönyvírónak, tudósítónak, Herczeg Géznak. A szülők viszonyát csak 1891-ben sikerült törvényesíteni. (A családról való adatok Rózsás Márton és Rózsás Szabolcs barcsi helytörténészeknél származnak.) A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem almanachja szerint 1900-ban iratkozott be az orvosi karra, öt évvel azután, hogy az 1895 novemberében kelt minisztériumi rendelet ezt nők számára lehetővé tette. Évfolyamában ekkor tízen voltak nők (a korábbi évfolyamokban általában ketten-hárman, 1899-ben hatan; lásd az ELTE Levéltár honlapján: hozzáférés 2024.02.29., <https://leveltar.elte.hu/index.php/hu/leveltar/kutatas/egyetemtoritenet-online>) Harmadéves korától egy szemeszteren át félig, utána teljesen mentesült a tandíjfizetés alól. Jó eredményei miatt és mint félárva hallgató, ötödévből és szigorló évében Bésán-féle ösztöndíjban részesült, továbbá – barcsi születése ellenére – Budapest főváros ösztöndíját is elnyerte (lásd a Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem kari üléseinek jegyzőkönyveit 1902–1903-ból és később, https://library.hungaricana.hu/hu/collection/egyetemi_jegyzokonyvek/). 1906 őszén és 1908 tavaszán közölt a Tauffer Vilmos vezette II. sz. Szülészeti és Nőgyógyászati Klinikán díjtalan, 1909. március 31-ig díjazott gyakornok (lásd a kari ülések jegyzőkönyveit 1906–1907-ből és 1907–1908-ból, mint fentebb). 1909-től sok éven át a májustól szeptemberig tartó szezonban Szliácsfürdőn működött mint nőorvos (erről a napilapokban közzétett hírek és hirdetések alapján 1917-ig van adatunk, lásd pl. a *Pesti Napló* 1917. május 17-i számát). 1912-ben külföldi tanulmányutat tett (lásd *Pesti Napló*, 1912. május 19.). 19. éven át, 1934-ig a Városligeti fasorban működő, Grünwald Mór alapította szanatóriumnak volt az orvosa; ekkor nyitotta meg magánrendelőjét a Szentkirályi utcában (lásd *A Reggel* 1934. december 3-i számát). A következő év tavaszán, idős édesanyját alig néhány hónappal túlélve (lásd édesanyja gyászjelentését, *Pesti Napló*, 1934. december 16.) 1935. március 22-én hunyt el tüdőgyulladásban. Saját családot nem alapított; testvérei és családjaik mellett hálás betegek gyásztáltak. Édesanyja mellé temették a rákoskeresztúri köztemetőben (lásd *Friss Újság*, 1935. március 22.; *Pesti Napló*, 1935. március 22. A másnapi, március 23-i lapszámban fényképet is közöltek róla). A napilapok híreiből kiolvasható adatok az *Arcanum* adatbázisból származnak.

45 Az *Újság*, 1909. május 8., 29.: „Szliács (vasúti állomás). Zólyommegye – Felsőmagyarország legelsőrendű női fürdője. A kontinens egyedüli természetes vasas hőforrása. Az idény május 15-től szeptember hó végéig tart. A saját kezelés alatt álló Radvánszky-féle épületegyüttes házcsoportjában (két legmodernebbül berendezett 120 lakószobát magában foglaló szálloda, melyek közül a Bristol 1902-ben teljesen újonnan lett felépítve, e házban lakik dr. Grünwald kir. tanácsos, orvos és dr. Herczeg Irma, a Tauffer klinika v. orvosa is; egy családi villa, egy étterem is) a folyó évben is a következő kedvezmények nyer-

család az 1909-ben 27 éves, önálló orvosi működését jószerivel még el sem kezdő doktor kisasszonnyal,⁴⁶ akinek kiterjedt pacientúrája nem lehetett. Sajnos erre nézve nem találtam adatot. Elképzelhető, hogy a II. sz. Szülészeti és Nőgyógyászati Klinikán díjazott gyakornoki évét márciusban kitöltött orvosnőt valamelyik korábbi feljebbvalója, kollégája (talán a levelekben korábban említett, de néven nem nevezett orvos) irányította Glatterékhoz; az orvosnők iránti bizalom akkoriban mindenesetre még csekély volt⁴⁷ (a család számára talán Tauffer Vilmos neve jelentett garanciát). Amikor felmerült, hogy Glatter Jakab sógornője, a levelekben sokszor idézett Margitka/Manci is várandós lehet, férje, Glatter Vilmos a neves nőgyógyásszal, a Pesti Izraelita Hitközség Szabolcs Utcai Kórházának orvosával, Berczeller Imrével kívánta megvizsgáltatni.⁴⁸

Grosz Ilona 1909. május 4-én, utolsó, férjének írt levelében a várandósságával kapcsolatos ijedségről számol be, de meg is nyugtatja őt, hogy a baj már elmúlt, és minden rendben van. Herczeg Irma doktor kisasszony lehetett az utolsó orvos, aki ekkor Grosz Ilonát megvizsgálta, és neki tanácsot adott. A család a bábát is hívatta, aki maga is megerősítette, amit a doktor kisasszony javasolt. Az asszony már csak amiatt volt szomorú, hogy férje a héten ismét vidéki útra ment, gyakori állomáshelyére, Bonyhádra, ahová az előző napi, május 3-i levelezőlap után egy levelet is küldött neki; de szombatra, akárcsak az előző héten, ismét hazavárta. Grosz Ilona utolsó levelét teljes egészében közzétesszük:

Ms 2662/148.

Tekintetes Glatter Jakab úrnak
keresk. utazó
Walter szálloda, Bonyhád

feladó: glatterné, v. kádár u. 8. sz. f. 4.

[feladó nélkül; feladási bélyegző: Budapest, 1909. máj. 4.; kézbesítési bélyegző: [B]onyhá[d], a többi része a dátummal együtt hiányzik]

Az Adler és Bauer cég borítékjában és fejléces papírján (a fejléc szövege áthúzva).

hetők: 1. Előidény május 15-től június 15-éig; 2. 40 százalék kedvezmény úgy az elő- mint az utóidény alatt. Lakás megrendeléseket és mindennemű tudakozódást azonnal elintézték a Radvánszky-házak gondnoka, Korcsek Pál, Szliács.” A következő évi hirdetés Herczeg Irma nőgyógyászati szakképzését is hangsúlyozza. Lásd pl. *Pesti Hírlap*, 1910. május 19., 67.

46 Az 1908-ban kelt levelekben többször esik említés egy bizonyos „doktor néniről”, aki nyilvánvalóan nem azonos Herczeg Irmával. Kiletét és szakterületét nem sikerült megállapítani.

47 BRUCKNER Éva, „Az első magyar orvosnők nyomában”, *Polgári Szemle* 15, 1–3. sz. (2019): 381–398, doi: 10.24307/psz.2019.0924. Lásd ehhez a *Pesti Napló* 1929. január 23-án megjelent *Mennyit ér az orvosnő munkája? Scipiadesz tanár szerint semmit* című írását (9. old.), amelyben több doktornőt, többek között Herczeg Irma főorvost is megszólaltatnak. Átfogó irodalom a nők egyetemi képzéséről a korszakban: KÉRI Katalin, *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon* (Pécs: Kronosz Kiadó, 2018), első sorban „A nők egyetemi képzése” című fejezet, 456 skk.

48 „Vilus azt mondja, hogy Manczi valószínűleg úgy van. [...] Vilmos meg akarja vizsgáltatni Berczellerrel. azt mondja hogy ő a legboldogabb lenne, ha Margit úgy lenne.” 1909. február 3-i levél (Ms 2662/140).

Mellette csoportkép (Ms 2662/149), datálatlan, 88mm x 60mm. Az ülő sorban a jobb szélen Grosz Ilona várandósan, mögötte az álló sorban jobbról a harmadik Glatter Jakab, akinek a kezét fogja.

Édes drága jó Életem! Hétfőn írtam egy lev. lapot Bonyhádra, amelyet holnap, levelemmel együtt kapod meg. Hogy mindenről referáljak, a tegnapi délutánon kezdem. Egy kis ijedségünk volt. t.i. egyszerre mintha víz jött volna tőlem, meglehetősen sok. Mama mindjárt meg ijedt, a mádamért küldött, a ki azonban nem jöhetett, mert nehéz betegnél volt. Nem is volt szükség rá, mert hál Istennek semmi bajom nincs. Ma délben a Doktor k. a. [kisasszony] volt itt, megvizsgált (nem belsőleg), meg volt lepve, igen jónak talált, a gyermek fekvése nagyszerű, a szívverése egészséges. Ajánlotta, hogy hetenkint kétszer fürödjek, langyos fürdőt vegyek, nehogy a szülés idő előtt történjék meg. Porokat írt, a melytől a fájás el fog mulni a vizelésnél, és a tegnapi eset ne nyugtalanítson, mert semmiféle jelentősége nincs. Sajnálataát fejezte ki, hogy a szülésnél nem lehet jelen, mert 12-én Szliácson megkezdí működését mint nőorvos. Igen örül, hogy annyira megnyerte bizalmunkat, és kívánja, hogy egy szép egészséges gyermeknek adjak életet, de azután vigyázzak hogy ne legyen több, legalább egy pár évig. –

Most d.u. megjelent a madám, szintén csak fürdőt ajánlja, a hasamat felkötötte, azt mondja hogy könnyebben járok majd, és még sok mindent össze beszélt. Tehát most már mindenről írtam édes fiam ami téged érdekel. Most már csak türelem és kitartás, az a fő, és hogy magamba fojtsam a lelki fájdalmat, a mit ki kell álnom. Az én szeretett drága apukám nélkül kell eltöltenem ezen kínos napokat. Fele annyi lenne a szenvedésem, ha mellettem lehetnél és láthatnám a te joságos arcodat, az én édes üdvösségemet! – Anynyit tudnék írni édes apukám, de tudom hogy elszomorítlak soraimmal és azt el akarom kerülni. – Egyre kérlek édes jószágom, hogy vigyázz magadra, ne siessél hogy ki melegedj. Úgy intézd édesem a dolgot, hogy szombaton ismét nálam légy, hogy ölelhesselek, csókolhassalak, hisz ez képezi az én legnagyobb boldogságomat. –

Szervusz aranyos életem, gondolj sokszor a téged nagyon szerető feleségedre
Ilusra.

Anyus csókol és Dezskő.

[1909 V/4]⁴⁹ Kedd d.u. 5 óra

A boríték sérült, hátoldalának egy része, ahová a kézbesítési bélyegzőt ütötték, hiányzik, így a pontos dátumból csak az évszám maradt meg. A szövegből azonban kiderül, hogy Grosz Ilona arra számított, sorait a posta másnap, május 5-én fogja férjének kézbesíteni. Az előző napi, megnyugtató orvosi vizit és a bába látogatása után senki nem számított arra, ami történt. A szülés a számított időnél korábban megindult, ikrek jöttek a világra, ám egyikük⁵⁰ és az édesanya is meghalt.⁵¹ Glatter Jakab ezen a napon a

49 A dátum pontosítása: év, hó, nap, idegen kéz utólagos ceruzás írása; az írásképp alapján nem zárható ki, hogy Radnóti Miklóstól származik.

50 A másik gyermek is kisfiú volt; utónevet nem kapott. Lásd születési értesítését: Ms 2641/3.

51 A hagyatéki tárgyalásra szóló idéző végzésen található utólagos, tintaceruzás feljegyzésből, amely a halálesettel kapcsolatos költségeket sorolja fel, kiderül, hogy a családnak orvost kellett hívnia. Hogy a Szliácsra még el nem utazott doktor kisasszonyért, Herczeg Irmáért küldtek-e, nem tudjuk. Lásd Ms 2641/8.

várt levél mellett gyászhirot is kapott Bonyhádon: megözvegyült, és egyedül maradt egy újszülöttel, a remélt fiúgyermekkel, „Mikivel”, Glatter [Radnóti] Miklóssal.

* * *

Ami Radnóti Miklós szüleinek életére, körülményeikre vonatkozóan Grosz Ilona leveleiből, utalásokból, egyéb szórványos adatokból kiolvasható, önmagában is érdemes a megörökítésre. Amellett azonban, hogy e levelekről az érdeklődő nagyközönség tudomást szerezzen, mindazonáltal más, személyesnek mondható okom is volt erről írni: hogy szülővárosom, Bonyhád huszadik századi történetéhez egy kis adalékkal hozzájárulhassak. Grosz Ilona levelei közül négy (köztük az utolsó is) ide, az Erdős, illetve a Walter szállóba van címezve.

A Völgység kistájon, Tolna és Baranya határán fekvő, a török korban elnéptelenedett⁵² Bonyhád a 17. század végétől folyamatosan népesült újra különféle vallású és nemzetiségű lakossággal. A 19. századtól a dél-dunántúli kereskedelem egyik fontos központjává vált,⁵³ jelentős zsidó közösséggel, amely zsinagógákat, iskolát, kórházat, szeretetházat tartott fenn. A többenemzetiségű mezővárosban – mint másutt is sok helyen – külön negyedben éltek a zsidók, a katolikus és evangélikus svábok, és jóval kisebb számban a református magyarok. Glatter Jakab vidéki útjain, ahogy a levelekből is kitűnik, az egyik legfontosabb állomáshely ez a település volt. Az egykori Erdős szálló és a Walter szálló épületei a régi zsidó negyedben ma is megvannak még.⁵⁴ A bonyhádi zsidók igen nagy részben a holokauszt áldozatai lettek, csak töredékük tért vissza.⁵⁵ A városban tiszteletükre emlékmű áll. Amikor Radnóti Miklós szüleinek boldog napjairól, majd személyes tragédiájáról írunk, egy valamikor virágzó vidéki közösségre is emlékezünk, amely ennek tanúja volt.

52 A város korai történetéhez lásd László József és Szóts Zoltán, szerk., *Bonyhád, a Völgység szíve*. Várostörténeti monográfia 1. (Bonyhád: Völgységi Tájkutató Alapítvány, 2023). A törökidulás kezdetén elpusztult falu középkori templomának példászerű összefogással véghezvitt régészeti feltárása országos nyilvánosságot is kapott. Lásd SZABÓ Géza et al., „A völgységi »Pompei« előzetes kutatása. Középkori templom feltárása Bonyhádon”, *Archeologia - Altum Castrum Online* (Visegrád: Mátyás király Múzeum, 2015), hozzáférés: 2024.02.16, <https://archeologia.hu/content/archeologia/338/bonyhadjo.pdf>

53 Lásd például SCHWEITZER József és SZILÁGYI Mihály, *A tolna megyei zsidók története 1867-ig* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1982); SZILÁGYI Mihály és SCHWEITZER József, „A Tolna megyei zsidók története 1868-tól 1944-ig”, in *Tolna megyei Levéltári Füzetek 2. Tanulmányok*, szerk. DOBOS Gyula (Szekszárd: Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, 1991), 52–95; dr. KOLTA László, szerk., *Bonyhád a 18–20. században. Tanulmányok* (Bonyhád Nagyközség Tanácsa, 1975); KERTÉSZ Zsuzsanna, *Üzlethomlokzatok és portálok alakulása a történelmi változások tükrében egy völgységi kisváros alapján*, hozzáférés: 2024.02.16, http://arch.et.bme.hu/arch_old/korabbi_folyam/30/30kerzsu.html#_ftnref26.

54 A házak történetére nézve lásd STEIB György, szerk., *Bonyhád lexikon* (Bonyhád: Völgységi Tájkutató Alapítvány, 2016), „Arany Oroszlán Szálloda”, illetve „II. Rákóczi Ferenc utca 10.” címszavak.

55 Lásd ehhez BLAU László, *Bonyhád – Egy elpusztított zsidó közösség* (Budapest: Soha Többé Soá Alapítvány, 2008).

Mindenütt felyül ég. Gyász, temetések és újratemetések a magyar kultusz- és irodalomtörténetben

Szerkesztette Mercs István

Modus hodiernus 12

Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2022, 340 l.

BARTÓK István

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, ny. tudományos tanácsadó
ORCID: 0000-0001-6206-8068

Az elmúláshoz, a halálhoz kapcsolódó képzettársítások, eszmefuttatások végtelen sorát indíthatja el a „gyászesemények”, azaz a temetések és újratemetések vagy éppen a „temetetlen holtak” felidézése. A tények ismertetésétől már csak egy lépés az emlékezetpolitika, a kultuszteremtés vagy a különféle indítatású értelmezések és átértelmezések, „jámbor szándékok” és rafinált manipulációk bonyolult szövevénye. Irodalomtörténetünk és történelmünk jeles alakjainak utóéletét vizsgálva számos lehetőség nyílik a legkülönbözőbb szempontok érvényesítésére, ahogyan ez az ismertetett kötetben meg is valósul. Az előszóban Szilágyi Márton az összeállítás „szertefutó anyagáról” (7) ír, ami korántsem elmarasztalás, hanem a tematikai és módszertani sokféleségnek a méltatása.

A kötet a 2016 novemberében, Vaján rendezett tudományos konferencia előadásainak tanulmányváltozatait tartalmazza. A 19 írás „főszereplőinek” sora Szent Istvántól Nagy Imréig terjed. Huszadik tanulmányként említhetjük az előszót, amelyet szerzője maga is bevezető tanulmánynak nevez. Teljes joggal, hiszen megvalósítja szándékát, mely szerint „néhány használható reflexiót” (13) kívánt fűzni a kötethez. Ilyen a kulturális antropológiai szempont felvetése éppúgy, mint például a II. Rákóczi Ferenchez, Vörösmartyhoz vagy Kazinczyhoz kapcsolódó megjegyzései, kiegészítései.

A tanulmányok a tárgyalt események időrendjében követik egymást. Jelen ismertetésben a különféle megközelítések alapján kirajzolódó csoportok szerint tekintem át az anyagot. A kötet írásainak egy részénél kétféle meghatározó vonulat különböztethető meg: megjelenik egyrészt az egyes alkalmak – temetések, újratemetések, megemlékezések, emlékállítások – leírása pontos adatokkal, másrészt a történéseket mozgató okok, politikai, vallási, ideológiai tényezők. A tények és a háttérükben álló megfontolások aránya változatos, hol az egyik, hol a másik kerül túlsúlyba. Más esetekben magára a gyászeseményre legfeljebb utalás történik, a szerzők kapcsolódó dokumentumokat, jellemzően szövegemlékeket ismertetnek részletesen. Ilyenkor nagyobb teret kapnak a filológiai szempontok, irodalomtörténeti, retorikai, poétikai elemzések. Az egyes témákra vonatkozó források lehetőséget nyújtanak a körülmények feltárására, pontos bemutatására. Szent királyaink újratemetésére szentté avatásuk alkalmával került sor. Németh

Péter Szent István eredeti, a „felemeltetés” és a kanonizáció előtti székesfehérvári és Szent László váradi nyughelyének rejtélyeit deríti fel, amennyire az korabeli dokumentumok alapján lehetséges.

Balassi Bálint halálának és temetéseinek körülményeiről Szentmártoni Szabó Géza számol be részletesen. Az Esztergom ostrománál elesett költő testét öccsének, a Kassa mellett ugyancsak hősi halált halt Ferencnek maradványaival együtt a hibbei templomban helyezték el. A templom egy 17. századi tűzvészben leégett, a síremlék is elpusztult, helye feledésbe merült. A 19. század végén elkezdett ásások során talált csontok egy részét antropológiai vizsgálatok alapján a Balassi fivérek maradványainak nyilvánították. Újratemetésük a hibbei templomban 1906-ban történt.

A bécsújhelyi börtön parancsnoka, Gottfried Lehmann kapitány 1701-ben elősegítette az ifjú II. Rákóczi Ferenc szökését. Tettéért halálbüntetés járt. Holttestének darabjait 1704-ben portyázó kurucok temették el Kőszegen. 1957 óta tisztelik a kőszegi városi temetőben Lehmann állítólagos sírhelyét, de tanulmányában Mészáros Kálmán bebizonyítja, hogy annak nincs köze az egykori kapitány maradványainak nyughelyéhez.

A 20. század eleje magyarországi belpolitikai viszonyainak összefüggésében helyezi el Bene János a Rákóczi-szabadságharc vezetőinek újratemetését. Vay Ádám udvari marsall hamvai 1906. június 19-én Gdańskból érkeztek meg Nyíregyházára, majd innen Vajára. Ideiglenesen a családi kriptába helyezték, végül november 15-én végső nyughelyére, az emlékmű alatti sírboltba. A források alapos feldolgozásából még az is kiderül, hogy az ünnepélyes szertartás 3564 korona 16 fillérbe került.

Bessenyei Györgyöt 1811-ben bekövetkezett halála után kívánságának eleget téve pusztakovácsi birtokának kertjében temették el. 1883-ban a Berettyó folyó áradása miatt a sírt 30 méterrel arrébb helyezték. Nagy Balázs a maradványok további sorsát abba a folyamatba illeszti, amelynek során Nyíregyháza igyekezett kulturális központként meghatározni önmagát, és ehhez szüksége volt egy „szellemi hősré”. (161.) A helyi Bessenyei-kultusz megerősítését célozta a bihari remete maradványainak exhumálása és újratemetése 1940-ben Nyíregyházán.

Hermann Róbert az aradi vértanúk kivégzéséről és temetéséről ír. A holttestek kiadását megtagadták, így a hozzátartozók csak titokban vagy megvesztegetés útján gondoskodhattak méltó temetésükről. Mások csontjait csak későbbi ásások tárták fel. Többek földi maradványai többszöri exhumálás és újratemetés után kerültek végső nyughelyükre. A legismertebb 13 vértanú mellett a tanulmányíró további háromról is megemlékezik. Ormai Norbert, Kazinczy Lajos és Ludwig Hauk neve feledésbe merült, így elföldelésük helyét nem is keresték.

Több esetben a tanulmányírók az események háttérében álló okokra fektetnek nagyobb hangsúlyt. Várkonyi Gábor II. Rákóczi Ferenchez kapcsolva mutatja be a népi emlékezet és a folklór, valamint a hatalom által irányított, „hivatalos” történelemszemlélet ellentmondásait. Az 1906. évi kassai újratemetésről megállapítja, hogy az „leginkább aktuálpolitikai célokat szolgált. A politikai feszültségek levezetése [...] sokkal inkább motiválta a döntéshozókat, mint a történelmi traumák valós feldolgozása.” (150.) Ez az a szempont, amely a leginkább túlmutat az egyes alkalmakon, megvilágítva az emlékezetpolitika irányítóinak mindenkori törekvéseit. Várkonyi Gábor a tételt általánosítva újkeletű megállapításként idézi: „A történelmet minden esetben az aktuális jelen hozza létre, állítja a modern történetfilozófia.” (146.) Az állítás azonban sokkal régebbi. Kulcsár Péter egy tanulmányában Sebastiano Macchi olasz humanista 1613-ban kelt munkáját ismertetve írja:

Tudomásom szerint ez az első alkalom, hogy valaki a történelem objektivitását megkérdőjelezi, és rábred arra a felismerésre, hogy nem az a történelem, ami hajdanában megessett, hanem az, amit valaki a jelenben megcsinál. [...] Maccinál bukkan fel első ízben az a gondolat, hogy a történetírónak szubjektív szándéka szerint kell megalkotnia a múltból a történelmet. A történelem – a múlt – tehát alkotás, melyet a jelen társadalmá a saját céljai érdekében tudatosan hoz létre, hogy arra a jövő építése közben támaszkodhasson.¹

Visszatérve az ismertetett kötethez: több tanulmánynak is ez a gondolat, a múlt újratemetésének szándéka áll a középpontjában, a magyar történelem „zivataros századaira” alkalmazva. Báthory Gábor erdélyi fejedelem meggyilkolásának és halála utáni sorsának okai nem egyértelműek. A merényletet követő évben, 1614-ben a holttestet az ecsedi vár piacán felravalatozták, majd Nyírbátorba vitték, ahol a templom sekrestyéjében zárták el. Ugyanott temették el 1628-ban Bethlen Gábor utasítására. A 17. századi Erdély politikai helyzetét elemezve Jankovics József keres magyarázatot a történetekre. Az újratemetés szimbolikus értékét Bethlen külpolitikai törekvéseivel hozza összefüggésbe: a Báthory-örökség felvállalásban láthatta az utat a lengyel trón, majd a magyar korona megszerzéséhez.

A Thököly-felkelés megtorlása és hasonló „rebellis” törekvések elfojtása volt a célja az 1687-ben létrehozott eperjesi vérsztörvényszéknek. Kónya Péter az ítéleteknek nemcsak politikai, hanem vallási (rekatolizáció) és gazdasági (vagyoneklobzások) céljait is megvilágítja. Részletesen beszámol annak a négy áldozatnak az 1933. évi újratemetéséről, akiknek maradványai 1930-ban kerültek elő a szinnyei templomban végzett ásatások során. A felekezetek közti megbékélés látványos jeleként 1995-ben II. János Pál pápa Kassán leróttá kegyeletét a protestáns vértanúk előtt.

2015-ben Budapesten, a Kerepesi temetőben avatták fel Petőfi Sándor állítólagos sírját. Bizonyosan csak annyit lehet tudni, hogy a Barguzinban feltárt, a költő maradványaiként tisztelt csontok nincsenek benne, hiszen „azokat a titok őrzői még a hívek legszűkebb körei előtt is rejtegetik.” (202.) Margócsy István a szibériai fogság – tudományosan megcáfolt – legendájából kiindulva a kultusz társadalomlélektani okait vizsgálja. Rámutat a nemzetpolitikai vonatkozásokra, az életút tisztázatlan befejezéséből következő mítoszokra, mindezek irodalmi, képzőművészeti reflexióira.

1942-ben határozták el, hogy József Attila hamvait Szárszóról Budapestre hozzák, és a Fiumei úti temetőben biztosítanak számára dízsírhelyet. Tverdota György ezen első újratemetés körülményeit ismerteti, bemutatva a kultusz intézményesülésének kezdetét. A fiatal Marosán György és a szociáldemokrata vezetők látták úgy, hogy „a fasizmus elleni harcban” érdemes a költő nevét zászlóra tűzni. A kezdeményezést támogatta a baloldali értelmiség, széles körben népszerűvé vált. Az újratemetésben a tanulmányíró „a rituális magatartásminta kiépítését” látja. (259.)

A Nagy Imre-újratemetést O. Réti Zsófia elméleti keretben, a kulturális emlékezet rítusaként értelmezi. A szertartás célja az volt, hogy az 56-os eseményeket visszahelyezze a kollektív emlékezetbe. A tanulmányíró a felszólalók beszédeit elemezve emeli ki három topikus fogalom, a magyarság, az emlékezés/felejtés és a fordulópont megjelenését.

1 KULCSÁR Péter, „Ars historica”, in *Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, 119–127 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet–Balassi Kiadó, 1994), 127.

A magyar művelődéstörténet néhány „temetetlen holtjának” halála utáni viszontagságos sorsáról ír Kőszeghy Péter, különös tekintettel a maradványok hányattatásának történelmi, politikai okaira. Janus Pannonius és Fráter György esetében közös vonás, hogy „a hatalom – vagy a hatalom feltételezett szándéka – a végtisztesség megtagadásával gyalázza vélt vagy valós ellenlábását.” (290.) Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc és III. Nádasdy Ferenc vesztében emellett különös szerepet játszottak az árulók, a besúgók és a koncepciók per. Telegdi Katát a vallási intolerancia miatt, a kivégzett magyar jakobinusokat világnézeti, ideológiai okból nem engedték méltó módon eltemetni.

Megrázó statisztikák számszerűsítik a kommunista diktatúra áldozatait. A halotti anyakönyvezés elmaradása vagy a dokumentumok meghamisítása hivatott biztosítani, hogy a jeltelem sírokban eltemetetteket ne lehessen azonosítani. Nagy Imrének és társainak újratemetésével kapcsolatban Kőszeghy az 56-os események ellentmondásaira utal: „a bűnösök sem egyformán bűnösök, és az ártatlanok sem egyformán ártatlanok”. (298.) Ez a megállapítás sem csak a tárgyalt korszakra lehet érvényes.

Néhány tanulmányíró, mint említettem, legfőképpen az egyes alkalmakhoz kapcsolódó dokumentumokat tárgyalja. Végh Balázs Béla csak röviden említi gróf Károlyi Sándor 1743–1744-ben több lépésben lezajlott temetését, annál részletesebben ír a kegyeleti szövegekről. Ismerteti az elhunyt fiának, Ferencnek a halálesetről tudósító, Batthyány Imrének címzett gyászlevelét, a ferences Novák István temetési prédikációját és a verses halottbúcsúztatót, kiemelve a különböző szövegek eltérő modalitását, irodalmi értékeiket.

Arany János Széchenyi István emlékezetére alkotott verséről ír Gerliczki András, különös tekintettel keletkezésének körülményeire. A mű az Akadémia felkérésére született. A tanulmányíró a szövegformáló tényezők elméleti kérdéseiben elmerülve arra a következtetésre jut, hogy „Arany verse [...] a személyesből közösségivé tágított emlékezet lírai tárgyiasítása.” (226.) Mercs István Móricz Zsigmond Mikszáth Kálmánt búcsúztató írását elemzi, amelyben „szépen leszólja a nagy halottat”. (229.) A szokatlan megoldás okait keresve a két író viszonyát vizsgálja. A korábbi megállapításokat kiegészítve hangsúlyozza, hogy a hírhedt nekrológ egyértelmű kiállítás a modern irodalom mellett. A gesztus háttérben Ady hatását sejti hasonló megnyilvánulásai alapján.

Vannak olyan szerzők is, akik már csak azért is összpontosítanak különféle dokumentumokra, mert a tárgyat nem is lehet konkrét alkalomhoz (temetéshez vagy újratemetéshez) kapcsolni – vagy mert kiindulásul szolgáló esemény nem is volt, vagy legalábbis nem ismertek a körülményei. A Pray-kódex *Halotti beszédéről* csak annyi bizonyos, hogy temetésekre írták, de hogy mikor hangozhatott el, arról semmit nem tudunk. Vadai István a Károly Róbert temetésén elmondott prédikáció és a *Halotti beszéd* között összefüggésekből kiindulva az utóbbit vizsgálja alaposabban. Filológiai érvek alapján arra következtet, hogy becses nyelvemlékünk nem készülhetett III. Béla temetésére – ahogyan azt sokan gondolták –, hanem egy korábbi szöveg másolata. „Gondolatkísérletként” (34) Vadai felveti, hogy a beszéd keletkezésére az alkalom akár Könyves Kálmán temetése is lehetett.

A szigetvári hős és a költő Zrínyi Miklós újratemetéséről nincs mit írni, ugyanis a gesztus a maradványok híján nem lehetséges. A hadvezér fejét és a költő testét őrző Csáktornya melletti mauzóleumot a Wesselényi-összeesküvés bukása után a császári csapatok feldúlták, azóta csak a helye van meg. „És talán jobb is így: – ahogy tanulmányában Bene Sándor írja – a költészet

felülírja a valóságot, a csontok helyett az utókor kénytelen a versekkel beérni.” (115.) A „vizionált halál” és a „virtuális temetés” (99) fogalmainak vizsgálata kiváló alkotásléktani és poétikai megállapításokra ad lehetőséget. A pusztulás fogalmának legtágabb kiterjesztése Jánosi Zoltán tanulmányában kerül elő: négy 20. századi költő munkásságában mutatja meg a nemzethalál víziójának különféle megjelenéseit. Bella István, Ratkó József, Szöcs Géza és Kovács András Ferenc más-más tárgyból kiindulva jut el „e veszélyhelyzet legújabb kori változatainak” (261) megfogalmazásáig, a remény, a kilátástalanság, a felelősségtudat vagy éppen a lázadás gondolatköreibben.

A kötetben minden megvan, ami egy gondosan szerkesztett kiadványhoz kell. Mint említettem, az előszó bevezető tanulmánynak is beillik. A dolgozatoknak a témák időrendje által megszabott sorrendje a legegységelműbb megoldás. Apró következetlenség: a szerzők időnként nem gondoltak rá, hogy közlendőjük *tanulmánykötetben, írott változatban* fog megjelenni (lásd az előszóban: „Az előadások elhangzása után a különböző szakterületekhez tartozó szerzők továbbfejlesztették és tanulmánnyá formálták mondanivalójukat”, 7), és a végleges szövegben *előadást* említene, vagy azt, hogy miről fognak *beszélni*. A *Képtár* legnagyobbbrészt jó minőségű illusztrációkkal szemlélteti a kötetben írottakat. Nem marad el a személynévmutató; az utolsó lapon kislexikon tájékoztat röviden a szerzők kilétéről. Legvégül a sorozat korábbi köteteinek felsorolása olvasható.

A kötet témájához kapcsolódó szomorú tény, hogy két szerző, Jankovics József és Vadai István a kiadvány megjelenése előtt eltávozott az élők közül. Említésük alkalmat ad rá, hogy ne csak a kötetben megjelent kiváló tanulmányaik okán, hanem egész tudományos életművükre, rokonszenves személyiségükre gondolva is tisztelettel és szeretettel emlékezzünk rájuk.

Domokos Teleki: Les Espagnols au Mexique

Fordította és szerkesztette Egyed Emese és Pascale Pellerin

Collection dix-huitième siècle

Paris: Société française d'étude du dix-huitième siècle, 2023, 191 l., 8 ill.

TÜSKÉS Gábor

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, tudományos tanácsadó
ORCID: 0000-0002-0177-1355

Gróf Teleki Domokos *A Spanyolok Mexicóba* című hatfelvonásos történelmi drámájának francia fordítása Egyed Emese és Pascale Pellerin közös munkájaként 2023 januárjában látott napvilágot a francia 18. századot kutató társaság Collection dix-huitième siècle című sorozatában. Pascale Pellerin a CNRS munkatársa, aki két kötetet szerkesztett Rousseau és a muzulmán világ kapcsolatáról, illetőleg a rabszolgaság és a gyarmati ideológia 18. századi történetéről. Az utóbbi kötetben jelent meg Egyed Emese francia nyelvű tanulmánya Teleki darabjáról, amely közvetlenül előkészítette a forráskiadványt.¹ A sorozat tíz éve indult, eddig megjelent darabjai kivétel nélkül forráskiadások, amelyek a legkülönbébb szerzőket, témákat és műfajokat vonultatják fel az utazási, politikai és libertinus irodalomtól kezdve a levelezéseken és emlékiratokon át a fordításokig. Az említett kötet a sorozat egyik nagy érdeklődést kiváltó tagja volt. A sorozat szerkesztője Helène Cussac, a toulouse-i egyetem francia nyelv és irodalom professzora, a nemzetközi és a francia 18. századot kutató társaságok vezetőségi tagja, a 18. századi regény, esszé és utazási irodalom, a testdiskurzusok, az irodalmi antológiák és kézikönyvek, továbbá a hangok és a hallás irodalmi megjelenítésének elismert kutatója. Az utóbbi tizenkét évben tudomásom szerint Teleki drámája a harmadik mű a 18. századi magyar irodalomból Mikes Kelemen *Törökországi levelei* és II. Rákóczi Ferenc *Confessio peccatorisa* után, amely teljes terjedelemben, kritikai jellegű kiadásban hozzáférhetővé vált a francia olvasóknak. A forráskiadás szorosan kapcsolódik a BTK Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi osztályának azon törekvéséhez, melynek keretében igyekszünk elősegíteni a század fontosabb művei idegen nyelvű fordításainak elkészítését és megjelentetését rangos nemzetközi kiadóknál.

Teleki drámája, melyet a fordítás alapjául szolgáló kolozsvári kézirat címlapja szerint 1790–1791-ben Bécsben írt, majd 1795-ben Debrecenben javított és nyomtatásra előkészített, az európai irodalom egyik nagy témáját, Mexikó 1518–1521 közötti meghódítását dolgozza fel, eredeti felfo-

1 Emese EGYED, „Le modèle dramatique ou l’Histoire critiquée: Les Espagnols au Mexique – un drame de Domokos Teleki (1794)”, in *Les Lumières, l’esclavage et l’idéologie coloniale: XVIIIe–XXe siècles*, szerk. Pascale PELLERIN, 237–258, Collection „Rencontres” (Paris: Classiques Garnier, 2020).

gásban, a hivatásos színház számára. Egy olyan eseményt, amely máig hatóan befolyásolja a történelem menetét, értelmezését, és a 16. század közepétől folyamatosan ösztönzi az irodalmat. Teleki drámája a kutatás jelen állása szerint nem fordítás vagy adaptáció, hanem eredeti magyar nyelvű darab: kísérlet a francia klasszicista dráma és a német érzékenyjáték elemeinek összekapcsolására a szomorújáték műfajában. Központi kérdései a 18. század második felének alapproblémái: a vallás körüli viták, a különböző kultúrák viszonya és az Európán kívüli népek – tágabban: az idegen népek – meghódításának jogossága. A darab történetkritikája szorosan kapcsolódik a történet- és morálfilozófia, valamint a vallásantropológia korabeli kérdéseire. A kéziratot érintik az irodalmi nyilvánosság alakulását, a darabról készült korabeli bírálat és a kéziratban maradás ténye a drámaelmélet és a cenzúra történetéhez szolgál értékes adatokkal.

A darab kolozsvári kéziratát Ferenczi Zoltán említette először – fordításnak minősítve azt – a kolozsvári színjátszás történetéről 1897-ben megjelent monográfiájában. Teleki Domokos toleranciaversét Bogner Mihály közölte 1929-ben, Teleki kátéfordítását Kolumbán Vilmos József ismertette a közelmúltban. A prózaíró Teleki Domokosra Éder Zoltán irányította a figyelmet a gróf magyarországi útleírásának új kiadásával ezelőtt három évtizeddel. A dráma első kidolgozása után, 1793–1795 között készült és a következő évben Bécsben kiadott magyar nyelvű útleírás megelőzi a rokon reformkori törekvéseket; fő erényei a személyes hang, a szemléletes prózastílus és a pontos megfigyelések sokasága. Az útleírás kiadását Teleki az Erdélyi Nemes Magyar Társaságnak ajánlotta, ugyanúgy, mint ahogy a drámakézirat tisztázati példányát a Társaság „Könyves Tárába” „bé-ajánlja”. Az útleírás és a dráma között néhány ponton, így például a vallás és a vallási szokások iránti érdeklődés, továbbá a kollégiumi vallásitanítás módszerének bírálati terén, tematikus kapcsolat is fennáll. Deé Nagy Anikó érdeme, hogy 1994-ben ismertette az Erdélyben fennmaradt négy drámakéziratot, és közölte a darab magyar nyelvű bírálatát. Egyed Emese volt az, aki jegyzetekkel, részletes kísérőtanulmánnyal, szójegyzékkel és illusztrációkkal ellátva 2019-ben kiadta a bírálat javaslatai egy részének figyelembevételével készült kolozsvári kéziratot, és újra közreadta a bírálat szövegét.² A történelmi dráma alakzatairól ugyanabban az évben megjelent monográfiájában Pintér Márta Zsuzsanna elemezte a darabot, és felhívta a figyelmet egy addig ismeretlen, ötödik kéziraatra.³

A francia kötet Egyed Emese öt fejezetre tagolt, mintegy harminc lap terjedelmű bevezető tanulmányával indul, ezt követi a sajtó alá rendezés elveinek szokásos összefoglalása és a közreadott nyolc illusztráció leírása. Ezután következik a teljes drámaszöveg lapalji jegyzetekkel ellátott fordítása. Az összeállítást bibliográfia zárja, melyben hasznos lett volna zárójelben megadni a magyar nyelvű tételek címének francia fordítását. A bevezető nem egyszerűen a 2019-es kiadás kísérőtanulmányának a fordítása, hanem annak jelentősen továbbfejlesztett, helyenként rövidített, kiegészített és pontosított, a francia olvasó igényeihez alkalmazott adaptációja. Bemutatja a szerzőt, kitér tanáraitra, jellemzi a fordítás alapjául szolgáló kéziratot és annak változatait. Számba veszi a lehetséges forrásokat, azonosítja a Teleki-könyvtár tematikusan kapcsolódó latin, spanyol, francia és német nyelvű műveit, köztük például Antonio de Solís Mexikó

2 I. G. TELEKI Domokos, *A Spanyolok Mexicóba: Szomorújáték. Editio princeps*, szerk. EGYED Emese, Erdélyi drámatéka (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2019).

3 PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban* (Budapest: Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány–L'Harmattan Kiadó, 2019), 372–379.

meghódításáról 1685-ben kiadott történeti munkáját. A téma színpadi feldolgozásait vizsgálva Babette Kaiserkern 2002-es tanulmánya nyomán utal Antonio Vivaldi és II. Frigyes *Montezuma* című operáira, valamint Voltaire *Alzire* című darabjára, amely – mint ismert – magyarul 1790-ben jelent meg Péczeli József fordításában. Meggyőzően érvel amellett, hogy a darab alapos történelmi, kulturális tájékozottságról, tényleges színpadismeretről és határozott erkölcsfilozófiai nézőpontról tanúskodik. A lehetséges források közül közelebbről vizsgálja Joachim Campe *Die Entdeckung von Amerika* című, az ifjúság számára 1783-ban kiadott művét, amelyet Gyarmathi Sámuel munkatársakkal magyarra fordított, és 1793-ban Kolozsváron kiadott. A Campe-mű és a dráma közti gondolati párhuzamok az elemzés alapján kézenfekvőek, de ugyanilyen fontos Montesquieu *De l'Esprit des Loix* című művének és Voltaire toleranciatraktátusának megléte a Teleki-könyvtár állományában.

A darab megírását Egyed Emese szerint egyaránt ösztönözhatték iskolai és hivatásos színházi élmények, a marosvásárhelyi református kollégium színjátszó hagyományainak az ismerete, tudományos művek és szépirodalmi olvasmányok, továbbá az, hogy az Amerika-Európa viszony több szempontból foglalkoztatta a korabeli tudósokat és a közvéleményt. Nem elhanyagolható körülmény, hogy Teleki Benke Mihály nagyenyedi professzornak, az első magyar nyelvű színházelméleti mű szerzőjének volt a tanítványa. A keletkezés tágabb kontextusához tartozik a Komáromi Tudós Társaság 1789-es drámapályázata, amely ugyan a magyar történelemből vett témák feldolgozására irányult, de külön hangsúlyozta a darabok idegen nyelvre történő fordíthatóságának követelményét, továbbá Kazinczy 1790 szeptemberében megjelent felhívása színdarabok írására. A keletkezés kérdésében érdemes figyelembe venni az Erdélyi Magyar Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság megalapítását, az 1790-es évek első felében fellendült társulatalapító, színjátszó, drámafordító, adaptációs és drámaírói törekvéseket, valamint a protestáns felekezetek szabad vallásgyakorlásának törvénybe iktatását az 1790/91. évi országgyűlésen. Egyed Emese felveti annak lehetőségét is, hogy a darab témaválasztása nem független az 1764. és 1784. évi véres erdélyi eseményektől, és nem kizárható, hogy Mexikó sorsa a darabban szimbolikus értelműnek tekinthető.

A bevezető ismerteti a bírálat fő pontjait, és meggyőző érvekkel cáfolja a T. J. monogram mögé rejtőző bíráló némely megállapítását. A bírálat szerzőségének kérdésében eltér Egyed Emese és Pintér Márta Zsuzsanna véleménye: míg Egyed Emese szerint cenzori szövegről van szó, amit igazolni látszik, hogy Teleki Aranka Györgynek 1795 tavaszán írt levelében „librorum revizor”-nak nevezi a bírálót, Pintér Márta Zsuzsanna szerint a bírálat hangneme inkább egy tanárra utal. A két vélemény nem zárja ki egymást, újabb adatok előkerüléséig a kérdést érdemesnek látszik nyitva hagyni. Ennél fontosabb, hogy a bíráló – miközben elismeri a dráma bizonyos értékeit – esztétikai és nyelvi kifogások mögé rejtje a darab politikai, filozófiai és erkölcsi tendenciájával kapcsolatos fenntartásait. Igaza lehet Egyed Emesének, amikor feltételezi: a kiélezett belpolitikai helyzet is szerepet játszhatott abban, hogy a bíráló nem foglalt egyértelműen állást a darab megjelentetésének kérdésében.

Maga a drámafordítás, amennyire meg tudom ítélni, mindkét nyelvben biztos anyanyelvi kompetencián nyugvó, professzionális, gondos munka. A fordítás pontosan követi az eredetit, ugyanakkor világos, jól olvasható, gördülékeny, színpadképes. Ezt segíti a hosszabb mondatok két vagy több mondatra tagolása, a régies és a nyelvújítási szavak visszaadása a mai francia nyelv megfelelő kifejezéseivel. A nem túl nagyszámú idegen eredetű szó fordítása rendszerint

az azonos tövű francia terminusokkal, az idiomatikus kifejezéseké – amennyiben van ilyen – a megfelelő francia fordulatokkal történt (például: „Vegyünk szívet” [68], „Reprenons du courage” [117]).⁴ Néhány szót körülírással fordítottak, ami az általam próbaképp megvizsgált esetekben indokoltnak tűnik, és megfontolt választásra enged következtetni (például: „hítszegett Vezér” [79], „le Commandant qui a rompu l’alliance” [130]). A kisebb kihagyások, elütések száma elenyésző (például: „az Udvari az 1-ő Tanácsos[t] és Qualpopocát lépre viszi” [64], „le Courtisan tire de côté le premier conseiller” [113]). A kiadás értékét növeli, hogy a fordítás során helyesbítették a kézirat korábbi bizonytalan vagy téves olvasatait, javították a 2019-es kiadás elütéseit, nyomdahibáit (például: „egész Seregem velem együtt két tégedet” [79], „Toute mon Armée et moi-même vous demandent” [130]), és jelentősen kibővítették a szöveg tárgyi jegyzeteit. Mindezen sajátosságok miatt a kötetet a darabbal ezután foglalkozó magyar kutatóknak is érdemes lesz kézbe venni. Jónak tartom, hogy a kötet közlön nyolc illusztrációt, köztük Teleki Domokos Czetter Sámuel által rézre metszett posztumusz portróját, Czetter 1794–1795-ben készített illusztrációját a darab utolsó jelenetéhez a tervezett kiadás számára, a kolozsvári kézirat egy lapjának reprodukcióját és Teleki vázlatrajzát a színpad általa elképzelt elrendezésével az első felvonás harmadik jelenetében.

Ahhoz, hogy pontosabban lássuk a darab eredetiségét, és jobban fel tudjuk mérni a francia nyelvű kiadás jelentőségét, érdemes felidézni a cselekmény fő mozzanatait és közelebbről szemügyre venni a tárgytörténet 1790 előtti szakaszának a bevezetőben nem érintett néhány részletét. A spanyolok célja a drámában az első pillanattól kezdve világos: megszerezni a mexikóiak gazdagságát. Montezuma barátságosan fogadja őket, de elhallgatja, hogy korábban utasított adott hadvezérének a spanyolokkal szövetséges Tlascala megtámadására. Korteiz [sic!] cselhez folyamodik: a spanyolok és a mexikóiak közös őseré hivatkozva azt állítja, hogy a mexikóiak a közös ősfajult fiaitól származnak, az ősi vallást a spanyolok őrizték meg. Ezért a mexikóiaknak át kell térniük a keresztény hitre. Korteiz meghívására Montezuma gyanútlanul átvonul a spanyolok szállására. A Tlascala elleni támadás és a spanyol kormányzó megölésének híre alkalmat ad Montezuma, a titokban visszatért hadvezér, a hadvezér fia és a tisztek egy részének letartóztatására. A spanyolok szerződészegéssel vádolják őket, és súlyos büntetést terveznek. Montezuma magára vállalná a halált hadvezére helyett, de a spanyolok ezt elutasítják. A hadvezérnek felmentést akarnak adni az ítélet alól, ha áttér a keresztény hitre, de ő nem kíván élni a lehetőséggel. Hetedmagával máglyára ítélik, négy tisztet kínzóölöpköz kötoznek. Az egyik spanyol hadnagy, Diego de Thoro kezdettől fogva békés módszert javasol a térítésre, mérsékletre és kíméletre inti honfitársait, akik azonban ismételen elutasítják és kigúnyolják. A darab végén ő az, aki a máglyák mellett elhatárolódik a spanyolok csalárdságától és kegyetlenségétől, és megátkozza honfitársait. Diego a dráma legtöbb rokonszenvvel megrajzolt alakja, mintegy Teleki szócsöve, aki határozottan ellenzi a keresztény hit erőszakos terjesztését a mexikóiak gazdagságának megszerzése érdekében, és elítéli az elnyomást és a bosszúállást.

A téma irodalmi feldolgozásának egyik fő vonulatát a spanyol szerzők alkotják, akiknek az alaphangja kevés kivétellel évszázadokon át a büszkeség: Cortés számukra a céltudatosság, a katonai erények és a politikai okosság megtestesítője. Az indiánok kiirtását és kényszerrel végrehajtott áttérítését többnyire az emberáldozat barbár szokásával igazolják. Fernando de Herre-

4 A lapszámok a 2. jegyzetben leírt 2019-es magyar nyelvű és a jelen francia nyelvű kiadásra utalnak.

ra Cortés hódítását magasabbra értékeli az antik hősök tetteinél is. Spanyol nyelvű verses eposzok, drámák és udvari komédiák sora dolgozta fel a témát ehhez közel álló felfogásban a 17–18. század folyamán. A kivételek közé tartozik Bartolomé de Las Casas *Breve relación* című, 1552-ben megjelent, számos kiadást és fordítást megért történeti munkája, amely elítéli a spanyolok eljárását, és védelmébe veszi az indiánok jogait. A forráskiadás 85. tárgyi jegyzete szerint Las Casas az a „Spanyol Historicus”, akire Teleki a drámakézirat címlapján név nélkül, forrásként hivatkozik.

A másik fő vonulatot a hódításban részt nem vett protestáns országok szerzői képviselik. Ennek korai példája John Dryden *The Indian Emperour* című drámája 1667-ből, amely a becsület és a szerelem konfliktusára épül. Dryden fellépteti Montezuma két fiát és lányát, a cselekményt szerelmi szálak bonyolítják. Történetitlen módon Pizzarót is bevonja a cselekménybe mint Cortés alárendeltjét és intrikust. A mexikói uralkodó itt személyes okból tagadja meg az átterést, visszautasítja a spanyolok hatalmi igényeit, és elmulasztja a lehetőséget birodalma megmentésére. Cortés ellentétes felfogást képvisel: a spanyol király rendelkezéseinek engedelmeskedve elhagyja szeretőjét, Montezuma lányát, és a kitűzött katonai cél elérésére összpontosít. A reménytelen helyzetben Montezuma öngyilkos lesz, fia nem fogadja el a hatalom megosztását, és elmenekül az országból a szabad élet reményében. Cortést Dryden emelkedett, nagylelkű személyiségnek ábrázolja, de bemutatja a spanyolok kegyetlenségét is. Nála jelenik meg először a „nemes vadember” iránti rokonszenv motívuma, amely megalapozta a téma 18. századi kedveltségét. Dryden drámáját a 18. században folyamatosan kiadták és bemutatták, kétszer átdolgozták (F. Hawling, 1728; H. Brooke, 1778); Voltaire motívumokat kölcsönzött belőle az *Alzire*-ban.

A téma első operai feldolgozását, Antonio Vivaldi és Alvise Giusti máig előadott háromfelvonásos *Montesumáját* 1733-ból Egyed Emese is megemlíti. Ennek cselekménye több ármány és gyilkosság után happy enddel végződik: Cortés öccse és Montezuma lánya egybekelnek. A 18. század közepén Cortés vonásai között feltűnik a hiúság és a dicsőségvágy, így például Ruiz de León *Hernandia* című, 1755-ben megjelent hőseposzában. Ugyanebben az évben látott napvilágot II. Frigyes háromfelvonásos operájának olasz–német nyelvű librettója, amely fordulatot hoz a téma irodalmi feldolgozásának történetében: a király a keresztény hódítók barbárságát állítja pellengérré. Cortés a tipikus zsarnok, míg Montezuma a türelmes uralkodó, aki ajándékokkal fogadja az idegeneket, és akinek a hatalma az alattvalók szeretetén nyugszik. Cortés csalással és álnoksággal akar győzni; Montezumát elfoghatja. Menyasszonya, Tlascala megpróbálja kiszabadítani, de kudarcot vall. Az uralkodót kivégzik, menyasszonya öngyilkos lesz. A szerelmi szál szorosan kapcsolódik a fő cselekményhez; Montezuma karakterében itt tűnik fel először a „nemes gyengeség” motívuma. Az operát számos alkalommal előadták, librettóját 1771-ben újra kiadták.

A témának ezt követően is számos epikus és operai feldolgozása született, köztük például Justus Friderich Wilhelm Zachariae *Ferdinand Cortez* című eposza 1776-ban, amely a hagyományos módon, keresztény hősként ábrázolja a hódítókat. Az 1771 és 1781 közti tíz évben legalább hat különböző feldolgozása készült a témának, köztük Myslineček, Paisiello, Sacchini, Angiolini és Zingarelli operái. 1777-ben a spanyol akadémia pályázatot írt ki a felgyújtott spanyol hajók motívumának költői feldolgozására. A téma töretlen népszerűségét mutatja, hogy a század végéig számos további spanyol eposz és dráma született, köztük Bernardo María de Calzada tragédiája 1785 körül. Montezuma itt ismét a „nemes vadember” típusát képviseli, aki

kezdetben hajlik a keresztény tanítás elfogadására, később azonban csalódik, és halála előtt bocsánatot kér népétől tévedése miatt.

Érdemes megemlíteni, hogy a jezsuita színháznak is kedvelt témái közé tartozott Mexikó meghódítása. Ruprecht Wimmer 1670–1764 között német nyelvterületen összesen tizenhat ilyen előadást azonosított, közülük tíznek fennmaradt a nyomtatott programja.⁵ A darabok többségét a 18. század második harmadában mutatták be, délnémet, osztrák és svájci kollégiumokban, valamint a rajnai rendtartományban. A programok szerint a jezsuita színpad a spanyol vonalat követte: szinte kizárólag Cortést dicsőítették Mária feltétlen tisztelőjeként, *miles Christianusként* vagy *miles apostolusként*, azaz emberbarátként, misszionáriusként, a keresztény hit megmentőjeként és terjesztőjeként, sőt – az emberáldozatok kapcsán – felvilágosítóként ábrázolták. E szerepek igazolják a katonai eszközök alkalmazását az indiánokkal szemben. Cortés nem történelmi alak, hanem típus; a jezsuita szerzők szabadon kezelték a történelmi forrásokat, válogattak a tényekben, kiéleztek helyzeteket, retusálták és allegorikusan átértelmezték az eseményeket.

A *Ferdinandus Cortesius in Mexico* című, a zirci drámagyűjteményben fennmaradt latin nyelvű kézirat tanúsága szerint a téma nem volt ismeretlen a 18. századi magyarországi kollégiumi színjátszásban sem.⁶ Eltérően a német jezsuita daraboktól, ez egy úgynevezett cseldráma többretegű konfliktussal, cselszövegek és félreértések egész sorozatával, a két főszereplő fiainak aktív részvételével. A darab belül marad a jezsuita dráma tipologikus szemléletén; a spanyolok az emberies bánásmódot és hűséget képviselik a bennszülöttek barbár zsarnokságával és állhatatlanságával szemben.

Ennyiből is látható, a Teleki-dráma a Dryden által kezdeményezett és II. Frigyes operájában kiteljesített kritikai szemléletet hirdeti és fejleszti tovább. Célja nem egy felekezeti vagy nemzeti identitás kifejezése és megerősítése, nem célja az ünnepi reprezentáció, nincs közvetlen pedagógiai vagy erkölcsnevelő funkciója, nem allegorizál, kerüli a pátoszt és az exemplumjellegét, és nem követi a cseldráma vagy a konzultációs dráma modelljeit. Tárgykezelése egyértelműen mutatja a felvilágosodás racionalizmusát, filantropizmusát és vallásitolerancia-felfogását. A hódítók pénzéhségének és fanatizmusának bírálata visszatérő motívum. Ugyanakkor a másik fél sem ártatlan; a történelem Teleki szerint nem egyszerűsíthető le a jók és gonoszok összecsapására. A történelmi esemény nem példázatként, hanem kérdésként jelenik meg; a darab problémákat vet fel, állásfoglalásra készítet, az ítéletalkotást a szerző az olvasóra bízta.

A lendületes cselekményvezetés mellett Teleki morális, politikai és filozófiai reflexiók sorát illesztette a szövegbe. A karakterek pontos meghatározása a darab elején a részletes színhely- és színpadkép leírásokkal, rendezői utasításokkal együtt magas szintű dramaturgiai tudatosságra utal. Teleki törekedett minél több szereplő egyéni megformálására és az árnyalt jellemábrázolásra, megkísérelte a magánéleti és a politikai szál összekapcsolását, és a motívumok szintjén is igyekezett erősíteni a szöveg koherenciáját. Egyetérthetünk Egyed Emesével és Pintér Márta Zsuzsannával, akik szerint a darab rendelkezik a műfaj korban elvárt formai jegyeivel, szín-

5 Ruprecht WIMMER, „Hernán Cortés in der Geschichtsschreibung und auf dem Theater der Jesuiten”, in *Von der Weltkarte zum Kuriositätenkabinett: Amerika im deutschen Humanismus und Barock*, szerk. Karl KOHUT, 230–245, Americana Eystettensia, Serie A: Kongreßakten 14 (Frankfurt/M.: Vervuert Verlagsgesellschaft, 1995), doi: [10.31819/9783954879786-011](https://doi.org/10.31819/9783954879786-011).

6 Vö. PINTÉR, *A történelmi dráma alakzatai*, 143–144.

vonala nem marad el a sikeres kortárs magyar drámáké mögött; és a szöveget rövidítve, kisebb dramaturgiai beavatkozásokkal alkalmassá lehetett volna tenni a bemutatásra. A francia fordítás némileg elfedi a nyelvi színvonal egyenetlenségeit, a darab nyelvezete elmarad például a Csokonai-drámákétól. A felvilágosult embereszmenyt propagáló politikai, filozófiai tartalmat tekintve azonban odaállítható a magyar dráma klasszikus darabjai, Bessenyei György *Ágis tragédiája*, Bolyai Farkas *II. Mohamed* című szomorújátéka és Katona József *Bánk bánja* mellé.

Mindez jelzi, a francia kiadás elkészítése és ezzel a közép-amerikai történelem egyik meghatározó eseményét feldolgozó darab behelyezése a nemzetközi kutatás folyamatába a lehető legjobb döntés volt. Teleki ismerte a francia felvilágosodás több jelentős szerzőjének, köztük Montesquieu, Voltaire és Raynal abbé munkáit. A darab megírásának idején a rabszolgaság és a halálbüntetés kérdéseiről folytatott viták állandó napirenden voltak a francia közéletben. A tolerancia, a valláskritika és a gyarmatosítás kérdései a szabadság problémájával és a különböző kultúrák közti párbeszéd lehetőségével együtt Európa-szerte központi témáknak számítottak. Azzal, hogy Teleki a felvilágosodás egyik alap gondolatát, a vallási türelem problémáját állította a középpontba, kiegészítve az anyagi érdekből a hitelesítés fedezékében végrehajtott hódítás jogosságának, a színlelésnek és megtévesztésnek a kérdéseivel, és konfliktushelyzetbe hozta a keresztény erkölcs elveit, lehetőséget kínált a felvetett kérdések többoldalú reflektálására. A két fordító és szövegkiadó munkája minden köszönetet és elismerést megérdemel.

A kiadás felhívja a figyelmet arra is, hogy Teleki Domokos nem túl nagy terjedelmű életművének átfogó feldolgozása és bemutatása még várat magára. További kutatást igényel a darab közvetlen forrásainak tisztázása, és elvégzendő a kéziratok szövegváltozatainak módszeres összevetése. Az új típusú fanatizmusok és hódítások korában lehet a darabnak a mához szóló üzenete. Az ebből adódó kérdés, hogy tudniillik mikor láthatjuk a drámát a hivatásos színpadon, nem lényegtelen, de messze túlnő az irodalomtörténész kompetenciáján. Csak remélhetjük, hogy nem Párizsba kell utazni a bemutatóra.

Szilágyi Márton: „Az utolsó magyar”. Arany János élete és költészete

Osiris irodalomtörténet

Budapest: Osiris Kiadó, 2023, 632 l.

IMRE László

Debreceni Egyetem BTK, Magyar Irodalomtörténeti Intézet, professor emeritus

ORCID: 0009-0008-4343-6206

Ha az olvasó kézbe veszi Szilágyi Márton írásunk tárgyát képező legutóbb megjelent Arany-kötetét, hamar beláthatja, hogy az szerzőnk korábbi műveivel „olvasandó össze”, mindenekelőtt 2017-es monográfiájával.¹ Értve ezen többek között azt, hogy igen kimerítően tárgyalja *A ványai juhbehajtást* s az ehhez kapcsolható korai kezdeményeket (ezzel hosszú távra rögzítve bizonyos minősítéseket), miközben művészileg nyilvánvalóan értékeesebb, maradandóbb művekről (például *Buda haláláról és a Toldi szerelméről*) csekélyebb terjedelemben szól. Persze, mindezen „arányeltolódásoknak” számos hozadéka is van, mint például a korai Csokonai-hatás kimutatása. Mélyenszántó felismerésekhez is eljuttathat az egyébként gyarló *A ványai juhbehajtás* tárgyalása, amennyiben – mint Szilágyi Márton fogalmaz – módosítja az Arany pályakezdéséről kialakult narratívákat. (Valóban nem könnyű az Arany-recepciónak általában magyarázatot találni arra, hogy *Az elveszett alkotmány* mutatja fel az ábrázolás generális ironiáját, ezzel *A nagyidai cigányok* felé mutatva előre.)

Szilágyi Mártonnak több olyan észrevétele is van, amely egy gyökeresen új Arany-monográfia koncepcióját előlegezi. Arra utal ugyanis, hogy Arany több esetben valamely fontos műve után nem annak folytatására törekszik, hanem „ellen darabjára” (156), amely ironikus ellenfénybe állítja a korábbi művet. „Arany alkotáslélektani rejtelmeinek egyik nagy kérdéséről van szó már itt is, amely egész pályáján többször megfigyelhető: valamely sikeres műve után nem az alakításmód ismétlésére és újbóli kiaknázására törekszik, hanem rögtön valami – diametrálisan eltérő – újba vág bele.” (156.) Az okfejtés a *Toldi* és a *Toldi estéje* viszonyára vonatkozik. Jelen kötetből több példát is lehetne idézni, amikor is szerzőnk rámutat: a pályakezdő művek (*Az elveszett alkotmány*, a *Toldi*) szemléleti eltéréseire nem könnyű magyarázatot találni, hacsak nem idézzük fel *A ványai juhbehajtás* durva humorát előzmény gyanánt. (Szilágyi idézi Aranyak Szász Károlyhoz írt levelét, mely szerint a *Rózsa és Ibolyát* „idomtalan külseje” miatt mellőzi, holott néhány évvel korábban épenséggel kedvesebb művei közé sorolta [313].) *Az elveszett alkotmányról* szólva szerzőnk pontosan fogalmaz: a mű ironiája olyan mértékű, hogy egyetlen szereplő csoportosincs alóla kivonva. Sőt, Barta Jánost is idézi, aki szerint: „»a mű [...] a reformnacionalizmus honorácior-liberális vetületének érdekes, egyedi költői dokumentuma.«” (85.) Ami különben szembetűnő is, hiszen a *Toldi estéje*

1 SZILÁGYI Márton, „Mi vagyok én?": *Arany János költészete* (Budapest: Pesti Kalligram, 2017).

nem annyira folytatása, hanem ellendarabja a *Toldinak*, amely nyíltan „ironikus ellenfénybe állítja a korábbi nagy művel”. (85.) A hasonló irányba mutató törekvések „játéka” akár döntően újszerű kidolgozása fontos átértelmezésekhez vezethet, melyeket méltán remélhetünk Szilágyi Mártontól.

További, nem csekély értéke a kötetnek, hogy a szerző állandóan korrigálja, hol megerősíti, hol árnyalja, hol éppenséggel cáfolja az Arany lírai életművére vonatkozó vélekedéseket. Nem mindig mernénk véglegesnek tekinteni konklúzióit, ámbár például *A rab golya* esetében nem is egyszerű a vers allegorikusságát már-már szimbolikus általánosítás felé „nyitni meg”, hiszen a vers keletkezésének időpontjában kevésbé számolhatunk a francia parnasszisták jelentéstágító ihletésével. (322–324.) Az 1851-es *Kertben* életképszerűsége már mutat némi rokonságot a francia irányzat jelentésbővítésével (tudniillik azok esetében a történelmi háttér gazdagítja a jelentést). Ilyesmire „ráérez” Szilágyi Márton is, bár *A lejtőn* sztoikusságának, illetve allegorikusságának kérdésében nehéz eligazodni, amennyiben a francia irodalomtörténet tekintheti a szimbolizmus előkészítőinek a parnasszistákat, ez magyar vonatkozásban bizonytalan terület. Annyi és oly sokféle benyomás érthette Aranyt az 50-es években, hogy ezek kimutatása kevésbé bizonyítható.

Tovább bonyolítja a kérdést, hogy az „isteni világgal”, Arany kálvinista etikájával csak az utóbbi évtizedekben hozták összefüggésbe mind a verses epika, mind a líra értelmezését. Talán azért is, mert a 19. században, illetve a 20. század első felében született interpretációk természetesen vették Arany „hűségét” bizonyos kálvinista világgéphez, s inkább csak a rendszerváltás után, s akkor is talán legnagyobb nyomatékkal helyeződött erre hangsúly, nem utolsósorban éppen Szilágyi Márton érdeméből. Ebben a monográfiában, például a *Toldiról* szólva, szerzőnk nyomatékosítja, hogy Miklós sorsában az Isten állandóan jelen van, a kálvinista predestináció, az isteni „kegyelem” racionálisan és megbízhatóan „uralja” a történet alakulását. Ahogyan maga Arany is személyében templomjáró és vallásához ragaszkodó állampolgár volt, ezt felesleges „nyomatékok” nélkül is ki tudja mutatni Szilágyi is. Mindvégig szilárd Arany ilyesfajta hűsége családja, illetve környezete világgéphez: „Az elbeszélő költemény ugyanis végső soron Toldi Miklós felnőtté válásának folyamatával a személyes Gondviselés működését írja le.” (109.)

Természetesen se okunk, se jogunk Arany vallási meggyőződését elemezni, de mindenképpen hiteles, s a megelőző évtizedeket véve alapul jogos korrekciót produkáló mindaz, amit Szilágyi megfogalmaz. Szövegszerű idézetekkel bizonyítja, hogy a mű bizonyos mozzanatai Isten állandó jelenlétét mutatják Miklós sorsában. Nyugszik (minden bizonnyal) ez a kálvini predestináción, amely a vallásnak nem misztikus, irracionális mozzanataira helyez hangsúlyt, hanem a viselkedést szabályozó etikai elvekre: a tiszta erkölcsre, a családcentrikus értékrendre, a bizalomra abban, hogy a keresztyén etika alapkövetelményeihez kell igazodni, ami nem jelent ugyan garanciát minden bajunk, veszteségünk esetén, de jelenti a tiszta lelkiismeret megnyugtató birtoklását, a munka, a családi és hazafias kötelességek komolyan vételét, s jelenti a reményt abban, hogy ha nem is teljesebben hiánytalanul imáink, azért a nyugodt lelkiismeret szilárd és közösségileg is hasznos viselkedéshez juttat. Nem mindenképpen karrierre ösztönző életforma az ilyen, de a tűrés és a bizakodás nyugalomával óv meg. Amiképpen Szilágyi Márton hibátlanul fogalmazza meg: „A *Toldi* harmóniája és önmagában vett kerekdedsége éppen a ketős (égi és földi) megbocsátás szimmetriájából fakad. A mű egésze ilyenformán képes hordozni a világban eleven hatóerőként működő Gondviselés hitét [...]”. (120.)

A családból hozott vallásfelekezethez kötődés megmarad személyes-emberi sorsában, mégis tud (és akar) valami cáfolhatatlan s ha nem is vigasztaló, de a kötelességetikával életben tartó

üzenetet véglegesíteni. A *Toldi estéjére* vonatkozik a definíció: „a *Toldi* transzcendens keresztényi világrendjét sem találhatjuk meg a szöveg háttérében: az elmúlás tapasztalatát ez sem illeszti szakrális keretbe.” (162.) S amit mond, az már az öreg Arany reménytelenségének a megindoklása: „A nemzeti közösség kohézióját jelentő hősi tettek időszakának elmúlásával az emlékezett lehetne az egyetlen, amely megőrizheti az ezeket a cselekedetekre épült identitást, csakhogy az elkerülhetetlenül bekövetkező »polgárodás«, azaz polgárosodás (Aranynál e fogalom szinonimája a »civilizáció« szó) ezt óhatatlanul felszámolja.” (163.) Tehát a nemzet eltűnésének sejtelve teszi végzetessé a költő magányát. S ez teszi teljessé öregkori tragikus nemzetföltétését is.

Szilágyi – természetesen – *Az elveszett alkotmány* kapcsán ír Aranynak az akkori politikai élethez, Széchenyihez és másokhoz fűződő viszonyáról. Az úgynevezett szocialista korszakban sok jót is írtak a műről, hogy tudniillik leleplezi a 19. századi „népelnymó” politikai hatalom szembetűnő viselkedési visszásságait, melyre nehéz lett volna mentséget találni. Szerzőnk ezúttal beszél ugyan a mű kezdetleges megoldásairól is, s nem mentegeti Arany olyasfajta közéleti irányultságát, mely az úgynevezett haladó (reformpárti) és a „reakciós” (jobboldali) csoportosulást egyforma erejű elmarasztalással illeti. Az 1945 utáni szocialista történelemmagyarázat Kossuth népszerűségét alapul véve nem nyúlt a Kossuth-szobrokhoz, viszont Széchenyiről, Görgeyről kevesebb jó szava volt. A mindenfajta politikai ambíciót kigúnyoló *Az elveszett alkotmány* – természetesen – nem lett (mint *A nagyidai cigányok* sem) kötelező olvasmány. 1945 után a „baloldali” társadalompolitika az „alulról jött” népi hőst látta Toldiban, mint ahogy annak idején is „olvashatták így” többen, akár maga Petőfi is.

Szilágyi Márton az általunk „futólag” szóba hozott műveknek pontosabb, adatgazdagabb, elfogulatlan interpretációin alapuló pályaképet produkál, mely hosszabb időre elégíti ki tudományos és „nemzetpolitikai” igényeket egyaránt, miközben (természetesen) akadnak vitatható elemei is. Az előszó ismeretében minden olvasó beláthatja, hogy elkerülhetetlen aránytelodások ezúttal is előfordulnak. Bizonyos részletkérdések újszerű és majdhogynem végleges tisztázása egyelőre szükségyszerű továbbgondolásra inspirálnak. A szerző nem tehetett mást, az egyetlen járható utat választotta: „igyekeztem műelemzések sorozatára építeni a tárgyalást – oly módon, hogy ezekben az interpretációkban ne legyen meghatározó szerepe a biográfiának, illetve e művek tárgyalása se legyen egyszerűen életrajzi illusztráció”. (19–20.) Nos, mindez tökéletesen sikerült.

Lehet, hogy lesznek, akik sokallják a népnapi köszöntők és alkalmi versek elemzésére szánt terjedelmet. Talán tévednek azonban, hiszen a már sokat analizált „remekművek” esetében nem mindig sikerül gyökeresen új koncepcióval előállni, míg a disznótoros vacsorákra írt köszöntők, sírversek stb. olyan módon tudják megjeleníteni Arany János hétköznapjait, baráti kapcsolatait, ami páratlan élmény mindazok számára is, akik pedig több évtizede olvassák, tanítják Aranyt. S ebbe még az is befér, hogy olykor „nemzeti nagyságaink” fonákja is helyére kerül. Például a kiváló szónoki képességekkel rendelkező Kossuth éppen a morálisan és intellektuálisan magasabb rendű „hazafiak” szemében tűnt gyanúsnak, vagy legalábbis hiúnak és irreális reményekre jogosítóknak.

A szövegek párhuzamos, mintegy többrétegű jelentéssége az 50-es évek lírájában jut jószerű megfogalmazásokhoz, amikor (s ezt érezteti Szilágyi Márton) nem pusztán lezáró, hanem feltámadást jövendő „áthallások” gazdagítják. Szerzőnk interpretációja szerint a *Letésem a lantot* nem csupán búcsúszó, hanem feltámadást is jövendő. A pusztába kiáltó szó ugyanis nem csupán a szavak kimondásának hatástalanságát jelentheti: éppen ellenkezőleg, Keresztelő Szent János önmeghatározására is utalhat, tehát a Megváltó eljövételének hirdetésére. (325.) Szilágyi

kongeniális jelentésmódosításokra képes, aminek folytán „az organikusságot elvesztő jelen mellé oda lehet érteni »egy jövőt« is, amely a hit révén az élet dicsőséges újraéledését ígéri [...]” (325.) Ezt a többszintűséget a *Bor vitéz* szövegvilágából is ki tudja mutatni: „szinte tapinthatóvá válik az a homály és sötétség, amelyet a vers megidézhet, s amely jól illeszkedett az élet és a halál határsávjában játszódó történethez, a – vagy csupán a tudatban, vagy valóban a kísérteties jelleget mutató létezésben megvalósuló – határátlépéshez.” (469.) A *Gondolatok a békekongresszus felől* világképében a magyarságot a „polgárodás” teszi tönkre, vagy legalábbis harcképtelenné (454), ami az új világhoz alkalmazkodni kevésbé képes nemzet számára akár végzetes is lehet. (225.)

Természetesen a *Toldi* optimizmusa nem elsősorban a szabadságharc kudarca miatt tűnt távolinak, hanem a *Gondolatok a békekongresszus felől* jegyében megfogalmazott „lemondás” miatt. Már utaltunk arra, hogy a világosi katasztrófát megelőzően a *Toldi estéje* már a „lemaradás”, az új fejleményekhez igazodni nehezen tudó értékvesztés jegyében születik, tehát egy „metafizikai”, akár „élettani” búcsúvétel valamiféle szerep és siker kétségessé válásával hozza összefüggésbe a szerző. A „családi konfliktusra” épülő *Toldi* után a *Toldi estéje* már harcmódor és műveltség olytén módosulásával búcsúzik az öreg Tolditól, melyben benne van Arany a magyarság alkalmazkodó-, sőt túlélőképességére vonatkozó aggodalma. Abban, ahogyan a Lacfi nádor vitézeihez képest parasztnak nézett Miklós akciója ugyan sikerrel végződik, de mégiscsak a nyers erő, s nem a korszerű hadviselés az alapja. Tehát már a *Toldi*ban (eléggé rejtve, de) jelen van egy sajátos „korszerűtlenség” is, ami a 60-as évek Arany Jánosa által ritkán kimondott jövővesztést is sugalmazza. Ami a szintén a világosi katasztrófát megelőző *Toldi estéjében* is benne van, a „hadlás” parancsával szembenező öreg Arany veszélyérzetét sugalmazva.

Nem arról van szó, mintha azt gondolnánk, hogy már a *Toldi estéjében* győző öreg Toldi sorában a polgárosodásra versenyképtelen, s az I. világháborút követő békekötések során iszonyatos veszteségeket szenvedő magyarság pusztulását vizionálná, bár zseniális megérzései lehetnek. (Talán Szilágyi Márton kötetcímválasztása is jelezhet valamit...) Mindenesetre Szilágyi e legújabb műve talán minden korábbi Arany-monográfiához képest mégiscsak megmutatja Aranyban a tragikus jövő esélyét is pontosan látó költő horizontját. Talán szerzőnk címadása (*Az utolsó magyar*) is nagyobb súlyú jelentést hordoz. Természetesen Szilágyi Márton nem akarthatta a pusztulásra vagy legalábbis a trianoni katasztrófára ráérező, annak objektív és szubjektív okait számba vevő Arany borulását könyve vezérelvévé tenni, holott tudnivaló, hogy a költő számára (alkati okokból is) aztán valóban a túlzott önbizalom s a fenyegető tényeket félvállról kezelő magabiztosság sokkal inkább vezethetett nemzetpusztító veszteségekhez, mint a bajlátó aggodalom. Azaz: szerzőnk értékfogékonysága ezúttal is hibátlanul működik.

A monográfiának ritka értéke, hogy hibátlan filológiai precizitása nagyon is megfér nemzetföltő értékválasztásával, a 21. század fejleményeitől is inspirált nemzetcentrikus értékrendjével. Enélkül az érték- és sorsérzékeny fogékonyság nélkül Arany világa nem is nagyon érthető meg, s különösen nem eredhet senki 21. századi olvasat nyomába. Szerzőnk annyi mindent tud Aranyról, s annyi új szempont és igazán a mára ügyelő értékrend (és közösségi aggodalom) figyelhető meg az ő esetében, hogy nem pusztán újraolvasni szeretnénk kutatásának eredményeit, hanem valóban folyton nyomába eredünk eredményeinek. Minek folytán nemcsak az „utolsó magyarként” gondolunk Aranyra, hanem olyan kitűnő tudós vívmányainak örvendhetünk, aki a nemzeti önszemlélet, sőt a nemzeti önkorrekciónak jegyében vezet el a filológia és a nemzetpedagógia minden korban megújuló interpretációjához.

„Ha feltámadnak mind az álmok, ha fölkeresnek mind az árnyak –”. Egy életmű utóéletének első száz éve. Tanulmányok Ady Endre halálának századik évfordulójára

Szerkesztette Hansági Ágnes és Mészáros Márton

Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2023, 182 l.

MÁRTON-SIMON Anna

SZTE BTK, Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola, doktori hallgató

ORCID: 0009-0001-5796-8456

A „*Ha feltámadnak mind az álmok, ha fölkeresnek mind az árnyak –*” című tanulmánykötet annak újragondolására vállalkozik, hogy hogyan is vállalhat részt az irodalomtudomány egy-egy szerző jubileumában. A kiadvány csupán alcímében végez tulajdonképpeni emlékéllítást, amennyiben Ady Endre halálának századik évfordulójára készült. Könnyen belátható és osztható meggyőződése szerint az „emlékevek évtizedében” (7), ahogy az *Előszó* első mondata nevezi jelenünket, az emlékéllítés nem tud és nem is lehet az irodalomtudomány feladata. Ennek létező intézményei, terei, eszközei és gyakorlatai vannak – de mindez az irodalomtudomány területén *kívül* zajlik. A kötet vállaltan a „fesztivalizációtól” elhatárolódva nyúl az Ady-életműhöz és annak immár százéves utóéletéhez; újraolvasásra, elmélyülésre vállalkozik.

A kötet kimondott és valamennyi tanulmány olvasása során érezhető tudományos meggyőződése szerint „az irodalomtudomány legfontosabb társadalmi funkciója nem lehet más, mint-hogy magukhoz a szövegekhez biztosítson mindenkori hozzáférést.” (8.) Erre a hermeneutikai alapra építve a kötet minden tanulmánya a „folyamatos újraolvasás” (8) elsődlegességéből indul ki, a szövegekhez való visszatérést szorgalmazza. Az eredmény egy olyan, egymást jól kiegészítő elemzésekből álló, elegáns logikai ívbe rendezett, teljességre nem törekvő tanulmánygyűjtemény, melynek tulajdonképpeni célja a tény szintjére emelt irodalomtörténeti közhelyek kimozdítása, a kanonikus pozíciójukból fakadóan szinte olvashatatlaná vált szövegek „leporolása” (ahogy a kötet előszava többször fogalmaz).

Az egyértelmű irodalomtudományos meggyőződés, elméleti és módszertani keret kijelöli a kiadvány célját és feladatát. Ennek köszönhetően a tanulmányok egyszerre olvashatók önálló, problémacentrikus, kiváló szövegelemzéseket működtető tudományos munkákként és összefüggő gondolatgyakorlatként az irodalomtudomány feladatáról és lehetséges vállalásairól. Ez különösen szemléletes egy olyan életmű esetében, amely kanonikus helyzete miatt gyakran „megírtnak”, „kikutatottnak”, „lezártnak”, csupán az emlékéllítés „helyének” tűnik. A kötet tizenegy tanulmányának mindegyike axiómává emelt állításokból indul ki, vagy olyan vakfoltokra mutat rá, melyekkel látszólag (említés szintjén legalábbis) már foglalkozott az Ady elemző szakirodalom, ám tényleges odafordulás helyett újra és újra közhelyesült állításokba botlott.

A kötet nem grandiózus tagadásra, fennálló irodalomtörténeti narratívák vehemens cáfolatára vállalkozik, inkább folytonos rákérdezésre invitál. Legnagyobb tanulsága szerint minden gyakran ismételt vagy ténynek vehető állításhoz, amelyet egy-egy életmű kapcsán megfogalmazhatunk, a megkérdőjelezés (és a továbbkérdezés) eszközeivel kell közelítenünk.

A nyitótanulmány, Hansági Ágnes „*Szabad-e...?*”: *A modern korszakküszöb kérdése és a „ma” hiánytapasztalata Ady Endre lírájában* című szövege az Ady életművel kapcsolatos, talán legkizárhatóanabbnak tűnő „tényt” kérdőjelezi meg: az életmű korszakváltó potenciálját, modernitásának mibenlétét. Ezzel a gesztussal egyrészt a „megkésetttség” mítoszát próbálja róla leválasztani, mely tudományos érdeklődés helyett apologetikus beszédre kényszeríti az Ady-líra elemzőit. Állítása szerint az a modern költészettörténeti fordulat, melyet Adytól eredeztet a vele foglalkozó szakirodalom jelentős része, valójában már az 1870-es években (észrevétlenül) megtörtént. Az érzékeny szövegelemzésekkel és meggyőző párhuzamokkal (például több Jókai-Ady analógiával) alátámasztott tézis nemcsak az Ady-lírát, de a 19. század második felének költészetét is új megvilágításba helyezheti. Bár a tanulmány ezzel a kérdéssel behatóan nem foglalkozik, a korszakváltás komplexitásának belátása lehetővé teszi, hogy az Ady előtti magyar lírához ne a „későromantika”, vagy „preszimbolizmus” üres fogalmain keresztül közelítsünk (vagyis ne Ady előtti Ady-szerűként olvassuk). Hansági Ihab Hassan elméleti szótárát használva Ady verseit „palimpszesztikus struktúraként” (30) javasolja megközelíteni, melyeken látszólag egymást kizáró esztétikák, irodalmi hagyományok lenyomatai egyaránt olvashatóak. Ennek továbbgondolásaként a tanulmányt záró, megvilágító erejű elemzés a *Szeretném, ha szeretnének* című verset (melyet alanyi és vallomásos költeményként szokott olvasni a szakirodalom) a „pragmatikai alany felszámolásának sikeres megvalósulásaként” (37) értelmezi.

Hasonlóan emblemikus vers újraolvasására invitál Eisemann György *Vazul hangja: A lírai beszéd az Ady-olvasásban* című szövege, mely szintén olyan „hitté”, vagyis „tévhitte” (38) vált állításokra mutat rá, melyek gátolják a szöveghez való visszatérést. A tanulmány az *Új versek* előhangját gondolja újra. Jonathan Culler az utóbbi években magyar közegben is gyakrabban idézett *Theory of the Lyric* című munkájának elméleti alapjaira és Walter J. Ong *Szóbeliség és írásbeliség: A szó technológizálódása* című kötetére hivatkozva írás és beszéd feszültségének versbéli megvalósulását elemzi. A szöveg központi tanulsága szerint „Ady lírájának provokatív újdonsága tehát sikerrel radikalizálta a látható és a hallható nyelv feszültségét.” (43.) A tanulmány meggyőzően érvel amellett, hogyan válik beszéd és írás konfliktusos viszonya, hagyomány és változás (valamint hagyomány és egyén) vonzás-taszítása az Ady-líra alapvető problémájává.

Annak ellenére, hogy a szöveg igyekszik elhatárolódni az Ady-életmű százéves utóélete során felhalmozódott, megszilárdult állításoktól, mégis több ponton közelít ahhoz az apologetikus beszédhez, melyre a kötet előszava (és Hansági Ágnes tanulmánya) is figyelmeztet. Bár nem ez az érvelés tulajdonképpeni tétje, több pontján is – például a zárlatban – az Ady-líra „egyenetlen színvonalára” (46), eklektikusságára igyekszik magyarázatot (mentséget) találni. A következők mégsem „védőbeszéd”; ehelyett „együtműködésre” (47) invitál, a versek tobzódó, kicsapongó, végletes természetének elfogadására.

Az előző két elemzés gondolati ívét folytatva Balogh Gergő *Átlépni a múlt határain? Az el nem jövő jövő alakzata Ady Endrénel* című tanulmánya tovább árnyalja Ady „modernségének” kérdését. Az Ady-líra olvasásának egy újabb berögződésével, a gyakran diagnosztizált, de ritkán elemzett „messianizmussal” foglalkozik. Többek közt *A csókok árnya* című vers érzékeny elem-

zésén keresztül hagyomány (múlt) és jövő felé fordulás feszültségére ismertet rá: „Az én beszéde tehát, noha képes felvillantani a messiási eljövétel és ezáltal a jövő lehetőségét, nem kerülhet kívül a múlt uralmán.” (54.) Nyelv és tett világának különállóságát a „performatív erejét veszített ígéret” (55) megjelenítésén keresztül ragadja meg.

Pataki Viktor *Temporalitás és emlékezet* Ady Endre „város-verseiben” című tanulmánya ugyan csak egy feltáratlan feszültség, rögzítetlenség lírai megvalósulására fókuszál. Ady városi költészetét a szöveg állítása szerint a „térbeli fordulat” ellenére sem sikerült innovatívan újraolvasni (Pataki a térhoétika alapvető szövegeire, Bachelard-ra, Foucault-ra, illetve Henri Lefebvre-re és Michel de Certeau munkáira hivatkozik, ám nem szorítkozik ezek fogalmi rendszerére). A „város-versek” elemzésén keresztül nem csak a városi terek szimbolikus, metaforikus olvashatóságát, de magát a szimbólum működését is felülvizsgálja. Pataki verselemzése diálogusban olvashatók a tanulmánykötet néhány későbbi szövegével, melyek Adynak városi terekben játszódó prózai szövegeit értelmezik. A komplex elméleti tájékozottságú (és emiatt olykor bonyolultnak tűnő) elemzés talán legmeggyőzőbb következtetése a város megjelenítése és az én önreprezentációja közti szoros összefüggés felismerése: az én rögzítetlensége és a helyek „betölthetlensége, hiánya, destrukciója” (72) kerül egymás mellé.

A „város-versek” korpuszának vizsgálatát Lapis József *A próféta és a szoltáros: Ady Endre ótestamentumi verseiről* című tanulmánya követi, mely Ady „istenes” költészetét keretezi újra. A kötet gondolati ívéhez igazodva Lapis elemzése is hagyomány és újszerűség együtthatására világít rá. A tanulmány csúcspontja a *szoltár* többrétű megidézésének végigkövetése (mely Ady lírájában egyszerre műfaj, beszédaktus, vendégszöveg stb.). A teológiai tájékozottságú érvelés az ószövetségi szoltárok egyik meghatározó strukturális eleme, a „bizonytalanság” felől olvassa újra Ady szoltárverseit, azok határjellegére, ambivalens működésére mutatva rá.

Herczeg Ákos, akinek Adyval foglalkozó kiterjedt munkásságára a kötet majdnem minden szerzője hivatkozik, *A csalás esztétikája* című tanulmányában egy újabb, kanonikus pozíciójából fakadóan zárt értelmezési lehetőségek közé szorított vers, az *Elbocsátó, szép üzenet* újraértelmezésére tesz kísérletet. Az életrajzi olvasat által korlátolt szöveget a „csalás” lelepleződése, a szerelmi kapcsolatban fennálló birtokviszony illuzórikus voltának nyelvi megképződése szempontjából elemzi. Ahogy Hansági Ágnes tette a *Szeretném, ha szeretnének* elemzése során, Herczeg Ákos is egy, az alanyi költészet példajaként tárgyalt és referenciális olvashatóság által keretbe zárt versben mutatja be a „megszólalói pozíció ironikus elbizonytalanítását”-t. (97.)

Csikós Gréta *„Boldog vagyok, mert nagyon szenvedek”: Egy Ady-ciklus szerelemfelfogásáról* című szövege egyrészt folytatja az Ady „szerelmi lírájáról” való elmélkedést, másrészt jól illeszkedik a kötet hagyomány és újítás (vagy hagyomány és egyéniség) lírai feszültségével foglalkozó vonulatába. Ady *Ceruzasorok Petrarca könyvében* című ciklusában a „szerelmi líra szereplehetőségeinek újragondolását” (103) látja. A tanulmány legmeggyőzőbb passzusai a szoros olvasásra invitáló verselemzések, melyek mind a petrarcai szonettformával való játékra, mind számos izgalmas szemantikai többértelműségekre rávilágítanak.

A nyolcadik tanulmány mintegy fordulópontként működik a kötetkompozícióban. Mészáros Márton *Lírai képírás: Egy „ismeretlen” Ady-illusztráció* című szövege a kötet korábbi tanulmányaitól eltérő módon nem kizárólag az Ady-lírával foglalkozik. Nagy Sándor Ady verseihez készült „illusztrációiról” értekezve, elsősorban *A mi Násznagyunkhoz* készült festményre fókuszálva, magát a (gyakran olvasási „protézisként” értett) illusztráció fogalmát, lehetőségeit és

működését vizsgálja. Az illusztrációt a szöveg „diskurzuspárnereként” érti, és ennek a szemléleti váltásnak köszönhetően a lírai szöveg illusztrálhatóságának, a lírai rajzolás lehetőségeinek problémájára enged ráismerni. A tanulmány egy amúgy is határhelyzetben rekedt művészeti formának középpontba állításával nemcsak a mediális „fordíthatóság” kérdéséről tud továbbgondolásra érdemes állításokat tenni, de az Ady-életmű utóéletének egy, az irodalomtudományos érdeklődés számára gyakran láthatatlan szegmensét is képes felmutatni: az Ady-lírával párbeszédbe lépő képzőművészeti alkotásokat.

Pataky Adrienn tanulmánya, „*Amit adtam: örökség s nem divat*”: *Ady Endre továbbéléséről az Ady-líra utóéletét irodalomtudományos megítélésének valamely „ténnyé szilárdult” állítása helyett szépirodalmi idézettsége szempontjából értelmezi.* „Az utókor költőinek Ady képét” rajzolja meg, „néhány jelentős, kiemelkedő alkotó” felidézésén keresztül. (131.) A 20. század elejének Ady-hatását elemezve az epigonizmus kérdéséből indul ki. Az Ady-epigonok kapcsán számol azzal a nem elhanyagolható kontextussal, hogy a század elején teljesen más volt az intertextus, a felismerhető vendégszöveg vagy stílushatás megítélése, mint a század második felében. Ítélete szerint a 20. század elejének kritikusai az „epigonok” bírálatán keresztül szublimálták a már életében megingathatatlan pozícióba került Ady költészetével szembeni fenntartásaikat is. A tanulmány tulajdonképpen fókusza azonban nem ez a korai epigon-korszak, bár ez a kérdés is megérne egy alaposabb odafordulást. Ehelyett a szöveg lényegi része a 20. század második felével foglalkozik. Bár vállalása szerint átfogó, komplex képet kíván adni, az idézett („jelentős, kiemelkedő”) szerzők kiválasztását nem indokolja – annak ellenére, hogy a tanulmány bevezetőjében Ady kanonikus helyzetét összetettnek, kérdőre vonhatónak látja. Éppen átfogó jellege miatt inkább az Ady életművével diskurzusba lépő szerzők és szövegek felsorolásába fultad. Nemes Nagy Ágnes, Weöres Sándor, Pilinszky János, Illyés Gyula Ady-verseinek szemlélése után a posztmodern líra Ady-képével foglalkozik, Petri György, Tandori Dezső, majd Orbán Ottó, Takács Zsuzsa, Parti Nagy Lajos, Kovács András Ferenc, Térey János és Kemény István Adyt idéző verseire (és anekdotikus, vallomásos önleírásaira) szorítkozva. A „fiatal líra” (138) képviselői már csak felsorolás szintjén jelennek meg a szövegben. Pataky igyekszik túllépni a pusztá emlékéllátáson: bár elmélyült elemzésre már csak terjedelmi okok miatt sincs lehetősége, a pusztá „idézettség” helyett a pozitív és negatív előkép, hatásiszony, hagyomány és emlékezet fogalmaival orientál az Ady-életmű szépirodalmi utóéletében.

A kötetet záró két tanulmány, melyek együtt olvasva működnek igazán, az eddig szinte kizárólag versekre figyelő olvasatokat Ady prózai munkásságának elemzésével egészíti ki. Kovács Krisztina *Modernitás és extenzitás: Még néhány szó az Ady-novellákról* című tanulmánya Ady lírája és elbeszélő szövegei közt teremt kapcsolatot. Állítása szerint Ady prózastílusa hasonló nyelvi elemekből építkezik, mint amit verseiben is használ. Magyar- és világirodalmi kontextust épít Ady prózai munkái köré, a változatos példák egy olyan szinkrón metszetet rajzolnak ki, mely az utazás (elsősorban a vasút és a bérkocsi) elterjedt szimbolikája szempontjából pozicionálja ezeket. Ez a válogatás újabb bizonyítékokkal szolgál Ady életművének korszerűségére (vagy „megkésetttségére”). A tanulmány utolsó egysége a novellák szemiotikáját elemezve közelíti a prózai szövegeket a versekhez, Ady nyelvszemléletének általános, teljes írásművészetére kiterjeszhető érvényességére világít rá.

A kötet zárótanulmánya, Szántai Márk *Az Ady-próza és az utazás poétikája*, a térpoétika alapszakirodalmát használva szintén az utazásnak mint önmegismerésnek és identifikációnak

a működését vizsgálja Ady tárcanovelláiban. Szemléletesen hasznosítja a „nemhelyek”, „heterotópiák” fogalmi kategóriáit (Foucault-ra és Marc Augéra alapozva) a várakozás, mozgás, utazás, változás és a változatlanóság jelentésmezejét nézi meg, az utazást (a kötet korábbi tanulmányaihoz hasonló módon) modern szubjektumképző eljárásként olvassa. Az elemzés érdeme, ahogy Kovács Krisztina szövegének is, hogy a tárcanovellákat, melyeket gyakran szórakoztató jellegű (és megjelenési körülményeikből fakadóan efemer) publicisztikai és nem esztétikai szövegeként értenek, műalkotásként, irodalomtudományos igényességgel értelmezi.

A kötet komplexitását mutatja, hogy a benne foglalt tanulmányok az elfeledett, mellőzött szövegeket és a „tankönyvi anyaggá szilárdult” szövegeket ugyanolyan súlyozással tárgyalják. Ezzel a szétartó fókusszal a kötet az Ady-életműhöz kötődő legnagyobb közhelyeket tudja kibil-lenteni. Az elemzések újragondolják Ady „modernségének” kérdését, korszakváltó jellegét, líra-iságának mibenlétét, a rögzült értelmezési stratégiák által zárt műalkotássá (az Adyra való emlékezés „tárgyaivá”) szilárdult verseit, a lírai szövegkorpusz elsődleges vagy kizárólagos voltát. A tanulmánykötet az életmű utóéletéhez nem az elmúlt száz év szakirodalmát összegezve vagy emléklálitó tevékenységeket elemezve közelít. Ehelyett az utóéletet egyrészt korábban mellőzött kontextusok felvillantásával (mint a versillusztrációk kérdése vagy az Ady-életmű szépirodalmi diskurzusképessége) teszi láthatóvá, másrészt a szövegek tulajdonképpeni élővé tételével (újra-olvasásával) hozza létre. Nem szerepel a kötet vállalásai közt az életmű értelmezési hiányosságainak a teljesség (illuzórikus) igényével történő feltárása. Ehelyett aktív újragondolásra invitál, az Ady-olvasás „rendbetétele”, „lezárása” helyett az irodalomtudomány örök folytathatóságának bizonyítékként működik.

Ha mégis hiányt érzünk a kötet olvasása közben, az leginkább az életmű korai szakaszának teljes mellőzésében ragadható meg. A kötet egyetlen tanulmányában sem kérdőjeleződik meg az az irodalomtörténeti narratíva, mely az *Új verseket* tekinti az életmű origójának. Annak ellenére, hogy valamennyi szerző a kánon, éles cezúrák, általánosító kijelentések és irodalomtörténeti közhelyek aktív újragondolására invitál, az *Új versek* előtti alkotói korszak szembeöt-lő vakfoltja marad az egyébként érzékeny, komplex problémakört felvonultató kötetnek. Az *Új versek* előtti Ady-líra „leporolása”, nem apologetikus és nem is pusztán életrajzi érdeklődésű elemzése még várat magára. És bár a jubileumi alkalom jó apropó egy életmű újraélesztésére, a kötet nem törekszik a feladat „elvégzésére”, inkább invitációként szolgál a folyamatos, újra és újra visszatérő, önmagára rákérdező tudományos diskurzusra.

Novák László Ferenc (1947–2023)

SZÖRÉNYI László

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet,
prof. emeritus, tudományos tanácsadó
ORCID: 0009-0007-0865-4390

Történelem és földrajz szakra jelentkezett a Debreceni Egyetemen, de ami őt voltaképpen már akkor is a legjobban érdekelte, és amelynek az elsajátításához szükséges, de nem elégséges volt ennek a két tudománynak az elsajátítása, az a néprajztudomány volt. Mégpedig – mivel ez a tudomány is rendkívül kiterjedt – annak mindkét fő ága, tehát a tárgyi néprajz körébe tartozó ismeretek és a folklór kutatása is. Akkor azonban éppen nem volt néprajz szak Debrecenben, ezért nagyon boldoggá tette, mikor Gunda Béla vezetésével megnyílt végre a debreceni néprajz tanszék, ahol őt nagy örömmel fogadták, és így végül háromszakosként végezhetett. Irsán született, Pest vármegyében (mint földrajzos és történész minden művében gondosan ügyelt arra, hogy a sokszor változó, Trianon után pedig gyakran elhallgatott és legfeljebb összetételként szereplő megyeneveket az aktuális történelmi környezetnek megfelelő feltüntesse), vagyis a Nagyalföld északi peremén fekvő vidéken, ahol vallásilag és nyelvi-nyelviségségileg is különböző települések és népi-ségek találhatók. Tehát adott volt számára, hogy a viharos történelmi és politikai változásokkal dacolva mentse és megőrizze mindazt, ami szükséges és nélkülözhetetlen az egészséges nemzet-tudat fenntartásához. A szülőfaluját övező környezettől eltérő, de önmagában is rendkívül fontos településről, a gyermekkora után megismert Hajdúböszörményről írta szakdolgozatát, tanárának, Újváry Zoltánnak hatására pedig gyűjtőköré kiterjedt Gömörre, azaz a trianoni határokon túlra is. Nem sokkal később már erdélyi terepen is kutathatott, vállalva az összes ezzel járó kellemetlenséget, megaláztatást és kudarcot, hiszen Ceaușescu határőrei kevésbé tisztelték a tudományt.

Láthatjuk tehát, hogy a fiatal tudós mindenben felkészült arra, hogy találkozassék Arany János életművébe vágó kutatásokkal is. (Gondolom, nemcsak ezért, de egyetem előtt még kitanulta az arany- és ezüstműves, vagyis ötvösmesterséget is...) Arany – mint tudjuk – keveset utazott, Irsán éppen nem járt, de a környékén egyszer igen, mikor Bécsből másodjegyzőként hazatérve hivatali kiküldetéséből arra vette az útját. Novák Laci – mint jóbarátom – egyszer segítette is megtalálni azt a helyet, ahol Arany és küldöttsége aznap este megszállt. Ő maga viszont akkor kötelezte el magát egy életre az Arany-életmű kutatása mellett, amikor meghívták Nagykőrösre az Arany János Múzeum élére. Nem csupán a hányatott sorsú épületet sikerült restauráltatnia és a múzeum céljaira rendesen átalakítania, továbbá nemcsak az ott őrzött tárgyi és írásos Arany-émlékeket vette számba pontosan, és gyarapította alaposan (például a Szász Károly-hagyaték megszerzésével), hanem az akkor még nem a városhoz, hanem a megyéhez és azon túl a minisztériumhoz tartozó múzeumot sikerült igazi kutatóhellyé alakítania.

Személyesen 1982-ben tudtam vele megismerkedni, amikor egy igen sikeres és jól szervezett Arany-konferenciának lehettem a résztvevője, amelyet ő rendezett, és ő szerkesztette 1983-ban azt az *Arany János centenáriumi emlékülés* című kötetet is, amely ennek a konferenciának az anyagát tartalmazta, és amely mind a mai napig nélkülözhetetlen az Arany-kutatás számára. Hozzá kell tenni, hogy ennek a konferenciának és sok ezt követő, szintén általa kezdeményezett, szervezett, rendezett és sokszor nyomtatásban is megjelentetett tudományos ülésszahnak a hatására Nagykőrös városa immár rákerült a magyar irodalomtörténet nélkülözhetetlen zarándokhelyeinek térképére (természetesen Nagyszalonta mellett: a költő szülővárosával egyébként szintén Novák László kezdeményezte a tartós és gyümölcsöző együttműködést). Ennek talán legfontosabb dokumentumait is megemlíteném. Az egyik az *Arany-kéziratok* című, szintén 1982-ben megjelentett nagy, album alakú kötet, amely igen jól olvasható hasonmásban tartalmazza Arany János összes Nagykőrösön őrzött írását, a hivatali iratoktól és levelezéstől az itt született művekig, ezek közül talán a legnagyobb szerűbb a *Katalin* című byroni ihletésű kiséposz vagy a féltelmetes humorú, saját kezű karikatúrákkal díszített *A nagyidai cigányok*; de hozzájuk csatolta függelékben az Arany családjával kapcsolatos összes vonatkozó iratot is. A másik pedig nem egyéb, mint a Major Ágnessel együtt szerkesztett, *Arany János bicentenáriumi konferencia* című kötet, mely a 2017-ben Arany születésének kétszázadik évfordulójára rendezett emlékezetes konferencia anyagát tartalmazza, mely tanácskozást egyébként az MTA Korompay H. János elnök, illetve Dávidházi Péter alelnök vezetésével működő Arany János Emlékbizottsága és a Nagykőrösi Arany János Társaság közösen szervezett, utóbbinak Novák László Ferenc az elnöke, majd tiszteletbeli elnöke volt. Ez a kiadvány egyúttal a bicentenárium évében alapításának kilencvenedik évét ünneplő Arany János Múzeum előtt is tisztelgett. Nagyon boldog voltam, hogy én is részt vehettem és előadhattam ezen a konferencián.

Nemcsak Arany János az egyik felejthetetlen és kitörölhetetlen emléke a magyar történelmi és művelődési emlékezetnek, hanem már maga a Nemzeti Múzeum előtt álló, 1893-ban állított Arany-szobor is. Egy az avatás idején igen fiatal, zseniális író, Szomory Dezső rá is jött erre: *A tudósok* című szatirikus regényében (amely csak nemrég, 2016-ben jelent meg nyomtatásban) felléptet egy önmagát zseninek képzelő, törtető fiatal tudóst és költőt, aki éjszaka a pesti belvárosban bolyongva, átkozódva emlegeti Aranyt, hogy noha ő saját magát sokkal jobb költőnek tartja, mégis Arany fog szobrot kapni, és nem ő. Talán ez, az Arany-bicentenárium előtt egy évvel megjelent könyv ihlette a Nemzeti Múzeum akkori vezetőit, hogy mikor visszaszállították a Múzeumkertbe a restaurált Aranyt és a szoborcsoportot (tehát a költőn kívül Toldi Miklóst és Piroskát), akkor régi, a tárgyi néprajzi gyűjtőket mindig megihlető módszert alkalmaztak, vagyis a végleges szoborátadás előtt felnyitották Toldi Miklós csizmáját, és beletették a *Honismeret* folyóirat Arany-különszámát, amelybe Novák László is írt egy nagyszerű tanulmányt a költő és Nagykőrös kapcsolatáról. Úgyhogy mindenkinek javasolhatom, hogy ne csak a nagykőrösi Arany János Múzeum előtt álló, Varga Imre alkotta, de Novák László által megálmodott és megrendelt, a nagy tanári kart ábrázoló szoborcsoportnál gondoljunk elhunyt barátunkra, hanem akár Pesten, a Nemzeti Múzeum előtt is.

Meg akárhol. Mert nagyon szerettük és nagyon hiányzik.

*Az emlékbeszéd elhangzott a temetésen,
Nagykőrösön, 2023. március 11-én.*

Bíró Ferenc (1937–2024)

CSÖRSZ Rumen István

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet,
tudományos főmunkatárs

ORCID: 0000-0003-1648-0371

Van, akit a Sors azért irányít egy szakterületre, mert túl kevesen művelik azt. Másokat azért, mert túl sokan, s kell középük egy vezető egyéniség. Bíró Ferencet talán egy harmadik okból küldte az irodalomtörténészek közösségébe a Gondviselés: szükség volt olyasvalakire, aki a 18. század magyar irodalmát nemcsak érti és értelmezi, de képes megszerettetni is. Ez a hatodik érzék végigkísérte egész pályáján, amelynek igazi értékeit csak ezután fogjuk felfedezni. Kis emlékezőm nem adhat összegzést az életműről – aligha vagyok méltó rá. Ám kedves tanárunk és barátunk rendületlenül sugározza azt a derűt a túlsó oldalról is, ami egész életében jellemezte. Jó volna, ha nyoma maradna. Ha mi is ilyenek lehetnénk.

Bíró Ferenc Szentesen született 1937-ben, Szegeden végezte az egyetemet, itt kezdte tanári pályáját. Budapesten az MTA Irodalomtudományi Intézetébe Klaniczay Tibor és Hopp Lajos korszakában került. A Szépirodalmi Könyvkiadóban is dolgozott, szerkesztői tapasztalatokat gyűjtve. Egész életében a tágan értelmezett 18. század kutatásának élt. Franciás műveltsége révén otthonosan mozgott Voltaire, Rousseau és kortársaik életművében, nagyon szeretett Franciaországban kutatni még idős korában is. Büszkén emlegette a sajnos nem megvalósult sorozatot, amelyet külföldi olvasók számára terveztek a magyar irodalom világirodalmi kontextusainak bemutatására, egyúttal a máig foghíjasan lefordított írói életművek külföldi népszerűsítésére. De a hazai pályán is sokat vállalt. Mindannyian forgattuk már diákként, majd kutatóként a remekül, világosan és érdekesen megírt tanulmányait, majd a négy kiadást megért „lila könyvet”, amely máig a legolvasottabb összefoglalás a 18. század magyar irodalmáról: *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 1994).

Épp 1994 őszén ismertem meg őt személyesen, amikor a monográfia megjelent, s Bíró Ferenc átvette az ELTE 18–19. századi magyar irodalmi tanszékének vezetését (a Miskolc Egyetemen is ilyen tisztséget látott el). Margócsy István ajánlásával kopogtattam be hozzá demonstrátorként, és első perctől nagyon jól szót értettünk. Mindketten a beszélgetésben, az eszmecserében láttuk a legjobb utat két, egymást még nem ismerő, eltérő korú ember között. Azt, hogy a 18. század kutatója lett belőlem, jóformán ennek a fél órának köszönhetem. Húszévesen az ember még nagyon érzékeny a pillanatnyi benyomásokra: én azt éreztem, hogy Bíró Ferenc valóban egy bíró. Egy 18. századi ember, aki ma is él. *Tudja* azt a kort, mert kipróbálta, beszélgetett Bessenyeivel és Csokonaival, most meg velünk. Hunyorog, elmosolyodik, majd ráncolja a homlokát, kedvesen gesztikulál, anekdotákat mesél. Columbo hadnagyra emlékeztet, a másik nagy társalgóra,

aki a csevegés leple alatt virtuózan nyomoz. A felvilágosult írók emberbarátságával közelít egy ismeretlen diákhhoz, aki ráadásul addig más területeken kutatott – de mintha évtizedek óta ismerenénk egymást. Úgy ballagtam haza, hogy tudtam, van miért munkához látnunk, s közös erővel kötet sorozattá formálhatjuk Küllös Imola húsz éve zajló forrásfeltáró munkáját a 18. századi magyar közköltészetből.

Doktoranduszként is hozzá, a *Magyar és európai felvilágosodás* alprogramba járhattam. Doktori szeminárium címén beültünk a szobájába hárman-négyen (Ajkay Alinka, Hegedüs Béla, Hilóczki Ágnes és jómagam), ahol nemcsak a korszakról beszélgettünk. Kosáry Domokos kézikönyvének egy-egy fejezete volt a kiindulás, máskor Gvadányiról és a peleskei nótárius utolsó óráiról társalogtunk – ahol a vendégek a Hungarus-világ jegyében több nemzetiséget képviseltek –, megint máskor Molnár Borbáláról vagy Kazinczy fény- és árnyoldalairól. Nagyon kíváncsi volt a gondolatainkra, a megfigyeléseinkre. Amivel nem értett egyet, szóvá tette, de olyan kedélyesen, hogy senki se bántódott meg. Tisztelte az érdeklődésünket, a szakmai egyéniségünket, nem akart uniformizálni. Még a verstani és zenetörténeti eszme-futtatásaimat is türelemmel hallgatta. Ő volt az egyik fő kontrollolvasóm, hiszen azokhoz is szerettem volna szólni, akiknek e tudományterület nem jár éjjel-nappal a fejében. (Ettől óvni próbált, mert ha beszippantanak minket az elvont témák, elvehetik az energiát a konkrét filológiai munkától. Ezért a finom sugalmazásért máig hálás vagyok neki.) Közben felkészített a szakmai életre, elárult egy-két összefüggést, rejtett erővonalat, amelyek a tudományban máig kitapinthatók. Lelkesedtünk, néha panaszkodtunk, de mindig feltöltődve léptünk ki a szobából.

Bíró Ferenc érdeklődése és empátiája minden területre kiterjedt. Ha kedves korszakában kutathatott, szintézis és analízis egyaránt foglalkoztatta. Nemcsak műértelmező és korszakmonográfus volt, hanem szenvedélyes textológus is. A Textológiai Bizottságnak nyolc éven át töltötte be az elnöki tisztségét, szorgalmazta és pályázati lehetőségekkel (OTKA, OKTK) segítette a hatalmas életműkiadásokat. Májig meghatározók Bessenyei György kritikai kiadásának általa gondozott kötetei: *A Holmi* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), a *Színművek* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), illetve a *Programírások, vitairatok, elmélkedések* (Budapest: Argumentum, 2007). Sokat mesélt a textológus munkájáról, nehézségekről, örömeiről, váratlan fordulatokról, hiszen a legfontosabb forrás hajlamos a legutolsó pillanatban előkerülni...

A *Régi magyar költők tára* 18. századi sorozatát Klaniczay Tibortól örökölte, aki azt kérte tőle, hogy csak azután vágjon bele az új, hatalmas anyagot felölelő vállalkozásba, ha a 16–17. századi sorozatok már lezáráshoz közelednek. A 18. századhoz az általa felkért szerzők évekig gyűjtötték az anyagot és az erőt, mire konkrét munkába kezdtek. Így történhetett, hogy a nyitó kötet, Péczely József *Henriása* Vörös Imre gondozásában (1996) és a legutóbbi kötetciklus (*Verseghy Ferenc összes költeményei*, 3 köt., kiad. Hovánszki Mária, 2021–2022) között mindössze negyedszázad telt el, s máris a 18. kötetnél járunk. Bíró Ferenc nem akarta egyedül szerkeszteni az értékes sorozatot, Debreczeni Attila, majd jómagam is bekapcsolódtunk a munkába, saját tisztségét pedig 2006-tól Szilágyi Mártonnak adta át. Ezt követően is mindenről konzultáltunk, s éreztem, mennyi örömet okozott neki az RMKT virágzása, s hogy sok régi szerző méltó életműkiadáshoz jutott. Még akkor is, ha egyes részletek bővíthetők vagy újra gondolhatók azóta. A sorozat elé írt nagyívű bevezetője (1996) minden kaput nyitva hagy, minden módszert hatni enged. A közköltészeti kötetek olvasóbarát, nem betűhív főszerzőjének szószólója volt (Stoll Bélával egyetértve). Az emendálás terén is sokat tanultunk tőle, megtanított tendenciakövető módon egységesíteni a

régi kéziratok következetlen rímelését vagy ingadozó nyelvjárási jelenségeit. Kiváló stílusérzéke eligazodási pontként szolgál munkánkban csaknem harminc éve.

Az új tudományos nézőpontok keresése hatja át a könyveit is. Ezek egészen különböző tárgyak, s az irodalomtörténeti látóterük is eltér. *A fiatal Bessenyei és íróbarátai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976) máig meghatározó összefoglalás. Kónyi János műveinek legbővebb kiadását, *A mindenkor nevető Demokritust* a Magyar Hírmondó sorozat számára készítette (Budapest: Magvető, 1981). A klasszikus századfordulón szinte minden magyar íróat érintő témát tárgyaló kismonográfiája, *A nemzethalál árnya a XVIII. századvég és a XIX. századelső magyar irodalmában* (Pécs: Pro Pannonia, 2012) motívum- és kultusz történetként is olvasható. Az általa szerkesztett *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéről* (Budapest: Argumentum, 2005) a nyelvkérdés túlkultiválása helyett a társadalom- és oktatástörténet mérlegén vizsgálta a magyar nyelv hivatalos és spontán működési formáit. Sokunk számára jelentett páratlan lehetőséget, hogy a téma kapcsán összegezhettük saját szakterületünk tapasztalatait. *Katona Józsefről* írt kismonográfiája (Budapest: Balassi Kiadó, 2002) az életművet ugyancsak társadalomfilozófiai összefüggésben vizsgálja. Gigászi monográfiával adózott Kazinczy előtt is: *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2010). Ennek több állítása egyedi, csak rá jellemző, de folytatásra vagy továbbgondolásra vár. Tanulmányaiban többek között Bessenyei György, Csokonai Vitéz Mihály, Pálóczi Horváth Ádám, Kármán József és Dayka Gábor műveivel, gyakran azok világirodalmi és esztétikai kapcsolataival foglalkozott. A Bessenyei kapcsán említett „rejtőzködő rendszer” (1997) voltaképp az egész korszak kulcsszavának tekinthető.

Az *Irodalomtörténeti Közlemények* szerkesztőjeként is évtizedeken át dolgozott a szakmai párbeszédért. 1981 és 1985 között főszerkesztő, haláláig folyóiratunk 18. százados szakértője volt. Mindent elolvasott, ami e témakörből beérkezett, s néha a 19. századi tárgyakat is. Mozgásszervi gondjai miatt nem minden rendezvényre tudott eljönni, de élénken részt vett a munkában lektorként, gyakran előszerkesztve, stilizálva a közlésre javasolt anyagokat. Frappáns kritikai észrevételei mellett nagyon diplomatikus volt. Ellenvéleménye dacára sose gátolta, hogy az értékes és alapos cikkek megjelenjenek a lapban. Ilyen mondattöredékek ugranak elő levelezésünkben: „figyelmesen elolvastam a dolgozatot, természetesen nem értek vele egyet, de kulturált és felkészült írás”. „[...] egyoldalú, de a maga keretei között korrekt”. „[...] a véleményem ugyanaz maradt, mint az első olvasás után: spekulatív és zavaros szöveg”. „[...] kb. tíz-tizenöt alkalommal nyúltam bele a szövegbe, nem súlyos, de igen zavaró hibákat javítottam ki [...]”. „[...] érdekes munka, nagy anyaggal dolgozik, kellően óvatos”. „[...] álmélkodva olvastam el (kétszer is) XY tanulmányát, azt hiszem, alaposabban nem lehet tisztázni [...]”. „Jó dolgozat, de fatökö”. Talán ennyiből is érezhető, hogy a szerzők stílusbeli nehézségeit hányszor finomította, de mennyire élvezte a szakmai újdonságokat. Az Intézet 18. századi osztályának állandó vendége, vitaüléseink előadója és hozzászólója, sőt a készülő kézikönyv egyik remélt lektora volt.

Csak azon restelkedett néha, ha azt tapasztalta, valami hiányzik a „lila könyvből”, amit fontos lett volna tárgyalni. Ezt a harminc éve kiadott munkáját sem érezte lezártnak. És mégis, fontos és kedves mondása volt: „El köll vágni a madzagot!” Így nógatott 1999-ben, amikor első közköltészeti kötetünket, a *Mulattatókat* próbáltuk befejezni (egy kritikai kiadásnál ez szinte lehetetlen). Azóta mindig ezt mondom magamnak, Feri hangján. Mert jó, ha valaki biztatja az embert, s ha valaki őszinte kíváncsisággal várja a munkáját. Ezt most, hogy fájó szívvel el kell búcsúznunk tőle, éppúgy érzem, mint az első percben, amikor találkoztunk.

A folyóirat a Magyar Kultúraért Alapítvány támogatásával,
a Petőfi Kulturális Ügynökség Nonprofit Zrt. mint Kezelő közreműködésével jelent meg.

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter

Korrektor: Horváth Csaba Péter

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2024.

A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (Online)

A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft

Éves előfizetési díj: 9450 Ft